

ISSN 2303-8020
UDK:0/7

EVROPSKA REVIJA

Br. 2 (16), 2022.

**EVROPSKI UNIVERZITET BRČKO DISTRIKT
BRČKO, 2022.**

**EVROPSKI UNIVERZITET BRČKO DISTRIKT
BRČKO 2022.**

EVROPSKA REVIJA

Izdavač: Evropski univerzitet Brčko distrikt
Adresa: Brčko, Bijeljinska cesta 72-74
Telefon: 00387 49 590 605
e-mail: evropska.revija@eubd.edu.ba

ISSN 2303-8020 UDK: 0/7 Broj 2 (16), 2022. God. VII, vol. I

Glavni i odgovorni urednik
Prof. dr Kojo Simić

Uređivački odbor

Prof. dr Kojo Simić, glavni urednik; akademik prof. dr Miroslav Baljak, zamjenik glavnog urednika; akademik prof. dr Zoran Milošević, član; akademik prof. dr Nedeljko Stanković, član; emeritus prof. dr Radoslav Galić, član; prof. dr Drago Tešanović, član; prof. dr Halid Žigić, član; prof. dr Esed Karić, član; prof. dr Anka Bulatović, član; prof. dr Edin Ramić, član; prof. dr Izet Banda, član.

Sekretar odbora
Prof. dr. Albina Fazlović

Savjet časopisa

Akademik univ. prof. dr. phil. dr. hc. dr. habil. Wolfgang Rohrbach (Austrija); prof. dr. Igor Bogorodicki (Rusija); prof. dr. Kiril Ševčenko (Bjelorusija); prof. dr. Ahmad Gašamoglu (Azerbejdžan); prof. dr. Danilo Kapaso (Italija); akademik prof. ddr. habil. Aleksios Panagopoulos (Grčka); prof. dr. Ištvan Laslo Gal (Mađarska); akademik prof. dr. Zdravko Ebling (Hrvatska); prof. dr. Mirko Puljić (Bosna i Hercegovina); akademik prof. dr Dževad Termiz (Bosna i Hercegovina) i akademik prof. dr. Branislava Peruničić (Bosna i Hercegovina).

Lektor
Prof. dr. Kojo Simić

Prelom i štampa
Markos, Banja Luka
Časopis izlazi dva puta godišnje
Tiraž 200 primjeraka

Radove objavljene u ovom časopisu nije dozvoljeno preštamovati, bilo u cjelini, bilo u dijelovima, bez izričite saglasnosti izdavača. Ocjene iznesene u člancima lični su stavovi njihovih pisaca i ne izražavaju mišljenje niti uredništva, niti ustanova u kojima su autori zaposleni.

POVODOM ŠESNAESTOG BROJA EVROPSKE REVIJE

Poštovani saradnici i čitaoci „Evropske revije“, neizmijerna sreća našeg Univerziteta ogleda se u tome što imamo vrijedne, dobre i vjerne saradnike. Posebno smo srećni na vašu saradnju i vjernost, a to potvrđuju činjenice da nas niste izdali u proteklih par brojeva kada smo svi radili u otežanim uslovima.

Pred vama je, dragi naši, šesnaesti broj u kojem su objavljeni radovi sa jako interesantnim ogledima i studijama iz različitih oblasti. Očekujemo da će i u budućem periodu od vas, naših najvrijednijih i najvjernijih saradnika, stizati radovi koji će dati još veću vrijednost i značaj kako bismo našu osmu godinu objavljivanja radova završili veoma uspješno, kako u prvom, tako i u drugom polugodištu 2022. godine.

Moram javno priznati sa ste više nego vrijedni i ažurni, a to potvrđujem činjenicom jer imamo jedan broj radova i za 2023. godinu. Osim toga, vrijedni i vjerni saradnici veoma često zovu i šalju svoje radove. Tvrdim vam da iz godine u godinu objavljujemo vaše radove s veoma dobrim i značajnim sadržajima, jako interesantnim za oko čitaoca.

I ubuduće se nadamo vašoj saradnji, te pozivamo zaposlene na Evropskom univerzitetu Brčko distrikta, Evropskog univerziteta „Kallos“ Tuzla, kao i vrijedne kolege sa svih Univerziteta Bosne i Hercegovine i šire da šalju svoje radove radi objavljivanja u časopisu. Za svaku pohvalu su vrijedne kolege iz Republike Hrvatske i Republike Srbije koji redovno i u zavidnom broju šalju radove koji se objavljuju u našoj Reviji.

Moram napomenuti i to da, obavljati dužnost glavnog i odgovornog urednika časopisa, nije nimalo jednostavno, te zbog toga pozivamo i molimo sve autore da se pridržavaju *Uputstva autorima*, a koje se nalazi, kako na stranici Univerziteta, tako i u svakom broju našeg časopisa. Poštujući navedeno svi ćemo biti zadovoljniji i radovi će biti blagovremeno, prema predviđenoj dinamici, objavljivani.

Kao što sam već naveo u prošlom broju, tako želim napomenuti i sada, da ne pravimo bilo kakvu selekciju kako bi nečiji rad bio na prvom, a nečiji na posljednjem mjestu. U časopis radove unosimo onim redom kako koji, uvaženi, autor pošalje. Svi radovi prolaze recenzentski postupak.

Zahvaljujemo se na razumijevanju, unaprijed se radujemo nastavku neprekidne uspješne saradnje i još jednom pozivamo autore da svojim radovima i dalje obogaćuju teoriju i praksu vaspitno-obrazovnog procesa.

Glavni i odgovorni urednik:
prof. dr Kojo Simić

S A D R Ź A J

Fatima Ribić UTICAJ PANDEMIJE VIRUSA COVID 19 NA DISTRIBUTIVNU TRGOVINU U BOSNI I HERCEGOVINI	5
Željko Petrović STANOVNIŠTVO KAO PERSONALNI ELEMENT DRŽAVE ..	23
Danka Radivojević ISTORIJSKI RAZVOJ BRAKA I PORODICE	47
Snježana Barić - Šelmić TEORIJA KORISTI I ZADOVOLJSTVA – GENERACIJSKE KOHORTE NA DRUŠTVENIM MREŽAMA	63
Perica Ivanek STRUČNO USAVRŠAVANJE NASTAVNIKA U ANDRAGOŠKO PEDAGOŠKOJ PRAKSI	84
Sandra Šokčević UTICAJ INOZEMNIH IZRAVNIH ULAGANJA NA KONKURENTNOST IZVOZA REPUBLIKE HRVATSKE	102
Damir Markulin PRIKAZ KNJIGE „METODIKA NASTAVE MATERNJEG JEZIKA I KNJIŽEVNOSTI“ AUTORA DRAGE TEŠANOVIĆA	116
UPUTSTVO AUTORIMA	120

Dr. sci. Fatima Ribić¹

UTICAJ PANDEMIJE VIRUSA COVID 19 NA DISTRIBUTIVNU TRGOVINU U BOSNI I HERCEGOVINI

Apstrakt: Distributivna trgovina obuhvata sve oblike trgovačkih aktivnosti, počevši s nabavkom robe od proizvođača, pa sve do njene prodaje krajnjem potrošaču. U Bosni i Hercegovini uz prerađivačku industriju predstavlja jedan od najznačajnijih privrednih sektora. U ovom radu razmatra se uticaj pandemije virusa Covid 19 na distributivnu trgovinu u Bosni i Hercegovini. Prvo su prezentovani podaci u uticaju pomenute pandemije na privredu Bosne i Hercegovine (stvaranje bruto domaćeg proizvoda, promjene u stopi nezaposlenosti, promjene u robnoj razmjeni s inostranstvom i vanjsko trgovinskom deficitu). Nakon toga je obavljena analiza uticaja pandemije virusa Covid 19 na distributivnu trgovinu u Bosni i Hercegovini. Ona je obuhvatila analizu promjena u stvorenoj dodatoj vrijednosti, bruto proizvodnji, bruto i neto poslovnom višku u periodu od 2016. do 2020. godine, odnosno u godini početka pandemije u Bosni i Hercegovini u prethodne četiri godine. Analizirane su i promjene u isplatama za investicije u stalna sredstva u distributivnoj trgovini u istom periodu. Pored toga, analizom su obuhvaćeni i desezonirani kvartalni indeksi prometa distributivne trgovine u periodu od 2019. do 2021. godine. Rezultati istraživanja pokazuju velike negativne efekte pandemije virusa Covid 19 na distributivnu trgovinu u Bosni i Hercegovini. Njeno učešće u stvaranju bruto domaćeg proizvoda smanjeno je na stanje iz 2017. godine, dok je iznos stvorene dodate vrijednosti smanjen na stanje iz 2018. godine. Isplate za investicije u stalna sredstva bile su najmanje u periodu od 2016. do 2020. godine. Desezonirani indeks prometa distributivne trgovine u II kvartalu 2020. godine, tj. u prvom talasu virusa Covid 19 u Bosni i Hercegovini, smanjen je na stanje iz 2015. godine.

Ključne riječi: distributivna trgovina, virus Covid 19, dodata vrijednost, isplate za investicije.

Uvod

Pandemija virusa Covid 19 je prouzrokovala velike negativne posljedice po privredu svih država, pa tako i po privredu Bosne i Hercegovine. Predmet našeg interesovanja je uticaj pomenute pandemije na djelatnost distributivne trgovine u Bosni i Hercegovini. Predmetom je obuhvaćeno istraživanje promjena koje su nastale u djelatnosti distributivne

¹ Skupština Brčko distrikta BiH, Stručna služba, e-mail: fatimaribic@yahoo.com

trgovine u Bosni i Hercegovini kao rezultat pandemije Covid 19 virusa. Fokus je postavljen na promjene koje su nastale u stvaranju dodate vrijednosti, isplata za investicije i prometu ostvarenom u ovoj djelatnosti.

Cilj istraživanja je da se utvrdi da li postoje razlike između pokazatelja vrijednosti distributivne trgovine u Bosni i Hercegovini u godinama prije pandemije virusa Covid 19 i u godini njegovog pojavljivanja u Bosni i Hercegovini. I ukoliko se utvrdi da postoje razlike, da se definiše njihov uticaj na privredu Bosne i Hercegovine.

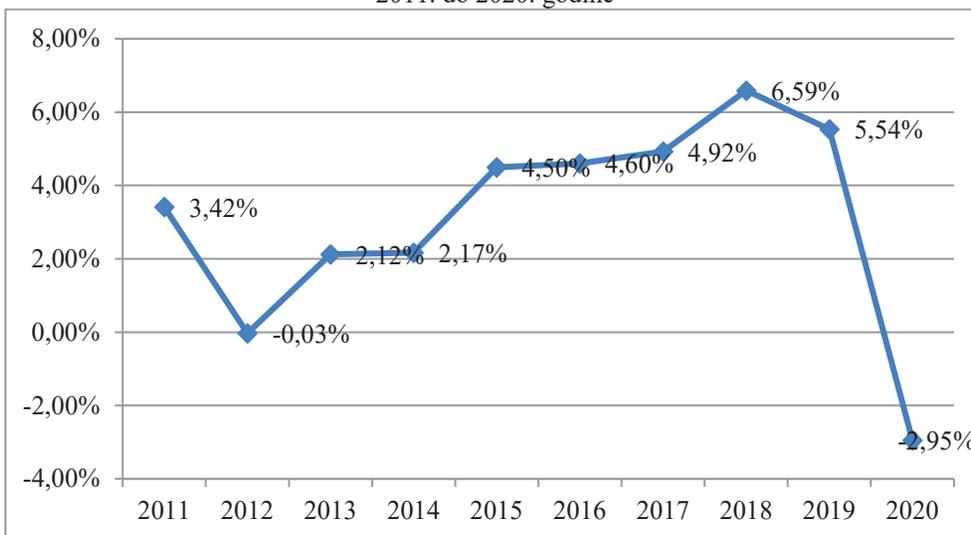
Da bi se ispunili predmet i cilj istraživanja, odnosno da bi se identifikovao uticaj koji je pandemija Covid 19 virusa imala na distributivnu trgovinu u Bosni i Hercegovini, analizirani su kvantitativni pokazatelji dodate vrijednosti stvorene u privrednim djelatnostima, stvorenog dohotka i vrijednost isplaćenih investicija za stalna sredstva u distributivnoj trgovini u Bosni i Hercegovini u periodu od 2016. do 2020. godine. Pored ovog, u cilju što obuhvatnijeg prikazivanja uticaja pandemije virusa Covid 19 na distributivnu trgovinu analizirani su i kvartalni indeksi prometa distributivne trgovine u periodu od 2019. do 2021. godine.

Pandemija virusa Covid 19 i privreda Bosne i Hercegovine

Privrede svih država u svijetu imale su negativne efekte od pandemije virusa Covid 19, pa izuzetak nije ni privreda Bosne i Hercegovina. Ona se prvo našla pod uticajem indirektnih negativnih efekata pomenute pandemije. Naime, indirektni negativni efekti po privredu Bosne i Hercegovine pojavili su se početkom 2020. godine kada je kineska privreda počela osjećati jake potrebe usljed pandemije. Jačanje indirektnih negativnih efekata nastavljeno je u februaru 2020. godine pojavom virusa Covid 19 u drugim evropskim državama, što se na privredu Bosne i Hercegovine prvo odrazilo u značajno smanjenom broju dolazaka turista.

Direktni negativni efekti po privredu Bosne i Hercegovine pojavili su se s prvim slučajem zaraze virusom Covid 19 identifikovanom u Bosni i Hercegovini 5. marta 2020. godine. Da bi se spriječilo dalje širenje virusa, vlasti na nivou entiteta su 16. marta 2020. godine donijele odluku o proglašenju stanja prirodne nesreće i vanrednog stanja, a dan kasnije je donesena ista mjera i na nivou Bosne i Hercegovine. Ovo je značilo i donošenje odgovarajućih zdravstvenih i socio-ekonomskih mjera. Mjere koje su se primjenjivale najveći dio pandemije odnosile su se za obavezno nošenje zaštitnih maski (u jednom periodu i na otvorenom) i ograničenje broja osoba u zatvorenim prostorima. U prvim mjesecima pandemije jedna od mjera je bila i strogo zatvaranje stanovništva i zabranu rada pojedinih privrednih djelatnosti.

Grafik 1: Godišnja stopa rasta bruto domaćeg proizvoda u Bosni i Hercegovini u periodu od 2011. do 2020. godine

Izvor: Rad autora prema podacima iz: Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine (BHAS), 2022a, str. 24-31.

Pandemija virusa Covid 19 i mjere sprečavanja njenog širenja rezultirale su značajnim padom privredne aktivnosti širom svijeta. Velikom broju privrednih djelatnosti rad je bio djelimično ili u potpunosti zabranjen. Djelatnosti koje nisu imale zabrane nailazile su na probleme jer veliki broj zaposlenih nije mogao obavljati posao zbog bolesti i/ili mjera samoizolacije. Izuzetak nije bila ni Bosna i Hercegovina, a jedan od najboljih pokazatelja negativnih efekata pandemije virusa Covid 19 na privredne aktivnosti su promjene u vrijednosti godišnjeg bruto domaćeg proizvoda. Do 2020. Godine BiH je bilježila rast vrijednosti bruto domaćeg proizvoda (izuzetak je 2012. godina), koji je većim dijelom bio rezultat rasta privatne potrošnje, a manjim dijelom investicija i rasta izvoza. U periodu od 2013. do 2019. godine bruto domaći proizvod je imao stabilan rast, od 2% do 7% godišnje (Grafik 1), da bi pandemija virusa Covid 19 dovela bruto domaći proizvod Bosne i Hercegovine do najvećeg pada u poslijeratnom periodu, od 2,95%.

U skladu s ovim potrebno je analizirati promjene u strukturi bruto domaćeg proizvoda u Bosni i Hercegovini koje je izazvala pandemija virusa Covid 19. Sektorska struktura bruto domaćeg proizvoda Bosne i Hercegovine (Tabela 1) pokazuje da prerađivačka industrija i distributivna trgovina predstavljaju sektore s najvećim učešćem u ukupnoj dodatoj vrijednosti. Značajno učešće imaju i poljoprivreda, šumarstvo i ribolov i javna uprava i odbrana.

Tabela 1: Dodata vrijednost u Bosni i Hercegovini u periodu od 2017. do 2020. godine (u hiljadama konvertibilnih maraka)²

R. br.	NACE oznaka sektora	2017.		2018.		2019.		2020.	
		Iznos	%	Iznos	%	Iznos	%	Iznos	%
1.	A	1.757.652	6,57	1.968.300	6,90	1.977.654	6,57	2.084.238	7,04
2.	B	610.782	2,28	592.344	2,08	566.158	1,88	580.767	1,96
3.	C	4.114.997	15,38	4.423.095	15,50	4.566.468	15,17	4.492.241	15,17
4.	D	1.169.776	4,37	1.461.315	5,12	1.440.003	4,78	1.348.603	4,55
5.	E	346.953	1,30	358.238	1,26	374.068	1,24	376.342	1,27
6.	F	1.288.506	4,81	1.366.647	4,79	1.511.667	5,02	1.613.116	5,45
7.	G	4.370.156	16,33	4.687.231	16,42	5.141.404	17,08	4.773.411	16,12
8.	H	1.177.394	4,40	1.204.551	4,22	1.261.481	4,19	1.132.521	3,82
9.	I	658.173	2,46	687.750	2,41	735.691	2,44	507.050	1,71
10.	J	1.330.827	4,97	1.377.001	4,82	1.479.156	4,91	1.542.583	5,21
11.	K	1.217.509	4,55	1.280.880	4,49	1.335.454	4,44	1.285.912	4,34
12.	L	1.604.182	5,99	1.667.237	5,84	1.713.635	5,69	1.702.696	5,75
13.	M	863.010	3,22	925.640	3,24	1.016.861	3,38	1.017.852	3,44
14.	N	271.624	1,02	299.475	1,05	343.327	1,14	343.245	1,16
15.	O	2.412.393	9,01	2.463.619	8,63	2.584.091	8,58	2.708.406	9,15
16.	P	1.328.210	4,96	1.387.481	4,86	1.492.708	4,96	1.536.881	5,19
17.	Q	1.419.891	5,31	1.544.526	5,41	1.663.458	5,53	1.735.729	5,86
18.	R	468.381	1,75	469.373	1,64	502.175	1,67	436.711	1,47
19.	S	350.562	1,31	377.355	1,32	401.089	1,33	394.588	1,33
20.	Ukupno	26.760.978	100,00	28.542.058	100,00	30.106.548	100,00	29.612.892	100,00

Izvor: Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine (BHAS), 2022a, str. 24-31.

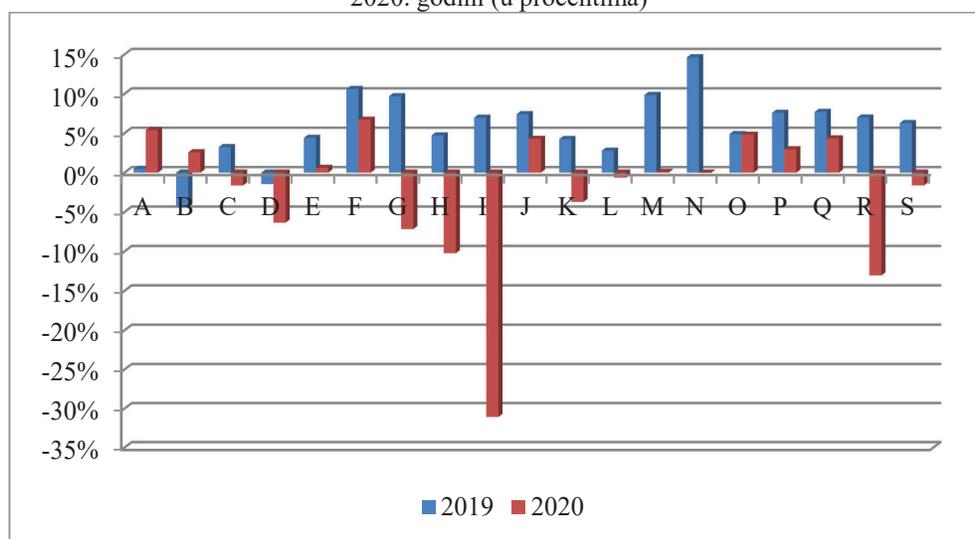
U Tabeli 1 vidljivo je da je pandemija virusa Covid 19 u Bosni i Hercegovini uzrokovala pad dodate vrijednosti u djelatnostima pružanja smještaja i pripreme hrane; umjetnosti, zabave i rekreacije; prevoza i skladištenja; i distributivne trgovine. Radi se o djelatnostima u kojima je rad bio zabranjen i koje u velikoj mjeri zavise od dolaska turista iz inostranstva (pružanje smještaja i pripreme hrane; umjetnost, zabava i rekreacija; i prevoz

²U Tabeli 1 prikazani su podaci za period od 2017. do 2020. godine. Za potrebe analize korišćeni su i podaci za 2016. godini koji zbog ograničenog prostora nisu mogli biti prikazani. Takođe, zbog nedostatka prostora sektori su obilježeni samo NACE oznakama koje imaju sljedeće značenje: A – Poljoprivreda, šumarstvo i ribolov; B – Vađenje ruda i kamena; C – Prerađivačka industrija; D – Proizvodnja i snabdijevanje električnom energijom, plinom, parom i klimatizacija; E – Snabdijevanje vodom; uklanjanje otpadnih voda, upravljanje otpadom te djelatnosti sanacije okoliša; F – Građevinarstvo; G – Trgovina na veliko i na malo; popravak motornih vozila i motocikala; H – Prevoz i skladištenje; I – Djelatnosti pružanja smještaja te priprema hrane; J – Informacije i komunikacije; K – Finansijske djelatnosti i djelatnosti osiguranja; L – Poslovanje nekretninama; M – Stručne, naučne i tehničke djelatnosti; N – Administrativne i pomoćne uslužne djelatnosti; O – Javna uprava i odbrana; obavezno socijalno osiguranje; P – Obrazovanje; Q – Djelatnosti zdravstvene i socijalne zaštite; R – Umjetnost, zabava i rekreacija; S – Ostale uslužne djelatnosti.

i skladištenje) i djelatnostima koje su bile pogođene padom potražnje i poremećaja lanca vrijednosti (distributivna trgovina). Pad potražnje je posljedica smanjene mobilnosti ljudi, rasta nesigurnosti i smanjenja prihoda usljed gubitka posla i smanjenja plata.

Neke djelatnosti, kao što su poljoprivreda, šumarstvo i ribolov; građevinarstvo; informacije i komunikacije; javna uprava i odbrana; i zdravstvena i socijalna zaštita zabilježili su rast dodate vrijednosti u 2020. godini. Rast dodate vrijednosti u djelatnostima javne uprave i odbrane i zdravstvene i socijalne zaštite povezan je s aktivnostima na sprečavanju širenja virusa, a rast u djelatnosti informacija i komunikacija sa smanjenom mobilnošću ljudi usljed restriktivnih mjera što je zahtijevalo veće korištenje informaciono-komunikacionih sredstava (rad od kuće). Rast dodate vrijednosti ostvaren u građevinarstvu i poljoprivredi, rezultat je rasta cijena zbog povećanja potražnje u uslovima krize (pandemije). Na Grafiku 2 prikazane su procentualne promjene u dodatoj vrijednosti ostvarenoj u pojedinim djelatnostima u Bosni i Hercegovini u odnosu na prethodnu godinu.

Grafik 2: Promjene u dodatnoj vrijednosti po djelatnostima u Bosni i Hercegovini u 2019. i 2020. godini (u procentima)

Izvor: Rad autora prema podacima iz: Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine (BHAS), 2022a, str. 24-31.

Pored smanjenja bruto domaćeg proizvoda, pandemija virusa Covid 19 dovela je i do rasta nezaposlenosti u Bosni i Hercegovini. Precizni podaci o porastu stope nezaposlenih je veoma teško prikazati s obzirom da se situacija mijenjala na dnevnoj osnovi. Pored smanjenja privredne aktivnosti, rast stope nezaposlenosti mijenjao se na dnevnoj osnovi i zbog donošenja različitih mjera zaštite koje su zabranjivale ili dopuštale rad pojedinih privrednih djelatnosti. Pored toga, promjene u stopi nezaposlenosti dolazile

su i nakon donošenja različitih ekonomskih mjera na različitim nivoima vlasti (entiteti, kantoni i opštine). Ova neusklađenost je još više otežala praćenje promjena u stopi nezaposlenosti u Bosni i Hercegovini.

Prema podacima koje su objavljivale poreske uprave u Bosni i Hercegovini (Poreska uprava Federacije BiH i Poreska uprava RS) broj osoba koje su odjavljene s radnog mjesta u Bosni i Hercegovini, a koje su obavljale poslove do izbijanja pandemije virusa Covid 19, iznosio je 65.100. Ovdje se, međutim, radi isključivo o broju odjava radnog odnosa u poreskim upravama do juna mjeseca 2020. godine. Od 65.100 osoba odjavljenih s evidencije zaposlenih 43.200 ih je odjavljeno u Federaciji Bosne i Hercegovine, dok ih je 21.900 odjavljeno u Republici Srpskoj (Kahrović, 2020: 14). Broj osoba odjavljenih s evidencije ne znači i stalan broj rasta nezaposlenih. Naime, poslodavci su tokom pandemije virusa Covid 19 odjavljivali zaposlene iz različitih razloga (zabrane rada, smanjenja privredne aktivnosti, kratkotrajne odjave, isteka ugovora o radu na određeno vrijeme, prelaska zaposlenog kod drugog poslodavca i sl.). Prema podacima Agencije za rad i zapošljavanje Bosne i Hercegovine u januaru 2020. godine u Bosni i Hercegovini je bilo registrovano nezaposlenih 406.167 osoba, da bi se u martu ovaj broj smanjio na 398.270 osoba. U narednim mjesecima broj nezaposlenih osoba se povećavao da bi u augustu iste godine dostigao broj 427.593. U naredim mjesecima ovaj broj se smanjivao da bi u decembru 2021. godine u Bosni i Hercegovini bilo nezaposleno 375.804 osoba (Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine (BHAS), 2021a: 2, 2022b: 2).

Pandemija virusa Covid 19 je negativno uticala i na robnu razmjenu Bosne i Hercegovine s inostranstvom. U 2020. godini izvoz je iznosio 10,52 milijarde KM. Ovo je za 8,50% manje nego u 2019. godini kada je iznosio 11,49 milijardi KM. Uvoz u 2020. godini iznosio je 16,89 milijardi KM, što je za 13,40% manje nego u 2019. godini kada je iznosio 19,50 milijardi KM. Prema tome, vanjskotrgovinski deficit je značajno smanjen u 2020. godini, tj. sa 8,01 milijardi KM na 6,37 milijardi KM (Ministarstvo vanjske trgovine i ekonomskih odnosa BiH, 2021: 4). Smanjenje spoljnotrgovinskog deficita, odnosno rast pokrivenosti uvoza izvozom, u ovom slučaju nije pokazatelj rasta privredne aktivnosti u Bosni i Hercegovini, nego smanjenja potrošnje usljed negativnih efekata izazvanih pandemijom virusa Covid 19. Smanjenje potrošnje je rezultat rasta nezaposlenosti, smanjenja plata, ali i nemogućnosti potrošnje usljed prekida poslovanja određenih privrednih djelatnosti u skladu sa restriktivnim mjerama vlasti.

Analiza uticaja pandemije virusa Covid 19 na distributivnu trgovinu u Bosni i Hercegovini

Distributivna trgovina je definisana kao skup zadataka koji podrazumijeva kupovinu proizvoda ili usluga kako bi se ponovo prodali s određenom maržom koja pokriva troškove i rizike poslovanja (Schaffers i sar. 2011: 11). Ovakvo shvatanje distributivne trgovine može se okarakterisati kao tradicionalno. Privredni razvoj, poslije Drugog svjetskog rata, koji je doveo do povećanja proizvodnje i značajnih promjena na tržištu u smislu postepenog jačanja uloge trgovinskih preduzeća u lancu vrijednosti od proizvođača do potrošača, promijenio je pogled na distributivnu trgovinu.

Danas se distributivna trgovina smatra pravom privrednom aktivnošću sa svojim specifičnim karakteristikama koje zahtijevaju da se izučava kao sve ostale privredne aktivnosti. U savremenoj ekonomskoj literaturi distributivna trgovina se najčešće definiše kao ukupnost svih oblika trgovačkih aktivnosti, od nabavke robe od proizvođača do isporuke robe krajnjem potrošaču. Službena statistika Bosne i Hercegovine na sličan način definiše distributivnu trgovinu i tretira je kao sektor koji uključuje sve oblike trgovinskih aktivnosti, od nabavke robe od proizvođača do isporuke robe krajnjem potrošaču na domaćem tržištu (BHAS, 2022c: 9). Prema ovoj definiciji distributivna trgovina obuhvata: trgovinu na veliko za vlastiti račun, posredovanje u trgovini na veliko, trgovinu na malo i popravke motornih vozila i motocikala.

Distributivna trgovina u Bosni i Hercegovini, uz prerađivačku industriju, predstavlja djelatnost u kojoj se stvara najveći dio dodate vrijednosti i stoga je jedna od najznačajnijih djelatnosti u stvaranju bruto domaćeg proizvoda. U periodu od 2016. do 2020. godine u ovoj djelatnosti stvarano je 16-17% ukupne dodate vrijednosti stvorene u privredi Bosne i Hercegovine (Tabela 1). Uticaj pandemije virusa Covid 19 imao je značajne negativne efekte po distributivnu trgovinu u Bosni i Hercegovini. U nastavku su prikazani pokazatelji kojima se može identifikovati veličina ovih negativnih efekata po distributivnu trgovinu. Radi se o pokazateljima kao što je dodata vrijednost, isplate za investicije u stalna sredstva i indeksi prometa.

Dodata vrijednost distributivne trgovine u Bosni i Hercegovini u periodu od 2016. do 2020. godine

Službena statistika Bosne i Hercegovine dodatnu vrijednost definiše kao povećanje vrijednosti proizvodnje jednako razlici između bruto vrijednosti proizvodnje i međufazne potrošnje. Dodata vrijednost za institucionalne jedinice se iskazuje prema baznim (osnovnim) cijenama, tj. cijenama koje ne obuhvataju neto indirektni poreze. Pri tome, bruto

vrijednost proizvodnje se definiše kao tržišna vrijednost svih proizvedenih roba i usluga koje proizvedu rezidentni proizvođači tokom obračunskog perioda, a međufazna potrošnja je vrijednost proizvoda i usluga po nabavnim cijenama koje se transformišu, koriste i troše u procesu proizvodnje, a obuhvata: troškove sirovina i materijala; troškove energije i rezervnih dijelova; troškove usluga i ostale troškove poslovanja (BHAS, 2022a: 18).

U Tabeli 2 prikazana je vrijednost više pokazatelja u distributivnoj trgovini u Bosni i Hercegovini u periodu od 2016. do 2020. godine na osnovu kojih se mogu utvrditi negativni efekti pandemije virusa Covid 19. Dodata vrijednost u distributivnoj trgovini u Bosni i Hercegovini u analiziranim godinama kreće se u rasponu od 4,04 milijarde KM do 5,14 milijardi KM. U periodu od 2017. do 2019. godine godišnja stopa rasta ovog pokazatelja je viša od 7% (u 2017. godini 8,21%, u 2018. godini 7,26%, i u 2019. godini 9,69%). Negativni efekti pandemije virusa Covid 19 doveli su do toga da je u 2020. godini dodata vrijednost stvorena u distributivnoj trgovini u Bosni i Hercegovini iznosila 4,77 milijardi KM, odnosno bila je manja za 7,16% u odnosu na prethodnu godinu.

Svi ostali pokazatelji prezentovani u Tabeli 2 su manji u odnosu na njihovu vrijednost iz 2019. godine, a pojedini i u odnosu na vrijednost iz 2018. godine. Izuzetak je potrošnja fiksnog kapitala koja je blago uvećana u odnosu na 2019. godinu (oko 500 hiljada KM ili 0,09%). Radi se o vrijednosti iskorištenih stalnih sredstava koja se prenose na nove proizvode i usluge, suštinski radi se o troškovima amortizacije stalnih sredstava za koje nije postojala opcija smanjenja. U prethodnim godinama rast vrijednosti fiksnog kapitala je bio značajno viši (u 2019. godini u odnosu na 2018. godinu za 13,11%).

Vrijednost bruto proizvodnje u 2020. godini manja je za 6,71%, a vrijednost međufazne potrošnje za 5,95%. Vrijednost sredstava zaposlenih je minimalno smanjena u odnosu na 2019. godinu. Radi se o smanjenju od 0,03%, dok je u prethodnim godinama imala rast od oko 7%. Ovaj pokazatelj se odnosi na sva primanja zaposlenih kao naknade za njihov rad i svih uplata socijalnog osiguranja. Znajući da je došlo do smanjenja broja zaposlenih ovo može da znači da je pandemiji virusa Covid 19 došlo do rasta plata u djelatnosti distributivne trgovine.

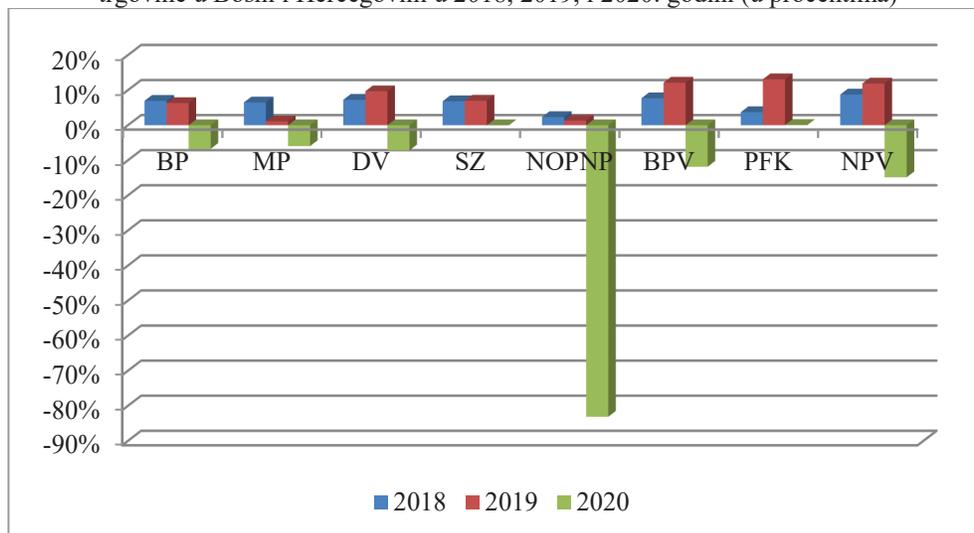
Posebno veliki pad zabilježili su bruto poslovni višak i neto poslovni višak u distributivnoj trgovini. Pad bruto poslovnog viška u odnosu na 2019. godinu iznosio je 11,82%, dok je pad neto poslovnog viška bio 14,85%. Obje vrijednosti bile su manje i u odnosu na 2018. godinu.

Tabela 2: Račun proizvodnje i račun stvaranja dohotka distributivne trgovine u Bosni i Hercegovini u periodu od 2016. do 2020. godine (u hiljadama konvertibilnih maraka)

R. br.	Djelatnost	2016.	2017.	2018.	2019.	2020.
1.	Bruto proizvodnja	6958029	7198405	7699196	8186524	7637287
2.	Međufazna potrošnja	2919267	2828249	3011965	3045121	2863876
3.	Dodata vrijednost	4038762	4370156	4687231	5141404	4773411
4.	Sredstva zaposlenih	1953411	2007694	2144999	2295335	2294720
5.	Neto ostali porezi na proizvodnju	37075	41754	42728	43287	7312
6.	Bruto poslovni višak/mješoviti dohodak	2048275	2320709	2499504	2802781	2471378
7.	Potrošnja fiksnog kapitala	458182	483548	501590	567368	567868
8.	Neto poslovni višak/mješoviti dohodak	1590093	1837160	1997914	2235414	1903511

Izvor: BHAS, 2022a, str. 88-97.

Grafik 3: Promjene u vrijednostima u računu proizvodnje i stvaranja dohotka distributivne trgovine u Bosni i Hercegovini u 2018, 2019, i 2020. godini (u procentima)

Izvor: Rad autora prema podacima iz: BHAS, 2022a, str. 88-97.

Prema podacima iz računa proizvodnje i stvaranja dohotka distributivne trgovine u Bosni i Hercegovini u periodu od 2016. do 2020. godine može se zaključiti da je pandemija virusa Covid 19 imala jake negativne efekte po ovu privrednu djelatnost. Naime, dodata vrijednost stvorena u ovoj djelatnosti smanjena je za 7,16% u odnosu na godinu prije pandemije. Istovremeno bruto proizvodnja je smanjena za 6,71%, bruto poslovni dohodak za 11,82%, a neto poslovni dohodak za 14,85%.

Isplate za investicije u stalna sredstva u distributivnoj trgovini u Bosni i Hercegovini u periodu od 2016. do 2020. godine

Investicije za stalna sredstva predstavljaju novčana ulaganja u toku izvještajne godine, bez obzira na vrijeme kada je izvršena izgradnja, izrada ili nabavka stalnih sredstava (BHAS, 2022d: 10). U Tabeli 3 prikazane su isplate za Investicije u stalna sredstva po osnovnim izvorima finansiranja u distributivnoj trgovini u Bosni i Hercegovini.

Ukupne isplate za investicije u stalna sredstva u distributivnoj trgovini u Bosni i Hercegovini u periodu od 2016. do 2020. godine kreću se od 676 miliona KM do 854 miliona KM. Najviše su u 2019. godini, a najmanje u 2020. godini. Vrijednost isplata za investicije u 2020. godini je najmanja u posmatranim godinama. U odnosu na 2019. godinu manja je za 20,87%, a u odnosu na 2016. godinu za 7,44%. Iz ovog se može zaključiti da je pandemija virusa Covid 19 u velikoj mjeri zaustavila investicije u djelatnosti distributivne trgovine.

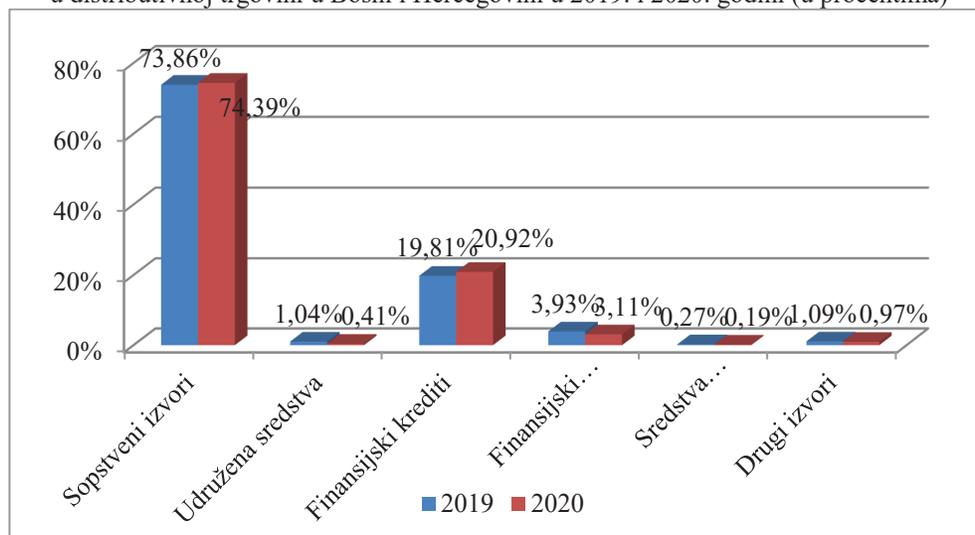
Tabela 3: Isplate za investicije u stalna sredstva po osnovnim izvorima finansiranja distributivne trgovine u Bosni i Hercegovini u periodu od 2016. do 2020. godine (u hiljadama konvertibilnih maraka)

R. br.	Izvori finansiranja	2016.	2017.	2018.	2019.	2020.
1.	Iz sopstvenih izvora	482959	601935	518054	630865	502822
2.	Iz udruženih sredstava	4650	6795	6328	8905	2790
3.	Iz finansijskih kredita	211460	167755	194209	169243	141393
4.	Finansijski najam – lizing	17329	18622	34443	33534	21006
5.	Iz sredstava budžeta i fondova	1221	1373	2351	2302	1293
6.	Iz drugih izvora	12555	8086	5284	9321	6584
7.	Ukupno	730174	804566	760669	854170	675888

Izvor: BHAS, 2018a: 19, 2018b: 19, 2019: 19, 2021b: 19, 2022d: 19.

Iako su isplate za investicije u stalna sredstva smanjene u ukupnom iznosu, njihova struktura po izvorima finansiranja nema značajnijih razlika u odnosu na 2019. godinu (Grafik 4). Najviše investicija finansirano je iz sopstvenih izvora, oko 74%, a zatim iz finansijskih kredita oko 20%. Nešto više od 3% investicija je finansirano iz finansijskog lizinga. Preostalih 3% isplata za investicije finansirano je iz udruženih sredstava, sredstava budžeta i fondova i drugih izvora.

Grafik 4: Struktura isplata za investicije u stalna sredstva po osnovnim izvorima finansiranja u distributivnoj trgovini u Bosni i Hercegovini u 2019. i 2020. godini (u procentima)

Izvor: Rad autora prema podacima iz: BHAS, 2021b: 19, 2022d: 19.

U pogledu vrijednosti isplata za investicije u stalna sredstva u distributivnoj trgovini u Bosni i Hercegovini iz pojedinih izvora finansiranja u 2020. godini zabilježeno je smanjenje finansiranja iz svih izvora. U odnosu na 2019. godinu smanjenja po pojedinim izvorima finansiranja su iznosila od 16% do 69%. Najveće smanjenje je bilo kod isplata za investicije finansiranih iz udruženih sredstava. Naime, investicije u stalna sredstva u distributivnoj trgovini iz ovog izvora u 2020. godini bile su manje za 68,67% u odnosu na 2019. godinu, a u odnosu na 2016. godinu za 40%. Značajno smanjenje je i kod isplata za investicije finansiranih iz sredstava budžeta i fondova, koje su na nivou iz 2016. godine (razlika 5,90%). Smanjenje finansiranja iz ovog izvora u odnosu na 2019. godinu je 43,83%. Suštinski, radi se o dva izvora finansiranja koja zajedno čine oko 2% ukupnih isplata za investicije u ovoj djelatnosti.

Kao što se može vidjeti na Grafiku 4, najveći izvori finansiranja isplata za investicije u distributivnoj trgovini u Bosni i Hercegovini su sopstveni izvori (oko 74%) i finansijski krediti (oko 20%). Uticaj pandemije Covid 19 virusa značajno je smanjio i ove izvore finansiranja. Tako su isplate za investicije u stalna sredstva iz sopstvenih izvora u 2020. godini manje za 128 miliona KM, odnosno za 20,30% u odnosu na njihovu vrijednost u 2019. godini. Vrijednost ovog izvora finansiranja je vraćena na nivo iz 2016. godine, odnosno isplate za investicije iz sopstvenih izvora bile su za 4,11% veće u odnosu na njihovu vrijednost u 2016. godini. U pogledu finansiranja investicija iz finansijskih kredita, ovaj izvor je imao trend smanjenja i prije pandemije virusa Covid 19. Tako je u 2019. godini u odnosu na 2018. godinu vrijednost isplata za investicije u stalna sredstva bila manja za oko 25 miliona

KM, tj. 12,86%, a u 2020. godini u odnosu na 2019. godinu za oko 27 miliona KM, tj. 16,46%. U odnosu na 2016. godinu smanjenje isplata za investicije iz finansijskih kredita je oko 70 miliona, tj. 33,13%.

Prema podacima o vrijednosti isplata za investicije u stalna sredstva u distributivnoj trgovini u Bosni i Hercegovini u periodu od 2016. do 2020. godine može se konstatovati da je pandemija virusa Covid 19 imala značajne negativne efekte po ovu privrednu djelatnost. Naime, isplate za investicije u stalna sredstva u 2020. godini bile su manje za 20,87% u odnosu na prethodnu godinu, a u odnosu na 2016. godinu manje za 7,43%. Pad isplata za investicije odnosi se na sve izvore finansiranja od smanjenja za 16,46% isplata za investicije finansiranih iz finansijskog lizinga od smanjenja za 68,67% isplata za investicije finansiranih iz udruženih sredstava.

Kvartalni indeksi prometa distributivne trgovine u Bosni i Hercegovini u periodu od 2019. do 2021. godine

Indeks prometa distributivne trgovine pruža pravovremene informacije o promjeni nivoa ostvarenog prometa. Iskazuje se u nominalnim vrijednostima i računa se u odnosu na baznu godinu. Trenutno se kao bazna godina koriste podaci iz 2015. godine. U Tabeli 4 prezentovani su sezonski kvartalni indeksi distributivne trgovine u Bosni i Hercegovini u periodu od 2019. do 2021. godine. Sezonski indeks podrazumijeva da su podaci prilagođeni za uticaj sezone i kalendarske dane. Podaci koji se upoređuju s podacima iz prethodnog perioda se, prema preporukama Eurostata, prezentuju i tumače u sezonskom obliku (BHAS, 2022e: 8).

U dvanaest posmatranih kvartala najmanji indeks prometa distributivna trgovina je imala u II kvartalu tj. u periodu april – juni 2020. godine. Radi se o periodu kada su na snazi bile najsnažnije mjere sprečavanja širenja virusa Covid 19 i kada je velikom broju preduzeća iz ove djelatnosti bio zabranjen rad. Sam indeks iznosi 101,2 i na nivou je baznog indeksa, odnosno njegove vrijednosti u 2015. godini. U četiri kvartala prije ovog (od II kvartala 2019. godine do I kvartala 2020. godine) distributivna trgovina imala je stabilan indeks prometa koji se kretao u rasponu od 122,7 do 124,4. Pad ovog pokazatelja u II kvartalu 2020. godine u odnosu na I kvartal iste godine bio je 18,39%, dok je pad u odnosu na isti kvartal prethodne godine (II kvartal 2019. godine) 18,65%. U III i IV kvartalu 2020. godine indeks prometa je počeo da raste, da bi nivo od prije pandemije virusa Covid 19 dostigao u I kvartalu 2021. godine.

U pogledu podsektora distributivne trgovine indeks prometa trgovine na veliko i malo motornim vozilima i motociklima imao je veliki pad u II kvartalu 2020. godine. Iznosio je 103,9 i bio je malo viši od baznog indeksa

(2015. godina). U odnosu na I kvartal iste godine zabilježio je pad od 22,35%, a u odnosu na II kvartal prethodne godine pad od 29,51%. Karakteristično za indeks prometa trgovine na veliko i malo motornim vozilima i motociklima je pad vrijednosti od III kvartala 2019. godine. Naime, u III kvartalu 2019. godine ovaj indeks je smanjen za 1,70% u odnosu na prethodni kvartal, u IV kvartalu 2019. godine za 2,90%, a u I kvartalu 2020. godine za 4,90%. Na smanjenje indeksa prometa u I kvartalu 2020. godine uticala je pandemija virusa Covid 19, jer su mjere suzbijanja donesene sredinom posljednjeg mjeseca ovog kvartala (mart). U III kvartalu 2020. godine nakon relaksacije mjera suzbijanja virusa Covid 19 indeks je počeo da raste. U IV kvartalu 2020. godine s pogoršanjem situacije i uvođenjem pooštavanja mjera indeks je zaustavio rast i bio na nivou iz III kvartala iste godine. Nivo od prije pandemije indeks prometa trgovine na veliko i malo motornim vozilima i motociklima je dostigao u I kvartalu 2021. godine.

Indeks prometa trgovine na veliko u Bosni i Hercegovini bio je stabilan do II kvartala 2020. godine, odnosno do ubrzanog širenja virusa Covid 19 u Bosni i Hercegovini i uvođenja mjera sprečavanja njegovog širenja. U ovom kvartalu indeks je iznosio 100,6, odnosno bio je na nivou baznog indeksa (2015. godina). U četiri kvartala prije ovog trgovina na veliko imala je stabilan indeks prometa od 118 od 122. Pad u odnosu na prethodni kvartal (I kvartal 2020. godine) bio je 16,10%, a u odnosu na isti kvartal prethodne godine (II kvartal 2020. godine) 17,61%. U III i IV kvartalu 2020. godine indeks prometa je počeo da raste, da bi nivo od prije pandemije virusa Covid 19 dostigao u I kvartalu 2021. godine.

Indeks prometa trgovine na malo u Bosni i Hercegovine je od I od IV kvartala 2019. godine imao blag, ali stabilan rast. Pojavom virusa Covid 19 u Bosni i Hercegovini i uvođenjem mjera za sprečavanja njegovog širenja krajem I kvartala 2020. godine počeo je pad ovog indeksa. Smanjenje u odnosu na IV kvartal 2019. godine iznosilo je 0,54%. Drastičan pad indeksa prometa desio se u II kvartalu 2020. godine kada je njegov pad u odnosu na prethodni kvartal iste godine iznosio 21,04%. U III kvartalu 2020. godine indeks prometa trgovine na malo je počeo da raste, što se nastavilo i u narednim kvartalima. Vrijednost od prije pandemije virusa Covid 19 dostignuta je u II kvartalu 2021. godine.

Tabela 4: Desezonirani kvartalni indeksi prometa distributivne trgovine (2015=100) u Bosni i Hercegovini u periodu od 2019. do 2021. godine³

R. br.	2019		2020				2021			
	III	IV	I	II	III	IV	I	II	III	IV
1. G	122,7	123,4	124,0	101,2	109,5	113,6	123,6	127,4	134,0	137,2
2. 45	144,9	140,7	133,8	103,9	123,5	123,9	146,7	155,2	160,0	160,1
3. 45.1	162,9	155,9	143,4	105,8	135,1	134,7	161,8	173,6	179,1	180,9
4. 45.2	135,3	131,8	126,7	92,2	115,3	112,6	113,4	127,2	138,5	111,3
5. 45.3	126,9	125,4	124,4	103,9	111,8	113,4	135,4	138,8	141,2	144,3
6. 45.4	102,9	124,8	147,0	146,9	206,3	243,9	299,6	392,0	474,7	531,6
7. 46	118,1	117,9	119,9	100,6	107,3	109,0	118,6	123,5	129,6	132,3
8. 46.1	92,7	94,2	92,9	77,6	90,1	89,1	112,4	106,1	109,7	108,6
9. 46.2	107,3	111,6	117,8	123,4	126,4	131,3	132,3	136,6	143,9	141,1
10. 46.3	110,8	108,7	117,3	98,9	104,8	102,3	107,5	111,2	121,4	118,7
11. 46.4	122,4	121,6	125,8	111,0	119,8	125,2	126,4	137,0	139,7	140,4
12. 46.5	115,3	127,4	124,7	129,7	140,4	139,1	132,0	132,6	134,8	138,3
13. 46.6	213,1	211,3	179,5	153,9	167,7	176,7	181,3	175,1	171,4	162,1
14. 46.7	125,6	124,5	124,0	97,5	102,9	106,9	124,6	131,0	138,1	145,9
15. 46.9	103,4	105,1	106,4	89,7	95,9	95,9	104,4	107,1	111,0	115,2
16. 47	126,7	129,5	128,8	101,7	111,1	119,3	128,2	129,6	137,1	141,5
17. 47.3	134,3	132,4	121,3	84,9	94,3	102,2	121,6	126,8	138,6	143,7
18. 47-47.3	124,0	128,6	131,5	107,5	116,9	125,1	130,4	130,5	136,7	140,7

Izvor: BHAS, 2022e: 1.

Uticaj pandemije virusa Covid 19 nije bio isti na sve djelatnosti u okviru distributivne trgovine. Indeks prometa u pojedinim djelatnostima u II kvartalu 2020. godine bio je značajno manji od baznog indeksa. Drugim riječima, pandemija virusa Covid 19 imala je najveći uticaj na sljedeće djelatnosti distributivne trgovine:

³U Tabeli 4 prikazani su podaci za period od III kvartala 2019. do IV kvartala 2021. godine. Za potrebe analize korišćeni su i podaci za I i II kvartal 2019. godine koji zbog ograničenog prostora nisu mogli biti prikazani. Takođe, zbog nedostatka prostora sektori i podsektorisu obilježeni samo NACE oznakama koje imaju sljedeće značenje: G – Trgovina na veliko i na malo; popravak motornih vozila i motocikala; 45 – Trgovina na veliko i malo motornim vozilima i motociklima, popravak motornih vozila i motocikala; 45.1 – Trgovina motornim vozilima; 45.2 – Održavanje i popravak motornih vozila; 45.3 – Trgovina dijelovima i priborom za motorna vozila; 45.4 – Trgovina motociklima, dijelovima i priborom za motocikle te održavanje i popravak motocikala; 46 – Trgovina na veliko, osim trgovine motornim vozilima i motociklima; 46.1 – Trgovina na veliko uz naknadu ili na osnovu ugovora; 46.2 – Trgovina na veliko poljoprivrednim sirovinama i živim životinjama; 46.3 – Trgovina na veliko hranom, pićem i duhanskim proizvodima; 46.4 – Trgovina na veliko proizvodima za domaćinstvo; 46.5 – Trgovina na veliko informacijsko-komunikacijskom opremom; 46.6 – Trgovina na veliko mašinama, opremom i priborom; 46.7 – Ostala specijalizirana trgovina na veliko; 46.9 – Nespecijalizirana trgovina na veliko; 47 – Trgovina na malo, osim trgovine motornim vozilima i motociklima; 47.3 – Trgovina na malo motornim gorivima u specijaliziranim prodavnicama; 47-47.3 – Trgovina na malo osim trgovine motornim gorivima u specijaliziranim prodavnicama

- trgovina na veliko uz naknadu ili na osnovu ugovora,
- trgovina na malo motornim gorivima u specijalizovanim prodavnicama,
- nespecijalizovana trgovina na veliko,
- održavanje i popravak motornih vozila,
- ostala specijalizovana trgovina na veliko,
- trgovina na veliko hranom, pićem i duhanskom proizvodima.

Postoje i djelatnosti na koje pandemija Covid 19 nije imala uticaja, a to su:

- trgovina motociklima, dijelovima i priborom za motocikle, te održavanje i popravak motocikala,
- trgovina na veliko poljoprivrednim sirovinama i živim životinjama,
- trgovina na veliko informacijsko-komunikacijskom opremom.

Prema kvartalnim indeksima prometa distributivna trgovina u Bosni i Hercegovini najveći pad je doživjela u II kvartalu 2020. godine u vrijeme prvog talasa virusa Covid 19 u Bosni i Hercegovini, kada su i uvedene najstrožije mjere sprečavanja njegovog širenja. Povratak na stanje od prije pandemije, odnosno na indeks prometa iz I kvartala 2020. godine desio se tek u I kvartalu 2021. godine. U pogledu podsektora distributivne trgovine (trgovina motornim vozilima, trgovina na veliko i trgovina na malo) uticaj pandemije virusa Covid 19 na njih je bio identičan uticaju na ukupnu distributivnu trgovinu, tj. izrazit pad prometa u II kvartalu 2020. godine i povrata na stanje prije pandemije u I kvartalu 2021. godine. Što se tiče pojedinih djelatnosti u okviru distributivne trgovine uticaj pandemije je na neke bio na nivou ukupnog sektora, na neke značajno jači nego na ukupni sektor, a na neke pandemija nije imala uticaja.

Zaključak

U godini prije pandemije virusa Covid 19 distributivna trgovina u Bosni i Hercegovini učestvovala je u stvaranju bruto domaćeg proizvoda sa 17,08% i stvarala dodatnu vrijednost u iznosu od 5,14 miliona KM. U godini početka pandemije, tj. 2020. godini učešće distributivne trgovine u bruto domaćem proizvodu Bosne i Hercegovine je smanjeno na 16,12% (skoro za 1%), a stvorila je dodatnu vrijednost u iznosu 4,77 miliona KM (smanjene za 0,37 miliona KM). Vrijednost bruto proizvodnje distributivne trgovine u 2020. godini bila je manja od iste vrijednosti i u 2018. i u 2019. godini. Takođe, i vrijednost bruto poslovnog viška i neto poslovnog viša bila je manja u odnosu na dvije prethodne godine.

Pandemija virusa Covid 19 u velikoj mjeri je zaustavila investicije u distributivnu trgovinu u Bosni i Hercegovini. Ukupne isplate za investicije u stalna sredstva u 2020. godini bile su manje u odnosu na iste vrijednosti u

prethodne četiri godine. Pad u odnosu na 2019. godinu je iznosio 20,87%, a u odnosu na 2016. godinu 7,43%. Pad vrijednosti isplata za investicije nije narušio strukturu izvora njihovog finansiranja, jer je smanjeno finansiranje iz svih izvora. Naime, od 16,46% smanjenja isplata za investicije finansiranih iz finansijskog lizinga do 68,57% smanjenja isplata je za investicije finansiranih iz udruženih sredstava.

Posmatrajući indekse prometa distributivne trgovine u Bosni i Hercegovini u dvanaest uzastopnih kvartala u periodu od 2019. do 2021. godine može se zaključiti da je najveći pad bio u II kvartalu 2020. godine. To je period udara prvog talasa pandemije virusa Covid 19 kada su uvedene i najstrožije mjere sprečavanja njegovog širenje (smanjenje mobilnosti ljudi i zabrana rada velikog broja djelatnosti iz oblasti distributivne trgovine). Indeks prometa distributivne trgovine u II kvartalu 2020. godine smanjen je na nivo iz 2015. godine. Oporavak je započeo u narednim kvartalima, ali je nivo od prije pandemije, odnosno iz I kvartala 2020. godine dostignut u I kvartalu 2021. godine.

Na osnovu iznesenih podataka i obavljenih analiza u ovom radu može se zaključiti da je pandemija virusa Covid 19 imala značajne negativne posljedice po obavljanje distributivne trgovine u Bosni i Hercegovini. Naime, njeno učešće u stvaranju bruto domaćeg proizvoda smanjeno je na nivo iz 2017. godine. Dodata vrijednost stvorena u distributivnoj trgovini smanjena je na vrijednost iz 2018. godine. Isplate za investicije u stalna sredstva bile su najmanje u posljednjih pet godina, a smanjeni su svi izvori finansiranja isplata za investicije. Kvartalni indeksi prometa distributivne trgovine, kao i njenih podsektora (trgovina motornim vozilima, trgovina na veliko i trgovina na malo) u momentu prvog talasa pandemije Covid 19 virusa u Bosni i Hercegovini smanjeni su na nivo baznog indeksa odnosno na vrijednost iz 2015. godine.

Literatura

1. *Analiza vanjskotrgovinske razmjene Bosne i Hercegovine 2020.* (2021). Sarajevo: Ministarstvo vanjske trgovine i ekonomskih odnosa Bosne i Hercegovine.
2. *Bruto domaći proizvod prema proizvodnom, dohodovnom i rashodnom pristupu 2020.* (2022a). Sarajevo: Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine.
3. *Demografija i socijalne statistike: registrirana nezaposlenost, decembar 2020.* (2021a). Sarajevo: Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine.
4. *Demografija i socijalne statistike: registrirana nezaposlenost, decembar 2021.* (2022b). Sarajevo: Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine.

5. *Indeksi prometa distributivne trgovine*. (2022c). Sarajevo: Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine.
6. Kahrović A. (2022). *Ekonomija u postpandemijskom vremenu: prilike za razvoj lokalnog poduzetništva*. Sarajevo: Friedrich-Ebert-Stiftung, FES.
7. *Nacionalni računi – Investicije 2016*. (2018a). Sarajevo: Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine.
8. *Nacionalni računi – Investicije 2017*. (2018b). Sarajevo: Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine.
9. *Nacionalni računi – Investicije 2018*. (2019). Sarajevo: Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine.
10. *Nacionalni računi – Investicije 2019*. (2021b). Sarajevo: Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine.
11. *Nacionalni računi – Investicije 2020*. (2022e). Sarajevo: Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine.
12. *Poslovne statistike: indeksi prometa distributivne trgovine u BiH, IV kvartal, 2021*. (2022d). Sarajevo: Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine.
13. Schaffers, H., Rubalcaba, L., Merino, F., Giesecke, S., Schaper-Rinkel, P., Velsing, E.J., Montalvo, C. (2011). *Sectoral Innovation Watch Retail and Wholesale Trade Sector. Final sector report*. Brussels: Europe INNOVA Sectoral Innovation.

Abstract: *Distributive trade encompasses all forms of trade activities, starting with the purchase of goods from producers, all the way to its sale to the final consumer. In Bosnia and Herzegovina, along with the processing industry, it is one of the most important economic sectors. This paper discusses the impact of the Covid 19 virus pandemic on distributive trade in Bosnia and Herzegovina. First, data on the impact of the mentioned pandemic on the economy of Bosnia and Herzegovina (creation of gross domestic product, changes in the unemployment rate, changes in foreign trade and foreign trade deficit) were presented. After that, an analysis of the impact of the Covid 19 virus pandemic on distributive trade in Bosnia and Herzegovina was performed. It included an analysis of changes in value added, gross output, gross and net surplus in the period from 2016 to 2020, i.e. in the year of the beginning of the pandemic in Bosnia and Herzegovina and the previous four years. Changes in payments for investments in fixed assets in distributive trade in the same period were also analyzed. In addition, the analysis includes seasonally adjusted quarterly in dices of distributive trade turn over in the period from 2019 to 2021. The results of the research show the great negative effects of the Covid 19 virus pandemic on distributive trade in Bosnia and Herzegovina. Its share in the creation of gross domestic product was reduced compared to the situation in 2017, while the amount of added value was reduced compared to the situation in 2018. Payments for investments in fixed assets were the lowest in the period from 2016 to 2020. Seasonally adjusted distribution trade turn over index in the second quarter of 2020,*

i.e. in the first wave of the Covid 19 virus in Bosnia and Herzegovina, was reduced compared to the 2015 situation.

Key words: *distributive trade, virus Covid 19, added value, investment payments.*

Doc. dr Željko Petrović¹

STANOVNIŠTVO KAO PERSONALNI ELEMENT DRŽAVE

***Apstrakt:** Savremena država se određuje kao zajednica koja se sastoji od teritorije i stanovništva koji su podvrgnuti organizovanoj političkoj vlasti. Stanovništvo je personalni element neophodan za postojanje države. Nekada su države nastojale da imaju što veći broj stanovnika, jer samim tim imale su veći broj poreskih i vojnih obveznika, dok je danas taj kvanitet zamjenjen nastojanjem država da imaju stanovnike određenih sposobnosti i kvaliteta. Stanovništvo države ne mora da bude homogeno te da pripada istoj naciji, religiji, kulturi i jeziku. Međutim, za opstanak države istorija je pokazala da je neophodan minimum homogenosti stanovništva. Stanovnici jedne države mogu da imaju različit status od lica sa državljanstvom date države, stranaca pa sve do lica bez državljanstva, lica sa dva ili više državljanstava, izbjeglica i slično. U radu se analizira stanovništvo kao personalni, konstitutivni element države kao i drugi aspekti ovog nezaobilaznog elementa u nastanku i postojanju države, koji samoj državi daje puni smisao.*

***Ključne riječi:** stanovništvo, država, državljanstvo, teritorija, vlast.*

Uvod

Prilikom razmatranja nastanka države nije moguće uzeti kao primjer idealnu državu ni nekolicinu država, te taj model porediti sa državama koje pripadaju različitim oblicima civilizacije i različitim dijelovima svijeta. Da bi država postojala mora imati određene konstitutivne elemente. Postojanjem tih elemenata može se konstatovati da država postoji kao subjekt međunarodnog prava. Učenje o tri konstitutivna elementa države razvio je njemački pravnik Georg Jelinek. On smatra da država u svom sastavu ima tri elementa, određenu teritoriju, stalno stanovništvo i državnu vlast.

Ovakvo učenje o tri konstitutivna elementa države podvrgnuto je kritici posebno u političkoj filozofiji, političkoj sociologiji i političko-pravnoj teoriji, ali je široko prihvaćeno u međunarodnom pravu i uporednom ustavnom pravu. Upravo postojanje mnoštva veoma različitih država u međunarodnoj zajednici, upućuje da se prihvati ovakvo učenje.

¹ Fakultet za međunarodne odnose i diplomaciju, Sveučilište Hercegovina, Mostar, e-mail: petrovicz@yahoo.com

Konvencija o pravima i obavezama država koja je zaključena 1932. godine u Montevideu, koja je definisala državu kao subjekt međunarodnog prava koji ima stalno stanovništvo, određenu teritoriju, vladu i sposobnost da stupa u odnose sa drugim državama, potvrđuje učenje o tri konstitutivna elementa države i ujedno ga proširuje. Ona uvodi i četvrti element za postojanje države i to da je sposobna da ulazi u odnose sa drugim državama, pod kojim se može podrazumijevati postojanje organizovane političke vlasti, odnosno uspostavljene vlade.

Postoje učenja prema kojima se navodi pravo, odnosno pravni system i pravni poredak, kao četvrti konstitutivni element države. Međutim i pored svih kritika i različitih učenja može se zaključiti da su osnovni elementi države određena teritorija, stalno stanovništvo i državna vlast. Sva tri konstitutivna elementa moraju istovremeno postojati i gubitkom jednog od ovih elemenata država prestaje da postoji.

Savremena država se određuje kao zajednica koju čini teritorija na kojoj postoji određeno stanovništvo, koje je podvrgnuto organizovanoj političkoj vlasti. Bez stanovništva nema države, pri tome nije bitna ni homogenost ni broj stanovnika. Stanovnici jedne države mogu da imaju različit status od lica sa državljanstvom date države, stranaca pa sve do lica bez državljanstva, lica sa dva ili više državljanstava, izbjeglica i slično.

Stanovništvo

Stanovništvo je personalni element države bez kojeg ona nemože postojati. Grčka riječ *polis* označava državu kao cjelovitu ljudsku zajednicu za koju je vezan čovjek i koje nema bez njega. Stanovništvo jedne države čine svi ljudi koji su nastanjeni na njenoj teritoriji nad kojim država vrši vlast, koju su oni dužni da poštuju odnosno njene pravne norme. Za državu je važno stalno stanovništvo, odnosno lica koja imaju prebivalište na njenoj teritoriji, bez obzira da li su njeni državljani ili nisu. Tako Antartik i pored međunarodnih zabrana koje postoje, nikad nemože postati dio države jer nema stalno naseljenog stanovništva

Veza između stanovništva i države ogleda se u činjenici da je čovjek kao društveno biće neraskidivo povezan sa državom i pored činjenice da ona nije njegov konačni i najviši cilj, ona je ipak nužno sredstvo za ostvarenje svih njegovih drugih ličnih i društvenih ciljeva (Beyme, 1994: 154-155).

Međunarodno pravo kako u pogledu teritorijalne veličine države tako i u pogledu broja stanovnika ne postavlja potreban minimum. Dok u većini država se unutrašnjim pravnim poredcima određuje minimalan broj stanovnika koji moraju da imaju opštine, ili gradovi da bi stekli takav status,

u međunarodnom pravu ne postoji takav minimum za države kao mnogo složenije i organizovanije zajednice. Tako Vatikan ima oko 800 stalnih stanovnika dok Kina ima oko 1,4 milijarde stanovnika, a obje države imaju jednak status u međunarodnoj zajednici kao subjekti međunarodnog prava. Međutim mnoge države su samo po imenu države jer zbog svoje veličine, malog broja stanovnika i male teritorije, nisu u stanju da obezbjede ekonomski opstanak niti sigurnost države, te zavise od neke druge države. U takvim slučajevima država nema stvarnu efektivnu vlast jer se nalazi pod uticajem vlasti moćnije države.

Broj stanovnika u državi nije stalan i on se mijenja u zavisnosti od brojnih faktora. Samom promjenom državnih granica raste i smanjuje se broj stanovnika. Međutim promjene u broju stanovnika prvenstveno zavise od odnosa nataliteta i mortaliteta, kao i broja useljenih i iseljenih stanovnika.

Danas broj stanovnika pokušava da se reguliše planskim populacionim politikama. Sve do kraja 18. Vijeka države su stimulisale useljavanje stranaca (imigraciju) jer su polazile od kvantiteta stanovnika, smatralo se da je time veći i broj poreskih i vojnih obveznika. Uvećanje broja stanovnika smatralo se da vodi vojnom i ekonomskom jačanju države. Međutim države su uočile da porast broja stanovnika nije srazmjeran porastu materijalnih dobara neophodnih za njihove potrebe zbog toga se pojavio novi problem iseljavanja (emigracije) prenaseljenih država. Uslijed prenaseljenosti države nisu bile u mogućnosti da obezbjede dovoljan broj radnih mjesta za svoje stanovnike i uopšte da omoguće njihov opstanak. Iz tog razloga dolazilo je do velikih migracionih kretanja prvenstveno u države koje su nastajale na prostorima bivših kolonija i koje su imale mali broj stanovnika. SAD su u vrijeme svog nastanka imale nešto više od 2 miliona stanovnika, dok danas imaju preko 300 miliona stanovnika. Tome je doprinijela prvenstveno liberalna politika useljavanja, ali i teritorijalna ekspanzija SAD na nove prostore. U savremenoj državi napušteno je načelo kvantiteta stanovništva i prihvaćeno načelo kvaliteta stanovništva. Prilikom useljavanja stanovnika one vode računa prvenstveno o vjerskoj i narodnoj pripadnosti useljenika, kao i njihovoj profesionalnosti koja može biti od koristi za državu.

Homogenost stanovništva zasnovana na jedinstvenoj nacionalnoj svijesti osnova je za nastanak i stabilnost države. Tako je kod Srba nacionalna svijest povezana sa jakim državnim tradicijom. Ona je gajena vijekovima i pothranjivana jakim uspomnama na staru feudalnu državu Nemanjića i slavno Dušanovo carstvo. Nacionalna svijest bila je najvažniji zajednički integrativni činilac između Srba rasutih po različitim teritorijama Balkana i Južne Evrope, podanicima različitih carstava krajem srednjeg vijeka (Bazić, 2003: 24).

Stanovništvo države ne mora da bude homogeno te da pripada istoj naciji, religiji, kulturi i jeziku. Međutim za opstanak države istorija je pokazala da je neophodan minimum homogenosti stanovništva, kako bi se sestvorila svijest o pripadnosti i lojalnosti državi. Države u kojima je veća homogenost stanovništva lakše prevazilaze krizne situacije i turbulencije koje se dešavaju u državi, uslijed postojanja jedinstvenog kolektivnog duha za odbranu države.

Struktura stanovništva u državi je promjenljiva i razlikuje se u različitim vremenskim periodima. Države imaju u manjoj ili većoj mjeri uvijek heterogeno stanovništvo, ali je ono u suštini homogeno integralno, jer nema diferencijacije stanovnika na heterogene dijelove, nego se smatra da je cjelokupno stanovništvo u državi skup homogenih, između sebe jednakih pojedinaca. Znači da homogenost postoji u pogledu jednakosti pred zakonom, koju stvara građansko uređenje društva (Taranovski, 2002: 5).

Različite moralne i kulturne grupe i zajednice koegzistiraju unutar jedne države. Stanovnici jedne države često se razlikuju prema vjerskim, političkim, kulturnim opredjeljenjima. Prema novim saznanjima u preko 190 nezavisnih država postoji oko 6000 grupa sa vlastitim jezikom i oko 5000 etničkih grupa. I u državama koje su prilično etnički ili kulturno homogene kao što su Slovenija, Island ili Koreja, stanovnici se razlikuju prema vjerskim i moralnim vjerovanjima, te političkim preferencijama. Države koje su vijekovima imale homogeno stanovništvo kao što su Velika Britanija, Njemačka i Francuska, danas imaju veliki broj stanovnika muslimanske religije. Da homogenost stanovništva nije apsolutni uslov opstanka države najbolji je primjer SAD kao države koja je zasnovana na pluralizmu i različitostima njenih stanovnika (Kulenović, 2003: 42-59).

Treba praviti razliku stanovništva i naroda u okviru države. Država ima samo jedno stanovništvo, dok može imati u svom sastavu dva ili više naroda. Često u svom sastavu država ima i manje narodne skupine odnosno nacionalne manjine čija se većina pripadnika nalazi u njihovoj matičnoj državi. Narod je proizvod istorije, a stanovništvo proizvod države. Od stanovništva i naroda treba razlikovati i naciju koja može da nastane iz jednog ili više naroda. Nacija se danas više odnosi na cjelovitost stanovništva jedne države, nego što se ističe značaj nekog naroda u njoj. Rijetke su države čije se stanovništvo podudara samo sa jednim narodom, koji je istovremeno i jedna nacija (Mitrović, 2008: 17).

Pod narodom bi se podrazumijevalo stanovništvo istog porijekla koje, iako ima važne elemente nacionalne svijesti, još nije steklo punu samosvijest preko države. Savremenu Evropu su državno–prostorno podijelili i organizovali indoevropski narodi. Poslije Grka, dvije najveće i najjače grane

indoevropskog porijekla su Germani i Sloveni. Germani su učestvovali u konstituisanju većine evropskih država. Negdje su formirali vlastite države iz sopstvenog naroda što je slučaj na području današnje Njemačke, a negdje su bili najvažniji konstitutivni dio stanovništva u formiranju države kao što je slučaj sa romanskim zemljama i Engleskom. Određeno stanovništvo kao narod ili kao skup naroda formira državu kao jedinstveno organizovanu cjelinu na jednom području sa odgovarajućom državnom i društvenom strukturom. Presudni faktori u formiranju države su religija državotvornog naroda i državotvornog sloja, koji preko države, dovode razne djelove stanovništva i različite staleže u jedinstvenu cjelinu, te se formira jedinstvena državna svijest. Ta državna svijest omogućuje artikulisanje jednog naroda ili stanovništva kao nacije. Kad više naroda formira jednu naciju, državna i nacionalna svijest su istovjetne (Francuska, Italija). Nekada dolazi do stapanja tih naroda, a nekada oni ostaju prilično odvojeni kao što je slučaj u Velikoj Britaniji. Jedan narod uvijek teži da formira svoju jedinstvenu državu, ali u procesu konstituisanja jedne države često se formira i (samo) ukida više manjih država tog naroda. Tako je Bizmark ujedinio više njemačkih država u jednu državu. Važno je uočiti da, iako je bilo više njemačkih država i državnih svijesti (Pruska, Hanover, Bavarska), one su sve izražavale njemačku nacionalnu svijest. Dakle, i više država jedne nacije mogu da izražavaju jedinstvenu nacionalnu svijest. Narod smo definisali kao stanovništvo jedinstvenog porijekla koje, iako ima važne elemente nacionalne svijesti, još nije steklo punu samosvijest. Ta samosvijest se stiče preko države kao jedinstveno organizovane cjeline sa jedinstvenom teritorijom i odgovarajućom državnom i društvenom strukturom (Milosavljević, 1995: 2-4).

Demokratske revolucije na kraju 18. vijeka posebno su istakle narod, odnosno, stanovništvo države, kao njen konstitutivni element. Poseban značaj ima proces nastanka nacionalnog mišljenja, tako da od tog perioda država i narod su dva neodvojiva elementa. U kontekstu naroda gleda se na naciju, koja je uspostavila jedinstvo sa državom, te nije od značaja da li nacija prethodi državi ili država naciji. Međutim moderna migracijska kretanja vode do mješanja naroda pojedinih država, tako da uslijed mobilnosti u sastav država ne ulaze određeni jedinstveni narodi, nego narodi koji su naseljeni u nizu država (Posavec, 2002: 9-10).

Ustavi većine država predviđaju zabranu diskriminacije u smislu da su svi jednaki pred zakonom. Tu se prije svega misli na zaštitu lica koja imaju status manjina. Takve odredbe su u skladu sa opštim trendom zaštite ljudskih prava, te činjenice da niko ne smije da bude oštećen zbog svoje nacionalne pripadnosti. Opšti princip za ostvarivanje prava na jednakost jeste jednaka zakonska zaštita koja predstavlja i posebno pravo. Diskriminacija je otpornija

od društvene promijene, jer često njen opstanak zasniva se tradicionalnom shvatanju o postojanju vladajućih društvenih slojeva kojima je diskriminacija za održavanje na vlasti u državi. Zabrana diskriminacije je povezana sa principom jednakosti, te je njihova relacija takva da se zabrana diskriminacije može smatrati sredstvom u funkciji pune jednakosti svih u državi. Kako u mnogim državama stanovništvo je nehomogeno ustavotvorac posebna prava priznaje nacionalnim manjinama, te predviđa pozitivnu diskriminaciju koja ima svrhu ublažavanja i ukidanja diskriminacije, kako bi se uvažila nehomogenost stanovništva (Đorđević, 2009: 160-161).

Povelja Ujedinjenih nacija daje poseban značaj načelu nediskriminacije te određuje da "diskriminacija bilo koje vrste sprečava jednakost u pravima, slobodama i mogućnostima pojedinca, te vodi društvenoj i ekonomskoj nesigurnosti, narušava samo određenje i dostojanstvo diskriminirane osobe i u krajnjem slučaju izaziva sukobe koje prijete međunarodnom miru kao opštem dobru ljudske civilizacije". Pored Povelje Ujedinjenih nacija zabranu diskriminacije posebno je regulisala Deklaracija o ljudskim pravima. Osnovni dokumenti Ujedinjenih nacija imaju veliki moralni i pravno-sociološki značaj i prevazilaze vremenske i prostorne okvire u kojima su nastali. Ovim dokumentima ličnost čovjeka, bez obzira na postojeće razlike stavlja se u centar opštedruštvenih zbivanja. Ova dva dokumenta su poslužila kao osnov za donošenje niza međunarodnih akata kojima se zabranjuje diskriminacija (Đorđević i Palević, 2010: 32-33).

Stanovnici jedne države mogu se podijeliti na državljane, strane državljane, lica bez državljanstva (apatridi), lica sa dva ili više državljanstava (bipatridi) kao i izbjeglice iz druge države. Uopšteno posmatrano strancima u jednoj državi smatraju se sva lica koja nemaju njeno državljanstvo. U zavisnosti kojoj kategoriji pripada određeno lice u određenoj državi određuje se njegov status, odnosno odnos između njega i države. Na taj način određuju se prava i obaveze između određenih lica i država i intezitet veze koja postoji sa državom.

Državljanstvo

Državljanstvo je jedno od obilježja savremene države. Neki smatraju da određeni oblici državljanstva su postojali u staroj Grčkoj i srednjovjekovnoj Evropi, dok drugi smatraju da je državljanstvo nastalo kao jedan od rezultata Francuske revolucije. Postoji mišljenje da je ono proizvod zapadne kulture koja je svojom ekspanzijom prenijela ovaj institut na države na svim kontinentima. Nastanak državljanstva vezan je za razvoj građanskog društva, sekularizaciju odnosa u društvu, slabljenje partikularističkih vrijednosti, pojavu ideje javnog područja, kao i jačanje nacionalne države (Sasan, 2004).

Prema načelu teritorijalne suverenosti, pojedinac je pod vlašću države u kojoj boravi i mora poštovati njene propise sve dok se nalazi na njenoj teritoriji. Kada se nalazi van teritorije svoje države, on je i dalje pod njenom vlašću, te se na taj način ostvaruje personalna suverenost. Ta veza između pojedinca i države koja postoji bez obzira gdje on boravi jeste državljanstvo. Opštom deklaracijom o ljudskim pravima iz 1948. Godine istaknuto je da svako ima pravo na državljanstvo. Dok svaka država određuje svojim ustavom i zakonima ko ima pravo na njeno državljanstvo, te je to pitanje njene unutrašnje nadležnosti.

Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima članom 15. Proklamuje pravo svakog čovjeka na jedno državljanstvo i zabranu samovoljnog oduzimanja državljanstva i uskraćivanja prava na promijenu državljanstva. Pravo na državljanstvo nije ušlo u neke druge konvencije o ljudskim pravima, zbog velikih teškoća koje oko njega postoje. Problemi postoje iz razloga što postoje velike razlike u unutrašnjim propisima država u pogledu državljanstva, kao i stava da državljanstvo kao veza pojedinca i države ne može biti pravo pojedinca, već je to pravo države koja suvereno odlučuje o uslovima pod kojima neko može steći državljanstvo (Dimitrijević, 1997: 242-243).

Državljanstvo je trajna veza jednog lica sa određenom državom i njenim pravnim poretkom i to lice ima najveća prava, ali i obaveze prema toj državi. Prava i obaveze koja se stiču državljanstvom važe bez obzira gdje se lice nalazilo u državi ili u inostranstvu. Država ima obavezu prema svojim državljanima da im pruža zaštitu, ali istovremeno i državljanji su dužni da štite svoju državu. Tako u slučaju oružanog napada na državu određene kategorije državljanima imaju obavezu i da je vojno brane ili na druge načine da se uključe u njenu odbranu. Državljanstvo mogu imati samo fizička lica, dok pravna lica nemaju državljanstvo. Postoje shvatanja da i pravna lica imaju državljanstvo te se tu javlja problem na koji način odrediti kako nastaje državljanstvo, jer pravila koja se odnose na fizička lica su neprimjenjiva u ovom slučaju. Tako se zauzima stav da pravna lica imaju državljanstvo države na kojoj imaju sjedište ili državljanstvo svojih članova ili vlasnika. Pitanje državljanstva pravnih lica određuje zasebno svaka država i više se može govoriti o pripadnosti jednoj državi nego o stvarnom državljanstvu.

Na osnovu državljanstva lice pored prava ima i niz obaveza koje mu mogu promijeniti status u određenim slučajevima, više nego da su stranci. U određenim situacijama taj status može biti otežan upravo radi činjenice da određeno lice ima državljanstvo određene države i na osnovu toga ima određenu obavezu prema državi. Tako ako državljanin jedne države pristupi oružanim snagama druge države i učestvuje u oružanim operacijama protiv svoje države neće se prema njemu postupati kao prema strancu koji bi se

našao u istoj situaciji. Tradicionalno pravilo je da u ovakvim slučajevima detencionalasilani je dužna svojim državljanima da prizna status ratnih zarobljenika. Ovakvim licima može se suditi za izdaju, za razliku od stranaca koji se nađu u istoj situaciji koji imaju status ratnog zarobljenika i punu zaštitu prema međunarodno mpravu (Jončić, 2003).

Državljanstvo je nužna pretpostavka demokratije kao oblika države i vladanja. Ono posreduje između naroda u njegovom realnom obliku kao socijalnoj grupi i demokratije kao ustavnog načela. Ono daje personalnom državnom elementu pravno uređenje na kojem može graditi demokratski oblik države, te garantuje pravno primjenjivo svrstavanje i ograničavanje. Državljanstvo utvrđuje status formalne jednakosti, te apstrakuje sve inividualne i kolektivne specifičnosti. Za državljanstvoni su važni dob,pol, vjera, rasa, socijalni položaj ili političko opredjeljenje. Državljanstvom se ukidaju inividualne ili socijalne razlike. Država preko državljanstva uspostavlja vezu sa građanima bez obzira na njihov boravak, što odgovara potrebama za svjetskom pokretljivošću i slobodom kretanja. Stranac tako održava vezu sa državom na čijoj se teritoriji nalazi samo dok je u teritorijalnom kontaktu sa njom, a dok kod državljanstva ta veza postoji bez obzira na teritoriju. Državljanstvo je zasnovano na ideji da niko nemože služiti dvijema državama, izuzev dvojnog onosno višestrukog državljanstva na koje se gleda kao poseban slučaj. Zato se u većini država daje strancima državljanstvo pod uslovom da se odreknu svog ranijeg državljanstva (Issense, 1999: 5-8).

Državljanstvo se stiče na razne načine i zavisi od unutrašnjeg pravnog poretka jedne države. Država slobodno odlučuje kome će dati svoje državljanstvo. Po pravilu stanovnici jedne države imaju samo njeno državljanstvo. Druge države nisu obavezne da priznaju odluku jedne države o priznanju statusa državljanstva određenim licima. Državljanstvo važi samo u odnosu na unutrašnji pravni poredak države čije se državljanstvo ima. Tako je u savjetodavnom mišljenju Stalnog suda međunarodne pravde iz 1923. godine u sporu o dekretima o državljanstvu izdatih uTunisu i Maroku, rečeno da pitanje državljanstva u načelu nije regulisano međunarodnim pravom. Države imaju slobodu u odlučivanju u pogledu državljanstva, ali ipak je to ograničeno obavezama koje je država preuzela u odnosu n adrugedržave. Tako da nadležnost države koja je isključiva, u suštini je ograničena pravilima međunarodno gprava.

Država svome državljaninu izdaje pasoš kojim s eidentifikuje prilikom boravka u drugim državama i služi mu kao dokaz da je državljinin dotične države. Država svome državljaninu izdaje i druge dokumente kojima dokazuje svoje državljanstvo, na osnovu koga ostvaruje niz prava koja mu pripadaju.

Državljanstvo je od značaja za međunarodno pravo kod ostvarivanja prava na diplomatsku zaštitu i kada država predstavlja svog državljinina pred drugim subjektima međunarodnog prava na osnovu generalne supstitucije. Postoje mišljenja da drugi subjekti međunarodnog prava ne moraju da prihvate državu kao zaštitnika, ako to državljanstvo nije efektivno, odnosno ako između lica i države čije ima državljanstvo ne postoji stvarna, autentična povezanost (*genuine link*). Takav stav potvrđen je u presudi Međunarodnog suda pravde u slučaju *Nottebohm*. Fridrih Notebom je bio njemački državljanin koji se naselio u Gvatamelu gdje je investirao u unosne poslove. On je pred početak Drugog svjetskog rata stekao državljanstvo Lihenštajna iako nije proveo tri godine kako je potrebno po lihneštajnskom zakonu, jer je u samom zakonu postojala mogućnost da se u izuzetnim slučajevima i bez ispunjenja tog uslova dodjeli državljanstvo. Gvatamela mu je i pored promjene državljanstva kao državljaninu Njemačke koja je bila neprijateljska država, konfiskovala imovinu. Lihenštajn je pružio diplomatsku zaštitu Notebumu kao svom državljaninu, te pred Međunarodnim sudom pravde zatražio da mu se vrati konfiskovana imovina. Međunarodni sud pravde odbio je zahtjev iz razloga jer Lihenštajn nema jaku državljanšku vezu da bi ga mogao zastupati i zaštititi (Dimitrijević, 2007: 222-223).

Po pravilu razlikuje se kako državljanstvo dobijaju tek rođena deca, a kako odrasla lica koja mogu imati državljanstvo neke druge države ili uopšte nemaju državljanstvo. Ono se obično stiče rođenjem kao osnovnim načinom i dopunskim načinima kao što su naturalizacija, sklapanje braka, sukcesija itd. Dopunski načini za sticanje državljanstva se primjenjuju samo ako se ne primjeni osnovni način sticanja državljanstva rođenjem.

Najčešći način sticanja državljanstva jeste sticanjem rođenjem i koje po pravilu traje čitav život. Postoje različiti sistemi sticanja državljanstva rođenjem. U jednoj grupi država dijete rođenjem stiče automatski državljanstvo svojih roditelja bez obzira gdje se rodilo (*iussanguinis*-pravo po krvi). Ovaj sistem preovladava u Evropi gdje se stiče državljanstvo roditelja odnosno jednog od roditelja ako imaju različito državljanstvo. Postoje i države u kojima dijete koje se rodi na njihovoj teritoriji automatski dobija njihovo državljanstvo bez obzira na državljanstvo roditelja (*iussoli*-pravo po tlu). Ovaj sistem vladajući je na prostoru Sjeverne i Južne Amerike, gdje je ovaj sistem prihvaćeni razlog zašto su to useljeničke države. Postoje i različite kombinacije ovih sistema koje su se prilagođavale konkretnim situacijama u određenim državama.

Dopunski načini za sticanje državljanstva primjenjuje se samo ako se ne primjeni osnovni način sticanja državljanstva rođenjem. Pravilo je da se državljanstvo stiče posle rođenja, a ne u trenutku rođenja i to naturalizacijom, sklapanjem braka, sukcesijom itd.

Naturalizacijom se državljanstvo stiče uslijed redovnog, stalnog i dugog boravka u određenoj državi. Naturalizacija nije predviđena kao pravo stranca prema opštem međunarodnom pravu. Naturalizacija spada u diskrecionu vlast svake države koja svojim unutrašnjim propisima određuje uslove za primanje u svoje državljanstvo. Obično se za sticanje državljanstva naturalizacijom traži da lice da ima prijavljen boravak na teritoriji države čije državljanstvo traži određen period, da poznaje jezik države itd.

Sklopanjem braka državljanstvo se stiče kada se sklopi brak sa državljaninom određene države. Mnoge države su priznavale da strana državljanica u trenutku udaje, automatski stiče državljanstvo svog supruga i da gubi svoje ranije državljanstvo. Neke države priznajući politiku jednakosti polova, izričito su predviđale da strane državljanke ne stiču automatski državljanstvo supruga. Konvencija o ukidanju svih oblika diskriminacije žena iz 1979. godine predviđa da se ženama priznaju jednaka prava kao i muškarcima u pogledu sticanja, promjene ili očuvanja državljanstva. Danas u većini država bez obzira na pol priznaje se jednom od supružnika da dobije državljanstvo drugog uz ispunjenje određenih uslova, a prije svega da je stalno nastanjen na prostoru države čije traži državljanstvo, te da poštuje njen pravni poredak.

Sukcesijom se državljanstvo stiče kada dio teritorije i stanovnika sporazumno pripadne drugoj državi. U ovim slučajevima često se zaključuju međunarodni ugovori kojim se regulišu pitanja vezana za državljanstvo, sa mogućnošću izbora državljanstva.

Do teritorijalnih promjena dolazi i poslije ratova, tako da se nekim mirovnim ugovorima predviđalo pravo opcije državljanstva. Na osnovu međunarodnog mirovnog ugovora, stanovnici određene teritorije mogli su da biraju između državljanstva države čije su državljanstvo imali i državljanstva države kojoj je pripala teritorija na kojoj žive.

Samo oni ljudi koji se nalaze u posebno pravnom uređenom odnosu sa državom, a to podrazumijeva međusobna prava i obaveze, imaju državljanstvo dotične države i predstavljaju narod te države. Državljanstvo se jednostavnije i lakše stiče u državama sa velikim i slabo naseljenim teritorijama, jer takve države na taj način naseljavaju prazne dijelove svoje teritorije i povećavaju brojnosti poboljšavaju strukturu stanovništva radi privrednog i ekonomskog rasta. Države sa malim i negativnim priraštajem nacionalnog stanovništva imaju teže načine sticanja državljanstva, jer su izložene nacionalnom odumiranju i navalom stranaca na njihovo opšte bogatstvo (razvijene evropske države). Pravilo i najčešća praksa je da čovjek posjeduje samo jedno državljanstvo, ali je moguće posjedovati i dva ili više državljanstava. Takođe se dešava da ljudi ostaju bez ijednog državljanstva.

Državljanstvo kako može da nastane, ono može i da prestane kada postoje određene okolnosti. Neki od načina za prestanak državljanstva su odricanje od državljanstva, pozakonjenje, zaključenje braka, razvod, zbog nevršenja dužnosti koje proizilaze iz državljanstva, otpust iz državljanstva. Međunarodno pravo nije prihvatilo stanovište o neraskidivoj vezi između pojedinca i države na osnovu državljanstva. Moguć je otpust iz državljanstva ukoliko to želi određeno lice i samo u izuzetnim slučajevima se može uskratiti kao što su slučajevi služenja kazne zatvora dok ono traje ili kada se vodi krivični postupak zbog krivičnog djela koje se goni po službenoj dužnosti.

Državljeni jedne države i lica koja nemaju državljanstvo države odnosno stranci izjednačeni su u brojnim segmentima, a i jedni i drugi moraju da poštuju pravni poredak države. Stranci ukoliko ne poštuju pravni poredak mogu se protjerati iz države, dok se i stranci i domaći državljani mogu ekstartirati drugoj državi pod određenim uslovima.

Vremenom su se razlike u pogledu prava i obaveza državljana i stranaca u mnogome smanjile. Postoje države u kojima pored državljana i stranci mogu da imaju pasivno i aktivno biračko pravo u lokalnoj samoupravi. Postoje države u kojima vojna obaveza koja je tradicionalno vezana za državljane, važi pod određenim uslovima i za strance, te stranci na dobrovoljnoj osnovi mogu pristupiti vojnim snagama jedne države (Marinci u SAD ili Francuska legija u Francuskoj). Takođe veliki broj država vojnu obavezu ukida kao obaveznu za svoje državljane.

Stranci

Stranci su sva lica koja nemaju državljanstvo dotične države, već neke druge države i lica koja nemaju uopšte državljanstva. Zaključivanjem međunarodnih ugovora položaj stranaca se dosta popravio tako da uživaju brojna prava kao i državljani jedne države. Stranci se ne smiju razlikovati na osnovu rase, porijekla, religije, pola itd. Države zaključuju međusobno međunarodne ugovore kojima daju određene pogodnosti državljanima određenih država. Tako se državljanima određenih država dozvoljava ulazak bez vize dok je drugim zabranjen. Kada stranac bude primljen na teritoriju neke države sa pravom neograničenog ili privremenog boravka, uživa određena prava koja su potrebna za privatni život. Stranci tako imaju pravo sklapanja građanskih ugovora, sticanje vlasništva, sklapanje braka itd. Država može u pogledu određenih prava uvesti ograničenja radi zaštite svoje nacionalne sigurnosti, javnog poretka ili prava svojih državljana (npr. U pogledu zapošljavanja). Strancima se obično uskraćuju biračka prava, obavljanje javnih funkcija i vršenje političkih djelatnosti. Neke države ograničavaju i pravo na sticanje nepokretnosti ili ga uslovljavaju

reciprocitetom. Sloboda, bezbjednosti osnovna prava koja su dopuštena se ne mogu ograničiti i moraju se poštovati kao i kod domaćih državljana. Država je prema međunarodnom pravu dužna da zaštiti prava stranaca. Stranac može da se pojavi kao stranka pred sudskim i drugim nadležnim organima države. Stranac ima pravo na diplomatsku zaštitu svoje države, nakon što iskoristi sva domaća pravna sredstva i ne ostvari zaštitu.

Poštovanje privatnog vlasništva stranca je jedno od načela međunarodnog prava i imovina stranaca može se eksproprijisati od strane države samo pod određenim uslovima utvrđenim međunarodnim pravom. Eksproprijacija nad privatnom imovinom stranaca je dopuštena ukoliko se vrši u javnom interesu te se strancu isplati nadoknada za eksproprijisanu imovinu. Ne smije da bude diskriminacije u pogledu eksproprijisane imovine i njenih vlasnika.

Stranac koji ima pravo boravka na teritoriji određene države podvrgnut je pravnom poredku te države kao i domaći državljanin. Stranci mogu da imaju obavezu da vrše građanske dužnosti radi zaštite zajednice u kojoj žive, ali koje ne proizilaze iz rata. Stranci ne smiju se miješati u politiku države u kojoj borave. Oni ne mogu da traže izuzeće od pravnog poretka države u kojoj borave, te ne mogu tražiti izuzeće u pogledu plaćanja carina i poreza izuzev stranaca sa diplomatskim statusom.

Nijedna država nema obavezu da primi strance na svoju teritoriju te može zabraniti ili ograničiti ulazak pod određenim uslovima koje sama odredi. Međutim danas nema države u svijetu koja bi provodila stroge mjere prema strancima te u potpunosti ograničila njihov ulazak prije svega zbog načela reciprociteta. Mnoge države pojedinim kategorijama stranaca kao što su turisti i studenti dopuštaju ulazak bez posebnih formalnosti na period do tri mjeseca. Ulazak na teritoriju države obično se dozvoljava ukoliko stranac ima pasoš i ulaznu vizu

Svaka država ima pravo da strancu koga smatra nepoželjnim uskrati boravak na svojoj teritoriji. Države slobodno utvrđuju kriterijume za izgon stranaca sa svoje teritorije, ali se to pravo ne smije zloupotrebljavati. Država čije državljanstvo ima stranac može od države koja ga je progнала da traži razloge za takav postupak. U doba mira određene države progone strance obično iz razloga očuvanja javnog poretka, a u vrijeme rata strane državljanе neprijateljske države. Progon stranaca nije kaznena mjera, nego postupak izvršne vlasti koji se sprovodi uz poštovanje izgnanog lica i bez nepotrebne brutalnosti. Takođe u svakom slučaju treba se izbjegavati lišavanje slobode stranca prilikom izгона iz države i u slučaju kada stranac odbija da napusti državu. Strancu u ovakvim slučajevima potrebno je ostaviti razumno vrijeme potrebno za napuštanje države i da slobodno izabere državu u koju će otići. U

slučajevima kada se strancu uskrati ulazak u neku državu, vraća se u zemlju poslednjeg boravka, a ako ga ta država ne prima onda se vraća u državu čije ima državljanstvo.

Jedno od prava stranaca jeste da imaju pravo azila, odnosno da traže na teritoriji svake države zaštitu ukoliko su ugroženi. Azil je više pravo država nego pravo lica, jer država slobodno odlučuje hoće li jednom licu odobriti pravo na azil i ukoliko odobri nijedna druga država na to ne može prigovoriti. Svaka država može strancu dati privremeni ili stalni azil ukoliko je on proganjan iz svoje države ili je sam pobjegao. Pružanje azila proizilazi iz teritorijalne suverenosti države koji ima prevagu nad personalnim suverenitetom. Pružanje azila strancu predstavlja miroljubljiv i human postupak. On se obično uskraćuje licima koja imaju kriminalnu prošlost, ali se i sve više ograničava međunarodnim ugovorima o ekstradiciji, kao i nekim pravilima učtivosti. Obično se azil daje licima koja su politički bjegunci, mada ono nije zagarantovano međunarodnim pravom.

U današnjoj međunarodnoj zajednici gdje postoji sveopšti strah od terorizma i gdje je on postao glavni remetilac svjetskog mira i bezbjednosti došlo je izmjenjenog postupanja prema strancima, a posebno prema pripadnicima pojedinih etničkih i vjerskih pripadnosti. Svijet se umnogome izmjenio poslije terorističkog napada na Svjetski trgovinski centar u Nju Jorku. Tako je predsjednik SAD Džordž Buš Vojnom naredbom od 13. novembra 2001. Godine naredio sprovođenje posebnih mjera prema strancima za koje se procjeni da su opasni po nacionalnu bezbjednost SAD. Ta procjena se vrši na osnovu veoma nejasnih i nepreciznih kriterijuma koji ugrožavaju elementarna prava stranaca, te nije u skladu sa međunarodnim pravom, ali ni unutrašnjim pravom SAD. I mnoge druge države su postupile na sličan način, navodeći kao razloge borbu protiv međunarodnog terorizma. Treba reći da ovakav način ograničavanja prava stranaca zasnovan na predrasudama koje često imaju drugačije ciljeve od onih koji se proklamuju, nije samo karakterističan za savremenu međunarodnu zajednicu. Krajem 19. Vijeku svaki Rus smatrao se teroristom, kao što danas postoji poseban prezren odnos prema Arapima čija su prava posebno ugrožena u SAD. Pojedinci smatraju da država ima pravo da ograniči prava strancima ukoliko za to postoje opravdani razlozi i kada oni nisu zasnovani na provjerenim činjenicama, ako je to u interesu države. Međutim pravno načelo da je čovjek nevin sve dok se ne dokaže suprotno treba da bude polazna osnova prilikom donošenja odluke da se strancima iz naprijed navedenih razloga ograniče osnovna prava (Dimitrijević, 2003: 85-103).

U Kraljevini Jugoslaviji nadzor nad strancima vršio se kao dio represivnog sistema vlasti u cilju da se otkriju lica koja su propagirala komunističke ideje ili na drugi način radila protiv interesa države. Strancima

se ograničavalo kretanje na teritoriji Kraljevine Jugoslavije uz obavezu posjedovanja posebnih dokumenata i stalne kontrole od strane vojnih i civilnih vlasti. Kontinuitet represivne kontrole državnih institucija nad strancima u Kraljevini Jugoslaviji ukazuje koliko predrasude i negativno mišljenje utiču na oblikovanje jednog segmenta državne vlasti, koji se efektuje u grbom kršenju prava stranaca (Petrović, 2009: 98-130).

Postojali su slučajevi kada su se sopstveni državljani smatrali strancima te se prema njima provodile mjere koje predstavljaju kršenje svih ljudskih prava i sloboda. U toku Drugog svjetskog rata prema državljanima SAD koji su rođeni amerikanci, ali su japanskog porijekla vršena su sistematska odvođenja u specijalne logore i bez ikakvog osnova su izolovani i lišeni slobode. Oni su se smatrali strancima u sopstvenoj državi i smatralo se da ugrožavaju nacionalnu bezbjednost SAD (Kaljajić, 2004: 44). Slično je postupala Velika Britanija u toku Drugog svjetskog rata prema sopstvenim državljanima za koje se pretpostavljalo da su pronjemački orijentisani.

Lica bez državljanstva

Lica bez državljanstva (apatridi) dolaze u takav status, ako se rode bez državljanstva ili ukoliko vremenom ostanu bez državljanstva, te takva lica nemaju zaštitu nijedne države. Bez državljanstva mogu da ostanu i lica koja napuštaju svoju državu zbog političkih razloga, kao i uslijed teritorijalnih promjena koje nastaju. Pripadnici neke etničke grupe mogu da odbiju da prime državljanstvo države na koje jedino imaju pravo, a država u kojoj borave ne dozvoljava im u postupku naturalizacije dati svoje državljanstvo. Oni imaju takav status jer ih nijedna država na osnovu svojih unutrašnjih propisa ne može smatrati svojim državljanima.

Lica bez državljanstva svuda imaju status stranca jer nemaju državljanstvo nijedne države. Naročito takva lica pogađa ograničena sloboda kretanja jer može da se desi da nemože nigdje da se nastani, jer države nisu obavezne da primaju strance. Takvim licima nedostaju dokumenti potrebni za ostvarivanje i za prava.

Lica bez državljanstva imaju poseban pasoš koji se naziva Nansenov pasoš.² Konvencija o statusu lica bez državljanstva zaključena 1954. godine garantuje licima bez državljanstva ljudska prava u državama u kojima borave i one su dužne da izdaju im odgovarajuće isprave, a prije svega pasoš, na osnovu kojih će moći ostvarivati određena prava. Konvencije o smanjenju broja lica bez državljanstva zaključene 1961. i 1973. godine, obavezuje države potpisnice da preduzmu sve mjere koje će onemogućiti da jedno lice

² Nansenov pasoš nazvan je po dr Fritjofu Nansenu, prvom međunarodnom službeniku kome je povjerena briga o izbjeglicama.

ostane bez državljanstva. Imajući u vidu da i oni predstavljaju strance na teritoriji države u kojoj borave imaju slična prava i obaveze kao i oni.

Lica sa dva ili više državljanstava

Postoje i lica koja su po različitim osnovima stekla državljanstvo dvije države (bipatridi) ili više država (polipatridi). Konvencija o sukobu zakona u pogledu državljanstva iz 1930. godine reguliše pojedina pitanja vezana za lica sa više državljanstava. Njena pravila su postala danas dio običajnog međunarodnog prava. Kod lica koja imaju dva ili više državljanstava, svaka država postupa prema njemu kao da ima samo njeno državljanstvo ne uzimajući u obzir državljanstvo druge države. Međutim jedna od država ne može takvom licu pružiti diplomatsku zaštitu u državi u kojoj takođe ima državljanstvo. U toj državi će se tretirati kao da ima samo jedno državljanstvo i to po pravilu države u kojoj uobičajeno ili uglavnom boravi ili sa kojom je najuže vezan, uzimajući u obzir sve okolnosti u svakom konkretnom slučaju. Pojedine države sa brojnim iseljeništvom ili sa svojim etničkim pripadnicima u susjednim državama, svojim unutrašnjim propisima namjerno dozvoljavaju sticanje vlastitog državljanstva bez obaveze otpusta iz ranijeg državljanstva. U pogledu većine prava i obaveza na teritoriji države gdje borave imaju jednak položaj sa strancima.

Izbjeglice

Poseban status imaju izbjeglice kao lica koja imaju državljanstvo, ali nisu u mogućnosti da ga koriste ili neće da koriste zaštitu svoje države jer imaju strah od postupaka od njene vlasti zbog koje su stekle status izbjeglice. Izbjeglica je svaka osoba koja zbog osnovanog straha od progona zbog svoje rase, religije, nacionalne pripadnosti ili pripadnosti nekoj društvenoj grupi ili zbog političkog mišljenja nađe se van svoje države.

Položajem izbjeglica se bavi i poseban organ Visoki komesarijat Organizacije ujedinjenih nacija za izbjeglice (UNHCR) sa sjedištem u Ženevi, koji je uspostavila Generalna skupština Ujedinjenih nacija 1950. godine. Kako pomoći zbjeglicama iziskuje široku međunarodnu saradnju i velika sredstva. Konvencija o statusu izbjeglica zaključena 1957. godine i Protokol uz nju 1967. godine, obavezuje države ugovornice da obezbjede osnovna prava izbjeglicama i da im se izdaju potrebna dokumenta. Prema njima se u mnogim pitanjima izbjeglice izjednačavaju sa domaćim državljanima. Ove olakšice nemaju sva izbjegla lica nego samo tzv. povlašćene izbjeglice. Povlašćene izbjeglice su lica koja dokažu da je njihov strah od progona bio osnovan i da je uzrok strah a i neki od osnova diskriminacije, kao što su rasa, vjera, nacija, pripadnost društvenoj grupi ili političko uvjerenje. Prema navedenim konvencijama, pravo na zaštitu nemaju

lica koja su počinila zločine protiv mira, ratne zločine ili zločine protiv čovječnosti, zločine koje su izvan države koja ih je primila prethodno počinila, obične zločine teške naravi, te lica koja se krive za djelatnost suprotnu ciljevima i načelima Ujedinjenih nacija. Konvencija o posebnim pitanjima izbjegličkog pitanja u Africi usvojena od strane Organizacije afričkog jedinstva 1969. godine daje šira prava izbjeglicama. Međutim mnoge evropske države su prihvatile blaže uslove za prijem izbjeglica od onih koje predviđa navedena Konvencija i ako nije obavezna za njih, kako bi se omogućila bolja zaštita izbjeglicama.

U državi koja je primila privremeno ili stalno izbjeglice, one imaju odgovarajuća prava i obaveze koja su slična pravima i obavezama stranaca. Izbjeglicama se obično mora pružiti posebna zaštita u pogledu snadbjevanja osnovnim životnim namirnicama, obrazovanja itd. Izbjeglice su u pogledu osnovnih elementarnih prava izjednačene sa domaćim državljanima, dok u pogledu nekih ostalih prava kao što su pravo na vlasništvo, pravo na bavljenje privrednom djelatnošću za vlastiti račun itd. jednaki su strancima. Status izbjeglice prestaje kada prestanu da postoje uslovi koji su doveli do izbjeglištva, dobrovoljnim povratkom u zemlju porijekla ili sticanjem državljanstva neke druge države.

Ekstradicija

Ekstradicija predstavlja formalno izručenje određenog lica od strane jedne države, drugoj državi koja ga traži radi izvođenja pred sud i sankcionisanja. Ekstradicija nije obaveza država i uglavnom se vrši na bazi bilateralnih međunarodnih ugovora koji se zaključuju između država.

Licu koje se izruči drugoj državi u postupku ekstradicije po pravilu se ne smije suditi za druga djela, osim onih zbog kojih je izručeno. Ovo načelo specijalnosti obično se predviđa međunarodnim ugovorima o ekstradiciji, ali se poštuje i kada nije izričito propisano.

U postupku ekstradicije po pravilu se izručuju državljani države koja traži izručenje ili državljani treće države. Mnogim bilateralnim međunarodnim ugovorima o ekstradiciji predviđa se da se izručuju samo stranci, a ne i domaći državljani. Države zadržavaju pravo da one sude svom državljaninu za počinjena djela ukoliko su ispunjeni uslovi određeni unutrašnjim pravom.

Glavni uslov za ekstradiciju koji se predviđa u većini međunarodnih ugovora o ekstradiciji jeste da je lice čije se traži izručenje optužen za krivična djela koja su kažnjiva prema unutrašnjim propisima i države koja traži izručenje i države u kojoj se nalazi. Država može da odbije zahtjev za ekstradiciju ukoliko je lice počinilo u cjelosti ili djelimično krivično djelo na

njenoj teritoriji. Ukoliko krivično djelo nije počinjeno na teritoriji države koja traži izručenje, zahtjev se može odbiti ako djelo nije predviđeno kao krivično djelo prema unutrašnjim propisima države u kojoj se nalazi. Neće se ekstradicija odobriti ni u slučaju da je izrečena konačna presuda u državi za djelo za koje se traži izručenje, jer nikome se ne može suditi za isto djelo dva puta prema pravilu *ne bis in idem*.

Zahtjev za ekstradiciju upućuje se diplomatskim putem nadležnim organima države u kojoj se bjegunac nalazi. U većini država konačnu odluku o ekstradiciji donosi sudska vlast, a ako se zahtjev odobri izručenje obavlja izvršna vlast.

Evropska konvencija o ekstradiciji otvorena je za potpis od 13. decembra 1957. godine državama članicama Savjeta Evrope. Odbor ministara Savjeta Evrope može da pozove i bilo koju drugu državu koja nije članica Savjeta Evrope da pristupi ovoj Konvenciji, pod uslovom da države članice Savjeta Evrope koje su ratifikovale Konvenciju daju saglasnost za to. Dodatni protokol uz Evrosku konvenciju o ekstradiciji otvoren je za potpis od 15. oktobra 1975. godine za države članice Savjeta Evrope koje su potpisale Konvenciju. Ove države ne mogu ratifikovati Protokol ukoliko nisu prije toga ratifikovale Konvenciju. Nakon stupanja na snagu Protokola svaka država koja je ratifikovala Konvenciju, može pristupiti Protokolu. Drugi dodatni protokol uz Konveciju otvoren je za potpis od 17. marta 1978. godine državama članicama Savjeta Evrope, koje su potpisale Konevciju. Ove države ne mogu ratifikovati ni ovaj Protokol, ako nisu istovremeno ili ranije ratifikovale Konvenciju (Sladoje i sar., 2003: 19).

Konvecija obavezuje da države potpisnice, pod uslovima utvrđenim u konvenciji predaju lica protiv kojih nadležni organi države moliteljice vode krivični postupak ili ih traže zbog izvršavanja kazne ili mere bezbednosti. Utvrđeno je za koja krivična dela se može tražiti ekstradicija, a ona u svakom slučaju moraju da budu predviđena kao takva i u državi u kojoj se lice nalazi i državi koja traži ekstradiciju. Krivična dela su određena prema kazni koja je propisana, a u slučajevima kada se lice traži zbog izvršenja krivične sankcije prema izrečenoj kazni. Postoje određene prepreke za izručenje i one se mogu odnositi prema ličnosti lica, vrsti krivičnog dela, mestu važnosti krivičnog zakonodavstva i procesne prepreke.

Prebivalište i boravište

Stanovnici jedne države po pravilu imaju prebivalište i boravište. Prebivalište je mjesto u kome stanovnik države je stalno nastanjen, dok boravište je mjesto gdje stanovnik jedne države povremeno i privremeno boravi. Značaj utvrđivanja prebivališta i boravišta je u tome što se prema

njima određuje nadležnost administrativnih i sudskih organa, mjesto gdje se ostvaruje aktivno i pasivno biračko pravo itd. Prebivalište pored državljana mogu da imaju i lica bez državljanstva i uopšte svi stranci u državi. Za razliku od prebivališta i boravišta državljanstvo je čvršća veza države sa stanovništvom. Državljanima odlučuju o najvažnijim pitanjima u državi, imaju širi krug prava i obaveza. Tako da se ne pravi u pogledu prava i obaveza razlika između državljana koji imaju prebivalište u državi ili ne. U većini država državljanin ne mora da ima prebivalište u svojoj državi da bi mogao da ostvari biračko pravo ili da ima vojnu obavezu premdržavi

Državljanima, kao i strancima koji imaju dozvolu da borave na teritoriji određene države imaju punu slobodu kretanja i odluke gdje će da se nastane. Izbor prebivališta odnosno boravišta oduvijek se smatrao jednim od osnovnih prava. Još je Sokrat isticao da je jedan od osnovnih principa slobode, da čovjek može slobodno da odluči gdje će da se nastani. Međutim i tada kao i kasnije ona se odnosila samo na određene kategorije lica unutar države. Mnoge države su predviđale postojanje unutrašnjih pasoša bez kojih se nije moglo napustiti mjesto prebivališta i bila je potrebna posebna dozvola za nastanjivanje u pojedinim gradovima, a posebno prestolnicama. Ograničenja su postojala posebno za određene etničke i vjerske grupe, a naročito prema Jevrejima. Tek je u vrijeme Francuske revolucije priznato pravo svakom licu na slobodu kretanja usvojenim Ustavom iz 1791. godine. Ipak i pored svih proklamovanih sloboda i savremenom vremenu, postoje ograničenja u pogledu kretanja unutar države i nastanjivanja. SSSR je pored sistema unutrašnjih pasoša uveo sistem u kojem se prebivalište moglo promijeniti samo uz dozvolu vlasti što se pravdalo sa potrebom da država licu prethodno obezbijedi posao i stan. Takođe vlasti su mogle da naredi naseljavanje na određenu teritoriju i ukoliko se ono odbije, moglo je doći do protjerivanja. Sličan sistem postojao je i u Kini. U Južnoj Africi u sistemu aparthejda koji je trajao četrdeset godina i koji je bio nametnut crnačkoj većini od strane bjelačke manjine, crnci nisu se mogli nastanjivati u mjestima gdje su boravili bijelci, pa čak ni ulaziti bez posebne dozvole koja se obično davala samo zbog dolaska na radno mjesto. Međutim Četvrti protokol uz Evropsku konvenciju o ljudskim pravima i osnovnim slobodama dopušta ograničenja u ovom pogledu ukoliko postoji potreba da se zaštiti javni interes u demokratskom društvu (Dimitrijević i Račić, 2007). Uglavnom ograničenja koja se uvode u pogledu slobode kretanja i izbora mjesta nastanjivanja odnose se prema strancima, dok drugi vidovi diskriminacije kojima se grubo krše osnovna ljudska prava su suprotni međunarodnom pravu.

Odnos između elemenata države sa naglaskom na stanovništvo kao personalni element

Elementi države međusobno su povezani i uslovljeni i ukoliko nedostaje jedan od elemenata država ne može postojati. Da bi država nastala neophodno je da postoji jedinstvo sva tri elementa, a takođe ona prestaje da postoji ukoliko dođe do gubitka nekog od njih.

Postoji mogućnost da postoji jedno homogeno stanovništvo, odnosno narod ali da ono nema svoje teritorije odnosno vlasti na određenoj teritoriji, te samim tim nema ni države. Jevreji su vijekovima bili rasprostranjeni po cijelom svijetu i opstali su kao narod, ali da nisu imali svoje države, već su bili dio stanovništva drugih država.

Država da bi postojala neophodno je da određeno stanovništvo stalno naseljava određenu teritoriju na kojoj ima uspostavljenu vlast. Dešavalo se kod nomadskih naroda da imaju organizovanu vlast, ali da se stalno kreću i nastanjuju različite teritorije, te nisu imali svoje države. Država nije samo teritorija bez stanovnika i vlasti. Takođe država nije ni vlast bez prostora i stanovnika. Država zato predstavlja jedinstvo tri elementa koji su uslov njenog postojanja i opstanka. Narušavanjem nekog od njih narušen je vitalni element države, odnosno sama država.

Istorija je pokazala da države nisu vječne i da posle dužeg ili kraćeg vremena prestaju da postoje. Tako da država može da postoji samo u jednom vremenski kontinuiranom intervalu u kome je važno postojanje tri konstitutivna elementa države. Gubitkom jednog od elemenata države, država prestaje da postoji i prekida se njen vremenski kontinuitet, te ponovno uspostavljanje jedinstva tri elementa teče novi vremenski kontinuitet države. Države ne mogu biti u vremenskom diskontinuitetu. Tako ne mogu da postoje na jednoj te istoj teritoriji dvije ili više država u isto vrijeme, već samo u različitim vremenima. Načelo da može da na jednoj teritoriji u jednom vremenu da važi samo jedna državna vlast naziva se načelom neprobojnosti. Znači da u jednom vremenu na jednoj teritoriji može postojati samo jedna država. Jedan od izuzetaka je kada međunarodnim ugovorom jedna država se ovlasti da na teritoriji druge države preduzima akte koji su u skladu sa međunarodnim pravom (Kelsen, 1951: 274).

U savremenim državama daje se prednost prostornom (teritorijalnom) načelu u odnosu na personalni, što znači da teritorijalne zajednice imaju prednost u odnosu na personalne, što kroz istoriju nije bio slučaj. U antičkom svijetu pravo je više bilo personalno nego teritorijalno, tako su Egipćani upravljali domaćim egipatskim pravom, Grci helenističkim opštim pravom, Rimljani rimskim pravom, Jevreji svojim personalnim pravom. U antičkim državama smatrao se najvažnijim elementom narod, odnosno stanovništvo.

Tako da je država bila tamo gdje je i narod, a ne i teritorija. U kasnom srednjem vijeku uspostavlja se centralizovana država koja daje prednost teritorijalnom načelu u odnosu na personalno. Od tada stranci potpadaju pod vlast one države na čijoj teritoriji se nalaze, ali su dužni da se pokoravaju i vlasti svoje države ukoliko im strana država to dozvoljava. Državljanstvo je nekad bilo lična veza dok je danas teritorijalna veza pojedinca i države. U srednjem vijeku teritorija postaje važnija od stanovništva, te se državna vlast ne shvata kao rimski *imperium*, tj. Pravo zapovjedanja građanima i provincijama, nego kao *dominium*, tj. imovinsko pritežavanje. Državni poslovi su vršeni na osnovu prava nad zemljom i preko zemlje. U savremenoj epohi državna vlast postaje najvažniji element države koja je sebi potčinila i stanovništvo i teritoriju. Zato dobro uređena vlast prvo čuva svoje stanovnike, a čuvajući njih čuva i svoju teritoriju, a na kraju čuvajući njih čuva i samu sebe (Spektorski, 1955: 65).

Stanovništvo, kao i teritorija i državna vlast mogu samo da budu jedni udržavi. Država ima samo jedno stanovništvo na jednoj teritoriji sa jednom jedinstvenom vlašću. Ukoliko dođe do promjene veličine teritorije, odnosno ukoliko se promjene državne granice, mijenja se i broj stanovnika, koji uvećanjem teritorije postaje veći, a smanjenjem teritorije manji.

Stanovništvo kao konstitutivni elemenat ima za državnu vlast izuzetan značaj, te ona zavisi u mnogim državama od broja stanovnika, njihove strukture i kvalitativnih karakteristika kao što su polna, starosna i obrazovna struktura, stepen urbanizovanosti, broj aktivnih vojnih lica, rasna, etnička ili plemenska struktura i struktura stanovništva prema socijalnoj i klasnoj pripadnosti. Od posebnog je značaja odnos stanovništva i teritorije, kod kojih je veličina nekad bila od prvorazrednog značaja jer su veći broj stanovnika i veća teritorija, bili pretpostavka za veće prihode i veću odbrambenu moć. Državna vlast zavisi i od teritorije, a posebno njena moć kao subjekta međunarodnih odnosa zavisi od veličine teritorije, kvaliteta i geografskog položaja. Kvalitet teritorije se određuje prema veličini i prema njenim ekonomskim vrijednostima. Geografski položaj teritorije zavisi od susjeda koje okružuju državu i karaktera granica sa njima. Od ovog položaja zavisi učešće u međunarodnoj trgovini, izloženost migracijama, oružanim i drugim napadima, stranim uticajima itd. Veza između stanovništva i teritorije sastoji se u tome što je stanovništvu potrebna teritorija za životi što ta teritorija ima značajan uticaj na ključne karakteristike stanovništva i njihovu brojnost. Od tog odnosa zavisi i sama državna vlast, jer ekonomska snaga države kao njena osnova nastaje kao rezultat rada i stvaranja stanovnika koji koriste državnu teritoriju koja im je neophodna u tom kontekstu. Stanovništvo utiče na karakter državne vlasti, tako što učestvuju u donošenju i sprovođenju odluka u okviru političkog sistema djelujući u okviru unutrašnjih i

međunarodnih političkih odnosa. Takvo djelovanje je vezano za jednu teritoriju, ali često ima i međunarodne posljedice (Isaković, 2009).

U savremnoj državi tri konstitutivna elementa države, gube svoje staro značenje. Savremena država se transformisala, tako da su njeni konstitutivni elementi se razvili i poprimili novi oblik, uslijed sveopšte promjene u samoj međunarodnoj zajednici. Savremene države su stupile u jedan novi proces integracije, čija su osnova privredni interesi. Država je danas ugrožena uslijed razvoja privrede i informacijskog društva. Međunarodni ugovori joj oduzimaju ovlašćenja u spoljnoj politici, a razna udruženja, organizacije i drugi oblici društvenog povezivanja slabe njena ovlašćenja iznutra. Polazi se od stava da je država kao jedinka sve manje sposobna da se suprostavi izazovima sa kojima se suočava, jer oni ignoriraju njene granice. Dolazi do širenja globalizacijskih procesa koji pojačavaju napetost između proširenog djelovanja tržišnih sila, koje upravljaju ekonomijom i ograničenih teritorija u kojima djeluje politika. Danas nema države u Evropi koja može nezavisno od drugih država da vodi svoju spoljnu, ali i unutrašnju politiku. Podjela moći na više država stvara međunarodnu diobu vlasti koja osigurava, minimum ehumaniteta i poštovanja ljudskih prava, te sprečava podvrgavanje manjih država da bi se moglo ovladati situacijom (Posavec, 2002: 10-11).

Postoji mišljenje da je u savremenoj međunarodnoj zajednici došlo do narušavanja sva tri konstitutivna elementa države i da su oni izgubili na značaju koji su tradicionalno imali. Smatra se da u epohi povezane svjetske ekonomije, međuzavisnosti država, teritorija i njene državne granice su postale samo formalno postavljene crte i da one nisu više barijera među državama. Takođe državna vlast uslijed sve većih ograničenja suverenosti nema karakteristike prvog, najvećeg i nijednom drugom vlašću nadmašenog autoriteta. Takođe i u pogledu stanovnika jedne države nema više velikih razlika između stranaca i državljana jer su skoro izjednačeni u pravima. Takođe velike slobode u kretanju lica iz jedne države u drugu narušavaju tradicionalna shvatanja vezanosti stanovnika za jednu državu. Međutim i pored svih ovih kritika u pogledu konstitutivnih elemenata države nesumnjivo je da oni imaju i dalje veliki značaj i da bez njih nema države.

Zaključak

Za efektivan nastanak i za postojanje nove države bitno je da se država određuje kao zajednica koja se sastoji od teritorije i stanovništva koji se nalaze pod organizovanom političkom vlašću, koja državu čini suverenom. Za državu je važno stalno stanovništvo, odnosno lica koja imaju prebivalište na njenoj teritoriji, bez obzira da li su njeni državljani ili nisu. Veza između stanovništva i države ogleda se u činjenici da je čovjek kao društveno biće

neraskidivo povezan sa državom. Međunarodno pravo ne određuje minimum stanovnika za postojanje države, mada broj stanovnika je bitan kako zbog ekonomskih tako i bezbjednosnih razloga. Broj stanovnika u državi nije stalan i on se mijenja u zavisnosti od brojnih faktora. Danas broj stanovnika pokušava da se reguliše planskim populacionim politikama. U savremenoj državi napušteno je načelo kvaniteta stanovništva i prihvaćeno načelo kvaliteta stanovništva. Stanovništvo ne mora biti homogeno, ali homegnost stanovništva zasnovana na jedinstvenoj nacionalnoj svijesti osnova je za nastanak i stabilnost države. Stanovnici jedne države mogu se podijeliti na državljane, strane državljane, lica bez državljanstva (apatridi), lica sa dva ili više državljanstava (bipatridi) kao i izbjegla lica iz druge države. Uopšteno posmatrano strancima u jednoj državi smatraju se sva lica koja nemaju njeno državljanstvo. U zavisnosti kojoj kategoriji pripada određeno lice u određenoj državi određuje se njegov status, odnosno odnos između njega i države. Na taj način određuju se prava i obaveze između određenih lica i država i intezitet veze koja postoji sa državom. Elementi države međusobno su povezani i uslovljeni i ukoliko nedostaje jedan od elemenata država ne može postojati. Da bi država nastala neophodno je da postoji jedinstvo sva tri elementa, a takođe ona prestaje da postoji ukoliko dođe do gubitka nekog od njih. Postoji mogućnost da postoji jedno homogeno stanovništvo, odnosno narod ali da ono nema svoje teritorije odnosno vlasti na određenoj teritoriji, te samim tim nema ni države. Jevreji su vijekovima bili rasprostranjeni po cijelom svijetu i opstali su kao narod, ali da nisu imali svoje države, već su bili dio stanovništva drugih država.

Država da bi postojala neophodno je da određeno stanovništvo stalno naseljava određenu teritoriju na kojoj ima uspostvaljenu vlast. Dešavalo se kod nomadskih naroda da imaju organizovanu vlast, ali da se stalno kreću i nastanjuju različite teritorije, te nisu imali svoje države. Država nije samo teritorija bez stanovnika i vlasti. Takođe država nije ni vlast bez prostora i stanovnika. Država zato predstavlja jedinstvo tri elementa koji su uslov njenog postojanja i opstanka. Narušavanjem nekog od njih narušen je vitalni element države, odnosno sama država.

Savremenu državu kao subjekt međunarodnog prava karakteriše jedinstvo državne teritorije, jedinstvo državnog naroda i jedinstvo državne vlasti. Ona posjeduje spoljni suverenitet, kao i unutrašnji monopol vlasti. Savremna država pored ovih svojstva predstavlja nacionalnu, pravnu i demokratsku državu, odnosno nastoji da bude takva.

Literatura

1. Bazić, J. (2003). *Srpsko pitanje*. Beograd: Institut za političke studije.
2. Beyme, V., K. (1994). *Suvremene političke teorije*. Zagreb: Stvarnost.

3. Dimitrijević, V. (1997). *Ljudska prava*. Beograd: Beogradski centar za ljudska prava
4. Dimitrijević, V. (2003). Terorizam i ljudska prava posle jedanaestog septembra 2001. godine, *Reč-časopis za književnost, kulturu i društvena pitanja*, 69.
5. Dimitrijević, V., Račić, O. (2007). *Osnovi međunarodnog javnog prava*. Beograd: Beogradski centar za ljudska prava.
6. Đorđević, S. (2009). *O Mitrovdanskom ustavu*. Kragujevac: Pravni fakultet Kragujevac.
7. Đorđević, S., Palević, M. (2010). *Zakon o zabrani diskriminacije - pravna analiza*, Kragujevac: Pravni fakultet u Kragujevcu.
8. Issense, J. (1999). Nacija kao političko jedinstvo. *Politička misao: časopis za politikologiju*, 36 (4).
9. Joničić, V. (2003). *Ratni zarobljenici: međunarodnopravni status*. Beograd: Vojnoizdavački zavod.
10. Kalajić, D. (2004). *Evropska ideologija*. Beograd: IKP Nikola Pašić.
11. Kelsen, H. (1951). *Opšta teorija države i prava*. Beograd: Arhiv za pravne i društvene nauke.
12. Kulenović, E. (2003). Neutralnost države: sukob neutralnosti načela neutralnosti javnih politika. *Politička misao: časopis za politikologiju*, 3.
13. Milosavljević, B. (1995). *Narod, država, nacija*. Nikšić: Luča: časopis za filozofiju, sociologiju i društveni život.
14. Mitrović, M., D. (2008). *Osnovi prava*. Beograd: Univerzitet Sindigunum.
15. Petrović, Ž., LJ. (2009). *Jugoslovensko međuratno društvo u mreži vlasti*. Beograd: Studije i monografije.
16. Posavec, Z. (2002). Nastanak, procvat i kraj države. *Politička misao: časopis za politikologiju*, 39 (2).
17. Sasen, S. (2004). *Gubitak kontrole*. Beograd: Beogradski krug.
18. Sladoje, N., Bučar, A. (2006). *Međunarodna pravna pomoć II*. Sarajevo: Ministarstvo pravde Bosne i Hercegovine.
19. Spektorski, E. (1955). *Država i njen život*. Beograd: Srpska književna zadruka.
20. Taranovski, T. (2002). *Istorija srpskog prava u Nemanjićkoj državi*. Beograd: Lirika.

Abstract: *The modern state is defined as a community consisting of territory and population that are subject to organized political authority. The population is a personal element necessary for the existence of the state. In the past, states tried to have as many inhabitants as possible, because they therefore had a larger number of tax and military payers, while today that quantity has been replaced by states' efforts to have residents of certain abilities and qualities. The population of a country does not have to be homogeneous and belong to the same nation, religion,*

culture and language. However, for the survival of the state, history has shown that a minimum of homogeneity of the population is necessary. Residents of a country can have different statuses, from persons with citizenship of a given state, foreigners, to stateless persons, persons with two or more citizenships, refugees, and the like. The paper analyzes the population as a personal, constitutive element of the state, as well as other aspects of this indispensable element in the creation and existence of the state, which gives the state its full meaning.

Key words: *population, state, citizenship, territory, government.*

Danka Radivojević¹

ISTORIJSKI RAZVOJ BRAKA I PORODICE

Apstrakt: *Porodica predstavlja najstariji oblik čovjekove zajednice otkada postoji čovječanstvo. I danas porodica predstavlja najvažniju socijalnu grupu društva koju čine roditelji i njihova djeca. Istorijski posmatrano, osnovne ljudske potrebe, biološka priroda i urođene psihološke strukture, dovele su do potrebe za grupisanjem koje je kao krajnji ishod imalo formiranje porodice. Kao takva, porodica i danas predstavlja funkcionalnu zajednicu kojoj je cilj prvenstveno zadovoljavanje bioloških, socijalno-ekonomskih, a potom kulturnih veza i odnosa.*

Preteča formiranja porodice bilo je zadovoljavanje polne potrebe. Taj fiziološki nagon morao je da bude zadovoljen kao i potreba za vodom i hranom. Rezultiralo je rađanjem potomaka i proširenjem grupe. U kasnijim fazama razvoja društva, potreba za razmnožavanjem javlja se kod čovjeka kao ekonomska potreba za radnom snagom, a kao emocionalna želja za djetetom tek na višem stepenu psihičke razvijenosti.

Na sam razvoj porodice uticalo je mnogo faktora, a najbitniji među njima su društvene prilike, ekonomsko-socijalni uslovi i vjerska, kulturna i običajna tradicija

Ključne riječi: *ljudska zajednica, porodica, brak, evolucija porodice i braka.*

Porodica, brak i razvod u prvobitnoj zajednici

Prvobitna zajednica je vremensko razdoblje u istoriji ljudskog društva koje označava najdužu etapu u razvoju čovječanstva. Traje od nastanka čovjeka pa do pojave prvih država i dijeli se na dva perioda - period divljaštva i period varvarstva². U tom razdoblju razvili su se pojedini društveni odnosi koji su bili regulisani običajima, a i pojedini društveni organi koji će se vremenom razviti u državne.

¹ e-mail: dankaradivojevic@yahoo.com

² Prema djelu Drevno društvo Luis H. Morgana iz 1877, istorijska razdoblja ljudskog razvoja su divljaštvo (obuhvata period čovjekovog prisvajanja gotovih plodova prirode), varvarstvo (period u kojem se razvija stočarstvo i zemljoradnja) i civilizacija (period sticanja znanja i vještina organizacije).

Pretpostavlja se da su se brak i porodica na najnižem stepenu divljaštva u prvobitnoj zajednici poistovjećivali sa „hordom“³ u kojoj nisu postojale nikakve polne zabrane, ali za ove pretpostavke ne postoje neposredni dokazi. Ni za srednji stepen divljaštva ne postoje autentični dokazi o statusu porodice i braka, ali se smatra da je na ovom stepenu došlo do uspostavljanja određenih zabrana polnih odnosa.

Prvi oblik porodice, čije je postojanje pouzdano utvrđeno, naziva se „punalua“ i sreće se na Havajskim ostrvima. Nastaje tako što grupa muškaraca napušta svoje horde, odlazi u drugu grupu i ženi se sa djevojkama iz te grupe (Šarkić, 1999: 31). Ovo je, takođe, i prvi poznati oblik egzogamije zahvaljući čemu je smanjeno rađanje djece iz incesta, a time se smanjila i degeneracija potomstva. Srodstvo se računalo po majci (matrilinearnost) iz razloga što se u takvim brakovima nije moglo ni utvrditi ko je otac djeteta, a ni uloga muškarca u začecu djeteta nije bila jasna. Poligamija se vremenom sve više sužavala i mogle su se uočiti dvije različite pojave, „poliandrija“ - brak jedne žene sa više muškaraca i „poliginija“ - brak jednog muškarca sa više žena.

Sindijazmička porodica⁴ koju karakteriše brak između jedne žene i jednog muškarca, bila je karakteristična za čitav period varvarstva. U tom periodu porodica dobija patrijarhalni karakter zbog jačanja ekonomske uloge muškarca, pa se i srodstvo računa prema ocu (patrilinearnost). Brak koji je do tada bio lako raskidiv, sada dobija strožije običaje regulisanja odnosa, te starješina porodice dobija bitnu ulogu i u određivanju prava na raskid braka.

Na najvišem stepenu varvarstva razvija se inokosna odnosno nuklearna porodica koju karakteriše monogamni brak jednog muškarca i jedne žene sa zajedničkom djecom do njihovog osamostaljenja. Brak je bio monogaman. Iako nastala u ovoj ranoj fazi društvenog razvoja, ovaj oblik porodice nije uspio da potisne patrijarhalnu porodicu koja će u seoskim sredinama ostati vladajući oblik porodice sve do XX vijeka.

Ovakav redoslijed razvoja porodice nije kod svih naroda išao istim tokom, niti je predstavljao pravilo. Odstupanja su svakako postojala u zavisnosti od stepena razvoja pojedinih naroda u konkretnom periodu .

Na osnovu Morganovih teorija iz djela Drevno društvo iz 1877 godine, Engels je utvrdio tri osnovna braka i porodice koje su postajala u dotadašnjoj istoriji. To su:

³ Horde su veće ljudske grupe, prvobitni oblici ljudskog udruživanja u cilju lakšeg preživljavanja. To su pokretne zajednice koje nemaju stalno mjesto boravka i u kojima nisu postojale nikakve polne, svojinske niti druge razlike.

⁴ Grčki *Syndiasmos*=sparivanje, zajedničko življenje

- Grupni brak koji odgovara periodu divljaštva
- Brak parova koji odgovara periodu varvarstva
- Monogamni brak koji odgovara periodu civilizacije

U starom vijeku

Većina historičara se slaže da period Starog vijeka obuhvata razdoblje od početka IV milenijuma prije naše ere, tj. od nastanka prvih država u Egiptu i Mesopotamiji, pa do kraja V vijeka nove ere, tj. do propasti Zapadnog rimskog carstva 476.godine. U tom periodu postojale su Istočne despotije (Egipat i Vavilon)⁵ i antičke države (grčki polisi, helenističke monarhije i Rim).

U starom Egiptu brak je bio monogaman uz izuzetak da faraon ima pravo na više žena. Žene su statutarno bile izjednačene sa muškarcima i mogle su da obavljaju sve muške dužnosti, pa čak i da budu starješine porodice⁶. Razvod braka je bio slobodan i zavisio je od volje supružnika, a žene su mogle slobodno da zahtijevaju razvod braka nakon čega su mogle da stupe u novi brak.

I u Vavilonu je brak bio monogaman, ali se u Hamurabijevom zakoniku⁷ navodi da muž ima pravo i na drugu ženu ukoliko mu prva ne podari potomstvo i ako je teško bolesna. Ova dva razloga ne predstavljaju i uzroke za razvod braka, pa muž takvu ženu ne može da otpusti bez njene volje, nego ona nastavlja zajednički život u poligamnom braku sa većim pravima nego druga žena. Prva žena, dakle, u takvom braku dobija povlašteni položaj. U Hamurabijevom zakoniku dosta članova (oko 40) je posvećeno braku i razvodu braka kao i samim razlozima za razvod. Tako npr. brak sklapaju mladoženja i nevjestin otac. Ukoliko je žena ostala udovica onda ona sama može da izabere ko će joj biti drugi muž. Osim smrću, brak može da prestane i razvodom. Razvod može da bude samo sporazumni ili odlukom suda, pa se tako ženi ratnog zarobljenika dozvoljava da pređe u kuću drugog muškarca ukoliko u prvoj kući nema dovoljno sredstava za život. Ako se zarobljenik pojavi, žena je dužna da mu se vrati, osim ukoliko je on

⁵ Saznanja o društvenom uređenju istočnih despotija zasnivaju se na podacima grčkih historičara Heradota, Hekateja i dr. S obzirom da je egipatsko pismo dešifrovao Šampolion tek 1822. godine.

⁶ Žena je u Egiptu mogla da postane i faraon što je bio slučaj sa Hačepsut -XV vijek p.n.e i Kleopatrom I vijek p.n.e. (zanimljivo je da Kleopatra nije bila porijeklom egipćanka nego grkinja jer je njena dinastija Ptolomeja iz Makedonije)

⁷ Hamurabijev zakonik je napoznatiji zakonik drevne Mesopotamije i jedan od najstarijih materijalnih izvora prava. Ispisan je na steli od crnog diorita koja je visoka 2,62m. Pronađen je 1902. godine u Iranskom gradu Suzi od strane francuskih arheologa i prenesen je u Pariz gdje se i danas čuva u muzeju Luvr.

„osramotio“ svoju domovinu (član 133-136 Hamurabijevog zakonika). Razlozi zbog kojih je muškarac mogao da otpusti ženu bili su nevjera, ludosti, zapuštanje kuće i ponižavanje muža (član 141). U slučaju nevjere, ukoliko je muž ženu uhvatio u preljubi, može da je kazni bacanjem u vodu ili da joj oprost. Ukoliko je nije uhvatio, a ima sumnju u njenu vijernost, žena je mogla da se opravda zakletvom. Ukoliko neko drugi optuži tuđu ženu za preljubu, tada je odlučivao Božiji sud (ordalije), koji je podrazumijevao bacanje žene u vodu, pa „ ukoliko ispliva onda se smatralo da je nevinna, a ukoliko se udavi onda je Bog potvrdio njeno nevjerstvo“ (član 129-132).

O nevjerstvu muškarca Hamurabijev zakonik ne govori ništa .

I ovim istočnim despotijama, sudijsku funkciju obavljali su prvobitno sveštenici, a kasnije svetovno sudstvo. Bračni sporovi se nisu razlikovali od ostalih građanskih sporova niti od krivičnih. Odluke su donosili na osnovu iskaza svjedoka, ordalija i zakletve i to u pisanom obliku.

O antičkim državama i pravu postoji veliki broj izvora kako pravnih tako istorijskih, književnih, filozofskih i spomenika materijalne kulture. Mnoštvo izvora dalo je jasnu sliku i braka i porodice tog vremena.

U Sparti, kao jednoj od grčkih polisa, bilo je rasprostranjeno jako slobodno i liberalno shvatanje braka. Iako je brak po pravilu bio monogaman, skoro da nikakve zabrane niti osude nisu postojale po pitanju vanbračnih odnosa bilo muškaraca ili žena. Žene su imale visok položaj u društvu i većina državnog bogastva bila je u rukama žena s obzirom da su muškarci bili ratnici i da im se populacija iz dana u dan smanjivala. Za vrijeme ratnih pohoda, kod Spartanskih ratnika rasprostranio se i homoseksualizam što je u kombinaciji sa raskošnim životom žena doprinijelo slabljenju morala i ugleda spartanskih porodica.

U Atini je brak smatran moralnom obavezom. Lica koja nisu bila u braku bila su uglavnom pod moralnom osudom, ali ne i drugim oblicima kazni. Brak je bio monogaman i sklappao se u dvije forme - *Engiesis* ili običan brak koji sklappa mladoženja sa mladim ocem ili nekim drugom muškim članom njene porodice i drugi oblik - *epidikasia*, rjeđa forma sklapanja braka pred državnim službenicima prilikom udaje bogate nasljednice ili slično. Kao i u Sparti i u Atini su postojali česti izvanbračni odnosi muškaraca i to sa slobodnim ženama kojima je država čak pružala i zaštitu, a koje su nazivane Hetera. Osim žena, postojali su i prostituisani muškarci, a homoseksualnost je bila društveno prihvaćena pojava. Za muškarce razvod braka je bio slobodan. Jedina sankcija bila je vraćanje miraza, osim ako razlog za razvod

nije ženino nevjerstvo. Žene su ipak za razvod morale pismeno da se obrate arhontu⁸ sa navodima razloga za razvod.

Tako npr., u starim jevrejskim pravnim izvorima, Mojsijevi zakoni⁹, postojao je institut „puštanja žene“ tzv. repudijacija koju je preuzeo arapsko običajno pravo, a zatim i islam tj. šerijatsko pravo (Begović, 1936: 107).

Iako su se oblik i odnosi u *rimskoj porodici* mijenjali tomom historije, ono što karakteriše njihovo cjelokupno postojanje i razvoj jeste patrijarhalno uređenje. „Kao proizvod patrijarhalnog društva ne izjednačava ženu sa muškarcem. Žena i kada je subjekat prava ne može samostalno obavljati sve poslove. Zbog toga se kroz najveći period rimske historije nalazi pod tutorstvom“ (Malenica, 2003: 141).

Nastanak braka se vezivao za ulazak žene u muževljevu kuću (*deductio in domum mariti*). Postojala je razlika između braka i konkubinata kao oblika vanbračne zajednice, a razlika se ogledala u društvenom statusu žene-konkubine ali u nasljednim pravima djece. Za zaključenje braka morali su biti ispunjeni određeni uslovi. Prije svega moralo se imati pravo na zaključenje braka koje se može definisati na pravo na zaključenje braka sa konkretnom osobom jer je postojala zabrana sklapanja braka između pripadnika različitih staleža. Ostali uslovi odnosili su se na polnu i mentalnu zrelost. Ukoliko su ispunjeni svi uslovi za brak i ukoliko ne postoje bračne smetnje moguće je zaključiti brak na dva načina: *cum manu*¹⁰ i *sine manu*.

Bez obzira na način zaključenja braka, brak se zasniva na saglasnosti volja pa je tako i razvod braka bio slobodan i mogao je da bude sporazumni ili jednostran.

Brak i razvod u srednjem vijeku

Periodizacija srednjeg vijeka ne može se vezati za konkretnu godinu njegovog nastanka i prestanka ali se okvirno u historiji smatra da je to period od pada zapadnog rimskog carstva 476. godine pa do XV vijeka i pada

⁸ Arhonti su bili atinski činovnici koji su se bavili poslovima državne uprave. Obavljali su razne dužnosti u sudstvu, administraciji, vojsci i kulturnim obredima.

⁹ Peta knjiga Mojsijeva, glava 24, govori o pravu muža na jednostrani otpust žene koja mu nije po volji. „Kada se neko oženi i sa ženom poživi kao muž, pa mu se poslije ne sviđa, jer je na njoj našao nešto ružno i zato joj napiše otpusno pismo te joj ga uruči i tako je istjera iz svoje kuće, a ona, pošto napusti njegovu kuću, uda se za drugoga. Potom omrzne i drugomu mužu i on je otpusti iz svoje kuće dajući joj otpusno pismo; ili, ako joj drugi muž, koji se njome bio oženio, umre, u tom se slučaju ne može njome opet oženiti prvi muž, jer ju je već bio otpustio, i ona bila obeščašćivana. (prevod Silvija Grubišića iz 1973.).

¹⁰ U latinskom jeziku riječ *manus* označava ruku što u stvari sinboliše vlast. U braku *cum manu* žena pada pod ruku tj. vlast svoga muža i dolazi u potčinjen položaj ili supruga ili njegovog *pater familias*-a.

Carigrada 1453 godine, tj. otkrivanja Amerike 1492, preko buržoaskih revolucija, a negdje je taj proces trajao sve do početka XX vijeka.

Većim djelom, to je period feudalnog državnog uređenja koje se odražavalo na sve društvene i privatne odnose.

Osnovna karakteristika bračnog prava ovog perioda jeste njegov vjerski karakter i specifičnost razloga koji su dovodili do sklapanja brakova, a koji su se odnosili na mnogo šta osim na ljubav.

Najčešći razlozi za sklapanje braka bili su imovinske prirode. Porodične starješine su se dogovarale oko braka između svoje maloljetne djece kako bi proširili svoje zemljišne posjede, stekli ili zadržali ugled u društvu i osigurali budućnost porodice. Takođe, brakovi su zaključivani i kako bi se izbjegao rat ili sklopilo primirje između već zaraćenih strana¹¹.

Hrišćanska crkva je u srednjem vijeku imala jaku ulogu u svim sferama društvenog života. Prelazak bračnog prava u nadležnost crkve imalo je za posljedicu da bračni odnosi budu regulisani crkvenim propisima i to uglavnom crkveno-svjetočnim pravnim zbornicima. Čak je za punovažan brak bilo neophodno i crkveno vjenčanje¹². Svetovno pravo u srednjem vijeku nije se mnogo interesovalo za uređenje sfere porodičnih odnosa. Jedina intervencija odnosila se na donošenje zakona kojima se osigurava autoritet crkvenih propisa kako bi se poštovale norme koje su nekada bile u suprotnosti sa običajnim pravom.

U Vizantiji je crkveno vjenčanje postalo obavezno relativno kasno (1306. godine). Neophodni uslovi za zaključenje braka bili su blagoslov arhijereja (dozvola za brak, nakon ispitivanja da li postoje bračne smetnje) i crkveni obred (Krkljuš, 2004: 97)

Iako se smatra da je razvod braka nastao davno, kao propratna pojava braka, u nekim istorijskim periodima brak je bio nerazrješiv. U srednjem vijeku se najduže zadržalo shvatanje neraskidivosti braka za života bračnih drugova. Smrt je bila jedini način da brak prestane kao pravni institut i kao

¹¹ To je bio i najčešći razlog sklapanja braka kod vladara srpske srednjovjekovne države koji je predstavljao politički a ne lični akt. Prvi takav brak zabilježen je već kod dinastije Nemanjića koja je bila rodonačelnik srpske državne i političke nezavisnosti. Stefan Nemanja je oženio svog srednjeg sina Stefana kćerkom vizantijskog cara Aleksija III Anđela i to nakon bitke na Moravi kada su se konačno izmirile Vizantija i Raška. Razlog za brak bio je dodatno učvršćenje državnih odnosa a time je obezbjeđeno i priznanje nezavisnosti srpske države. I kralj Vladislav, sin Stefana Nemanjića je uporište svoje vlasti našao u ženidbi sa Beloslavom, kćerkom bugarskog cara Jovana II Asena.

¹² U Srbiji je Sava Nemanjić za punovažnost braka vjenčavao i bračne parove koji su već dugo bili u braku. Dušanov zakonik na samom početku sadrži propis o obaveznom crkvenom vjenčanju.

smetnja za zaključenje novog braka. Ovo shvatanje prihvaćeno je kao vjersko učenje.

Tako u Austriji je na osnovu Građanskog zakonika iz 1811. godine postojala diskriminacija na osnovu vjerske pripadnosti. Pripadnici Katoličke crkve nisu imali pravo na razvod braka dok je to pravo bilo slobodno za pripadnike drugih vjerskih zajednica. Ovo razlikovanje prema vjerskoj pripadnosti, ukinuto je tek 1938. godine Zakonom o braku.

Već pred kraj srednjeg vijeka, pod uticajem škola prirodnog prava i francuske buržoaske revolucije, brak gubi vjerski karakter. U većini evropskih zemalja to je urađeno mnogo ranije nego kod nas, gdje se vjerska forma braka kao obavezna zadržala sve do 1946. godine kada je donesen novi Ustav¹³ i Zakon o neveznosti pravnih propisa donesenih prije 6. aprila 1941. godine i za vrijeme neprijateljske okupacije¹⁴. Ovim Zakonom zvanično je ukinuta i primjena Dušanikovog zakona. I francuski Ustav iz 1791. godine u članu 7 naglašava da „zakon smatra brak građanskim ugovorom“. Poslije Francuske, građansku formu braka uvode i druge evropske zemlje, pa tako Holandija 1775. godine, Belgija 1796, Rumunija 1864, Švajcarska 1874, Njemačka 1875, Mađarska 1894, Portugal 1910, Sovjetski savez 1917, Švedska 1920, Albanija 1929, itd....

Brak i razvod u novijoj istoriji

U ovom dijelu rada biće prikazan razvoj braka i razvoda braka u XX vijeku. U istorijskoj periodizaciji to razdoblje pripada različitim epohama s obzirom na različit stepen razvoja društva.

Iako je brak izgubio vjerski karakter u većini evropskih zemalja još u srednjem vijeku, pitanje braka i razvoda braka oduvijek je bilo od posebnog interesovanja i za crkvu i za državu pa su tako i u novom vijeku nastavljeni sukobi za prevlast u toj oblasti porodičnog života. (Marković, 1920: 6)

Vjerski karakter braka koji je na našim područjima postojao od 13-og vijeka, ostao je na snazi i u novom vijeku. Glavni izvor vjerskog prava bila je Krmčija koja je bila prva štampana slovenska zbirka kanona. Krmčija¹⁵ je

¹³ Prvi Ustav Federativne Narodne Republike Jugoslavije. Jugoslavija je ovim Ustavom definisana kao „savezna narodna država republikanskog oblika, zajednica ravnopravnih naroda koji su na osnovu prava na samoopredjeljenje uključujući i pravo na odcjepljenje izrazili svoju volju da žive zajedno u federativnoj državi (član 1 Ustava FNRJ)

¹⁴ Službeni list FNRJ, br 86 od 25. oktobra 1946, 105 od 27. decembra 1946, 96 od 12. novembra 1947- obavezno tumačenje. Zakon je donesen 23.10.1946. godine i sadržao je svega 12 članova.

¹⁵ Krmčija ili Zakonopravilo ili nomokanon (grč-*nomos*-građanski zakon, *kanon*-crkveno pravilo) jeste zbornik građanskih i crkvenih propisa Vizantije koje je Sveti Sava 1220. godine ne samo preveo, nego je dao lično tumačenje odredbi u skladu sa trenutnim stanjem

bila jedini izvor vjerskog prava sve do 1933. godine kada je donijet Bračni pravilnik Srpske pravoslavne crkve. (Marković, 1920: 8)

Prema tom pravilniku, sklapanje brakova bilo je u nadležnosti crkve, a razvod braka bio je u nadležnosti crkvenih sudova.¹⁶

Oblast svetovnog prava bila je regulisana srpskim Građanskim zakonikom¹⁷ za Kraljevinu Srbiju, a članovima od 60 do 99 regulisao je pitanje braka i razvoda braka tako što je priznavao nadležnost crkve za sklapanje braka i nadležnost crkvenih sudova za prestanak braka.

Prema Bračnom pravilniku Srpske pravoslavne crkve (BPSPC), pravoslavni brak je sveta tajna po kojoj se dva lica različitog pola, na način propisan Crkvom, vezuju doživotnom duhovnom i tjelesnom vezom, radi potpune životne zajednice i rađanja i vaspitanja djece. Dakle, brak je smatran osnovom porodice i njenim najznačajnim stubom.

Razvod braka nije bio poželjan, ali je bio dozvoljen ukoliko su bračni odnosi veoma poremećeni i na osnovu uzroka koje je predviđao Bračnom pravilniku srpske pravoslavne crkve.

Uzroci su bili slični u BPSPC, Srpskom Građanskom zakoniku i u Krmčiji i uglavnom su bili bazirani na krivici bračni drugova. Prema Srpskom građanskom zakoniku¹⁸ uzroci su bili: preljuba, rađenje o glavi bračnom drugu, osuda na robiju ili zatočeništvo duže od 8 godina, napuštanje hrišćanske vjere i prihvatanje nehišćanske, zlonamjerno odsustvo bračnog druga od 3 do 6 godina. Pored ovih uzroka koji su bili predviđeni Srpskim Građanskim Zakonikom, BPSPC predviđao je kao uzroke za razvod braka još i namjerni pobačaj, tjelesnu i duševnu bolest i moralnu pokvarenost. Niti u GZ niti u BPSPC nije predviđen sporazumni razvod braka.

u srpskoj državi. Predstavlja sklad između crkvenog prava i svetovnog prava zbog čega su ga pojedini autori nazivali i prvim srpskim Ustavom.

¹⁶ Izuzetak od obavezne forme crkvenog braka postojao je u Vojvodini jer su i u to vrijeme u Vojvodini živjeli pripadnici razločitih naroda i različitih vjeroispovjesti. Da bi se riješio problem sklapanja brakova između pripadnika različitih vjera ili sa ateistima, uvedena je obavezna forma svjetovnog braka a na supružnicima je bilo da se odluče da li žele da sklope i vjersku formu braka.

¹⁷ Srpski Građanski Zakonik je donesen 11. marta 1844. po uzoru na Austrijski građanski zakonik. Donesen je po naredbi kneza Aleksandra Karađorđevića a njegov tvorac je Jovan Hadžić. Primjenjivao se sve do 1946. godine ali je njegova primjena omogućena i dan danas u slučaju da postoje neke pravne praznine.

Iako razvod braka u ovom periodu nije bio zabranjen, statistika pokazuje da procenat razvoda prije Drugog svjetskog rata nije bio veliki¹⁹. A tek poslije Drugog svjetskog rata procenat je znatno porastao i nikada više nije pao ispod 11-12%. Oslabljen uticaj vjere je samo jedan od mnogobrojnih faktora koji i danas utiču na znatan broj povećanja razvoda.

Sekularizacija porodičnog prava je definitivno ostvarena poslije Drugog svjetskog rata. Pod uticajem tadašnjeg komunističkog režima, sekularizacija je bila osjetna u svakom segmentu društvenog života, pa je i poštovanje religijskih obreda bilo apsolutno nepoželjno. Nakon donošenja Ustava iz 1946. godine dogodile su se značajne promjene u porodičnom životu. Ovaj Ustav je po prvi put proklamovao princip jednakosti muškarca i žene čime žene i muškarci dobijaju jednaka prava i dužnosti u porodici i vlast muža nad ženom kao i vlast oca nad djecom se ukida. Ženama je garantovano i radno parvo, te počinju da se zapošljavaju van porodice. Porodica gubi i svoje dimenzije, te se veličina porodice smanjuje. Nestaje tradicionalna porodična zadruga u kojoj je više generacija srodnika živjelo i radilo zajedno i nastaje nuklearna porodica koja broji oca, majku i djecu.

Nakon donošenja Ustava iz 1946, iste godine donešen je i Osnovni zakon o braku²⁰ koji je regulisao brak i porodicu kao jedinstveni savezni zakon za svih tadašnjih šest republika i dvije pokrajine²¹. Prema ovom zakonu, brak i odnosi u braku se prvi put regulišu isključivo svjetovnim pravom tj. Zakonom, a ne crkvenim pravilima. Brak postaje institut građanskog prava, a građanska forma sklapanja braka je jedina punovažna forma. I razvod braka prelazi u isključivu nadležnost državnih sudova.

Ovaj zakon razlikovao je skrivljene i neskrivljene brakorazvodne uzroke. Poremećaj bračnih odnosa i nepodnošljivost zajedničkog života, kao neskrivljeni brakorazvodni uzrok, postao je najrasprostranjeniji uzrok razvoda braka.

Specifičnost je postojala kod skrivljenih uzroka za razvod braka, a ogledala se u tome što bračni drug koji je skrivio nije imao pravo da traži razvod braka. Pravo na zahtjev za razvod braka imao je samo nevini bračni drug. Ovo je dovodilo do nastanka tzv „mrtvih brakova” jer bračni drugovi nisu živjeli zajedno, a onaj koji je skrivio razvod i napustio bračnu zajednicu

¹⁹ Naime, 1921. godine je bilo svega 5,1% razvoda na 100 zaključenih brakova, 1925. godine je bilo 5,3 % razvedenih brakova na 100 zaključenih, 1930 godine - 5,0%, 1935. godine - 6,1% , 1940 godine-7,1%,

²⁰ Službeni list FNRJ br 29/1946,367/1948,11/1951,44/1951,18/1955,4/1957, Službeni list SFRJ br 28/1965, 51/1971, 52/1973

²¹ Narodne Republike: Srbija, Slovenija, Hrvatska, Bosna i Hercegovina, Makedonija, Crna Gora. Narodna Republika Srbija ima u svom sastavu Autonomnu pokrajinu Vojvodinu i Autonomnu kosovsko-metohijsku oblast. Član 2 Ustava FNRJ

nije bio u mogućnosti da traži razvod sve dok nevini bračni drug ne bi na to pristao. Sudska praksa je našla rješenje u priznavanju prava na razvod i isključivo krivom bračnom drugu ukoliko postoji dugogodišnji odvojeni život. Prvo se zahtijevalo da odvojeni život traje najmanje tri godine, a poslije je ta granica spuštana na godinu dana. I u narednom period razvijala se tendencija smanjenja značaja krivice za razvod braka što će biti vidno u novom Zakonu o braku i porodičnim odnosima iz 1980. godine²².

Prema Osnovnom zakonu o braku, razvod pred državnim sudijom bio jedino pravno priznati način prestanka punovažnog braka za života bračnih drugova. Iako je razvod za vjernike ostao u nadležnosti crkvenih sudova i poslije drugog svjetskog rata, ali bez ikakvog pravnog značaja, nakon stupanja na snagu Osnovnog zakona o braku, crkveni sud je mogao da postupa tek nakon što je građanski razvod postao pravnosnažan. (Perić, 1997: 277) Tada se jedini smisao crkvenog razvoda ogledao u mogućnosti sklapanja drugog, trećeg ili četvrtog braka vjernika u crkvi s obzirom da je za svaki naredni crkveni brak bilo neophodno da se predhodni brak razvede u crkvi²³.

Godine 1963. donijet je novi Ustav Socijalističke Federative Republike Jugoslavije, a Zakonom o izmjenama i dopunama Osnovnog zakona o braku, zakon iz 1946. je usklađen sa novonastalim promjenama. Iako je Osnovni zakon o braku prestao da važi 1971. godine, na osnovu Ustavnog Zakona o sprovođenju ustavnih amandmana kada je porodično zakonodavstvo stavljeno u isključivu nadležnost socojalističkih republika, Republike i Pokrajine su do donošenja svojih posebnih zakona²⁴ produžile vaznost OZB. Proces donošenja posebnih zakona različito je tekao u Republikama.

Ono što je zajedničko za nove republičke zakone jeste da su u svima preuzete većina odredbi iz Osnovnog zakona o braku sa djelimičnim izmjenama. Izmjene su se uglavnom odnosile na liberalizaciju bračnih odnosa i šire mogućnosti za razvod braka.

Tako npr. Zakon o braku i porodičnim odnosima Republike Srbije iz 1980. godine više nije predviđao skrivljene brakorazvodne uzoke. Član 83 odnosio se na ozbiljan i trajan poremećaj bračnih odnosa, a član 84

²² Službeni Glasnik SRS br. 22/80,24/84,11/88,22/93,25/93,35/94,46/95,29/01

²³ Predhodna dva braka predstavljala su bračnu smetnju za sklapanje novog crkvenog braka. Treći brak mogao se sklopiti u crkvi jedino ako su predhodna dva braka prestala bez krivice supružnika koji sklapa treći brak. Sveti Arhijerejski sinod je ublažio ovo pravilo i dozvolio sklapanje trećeg braka uz uslov dobijanja dozvole Arhijereja i izdržavanjem epitimije.

²⁴ Tako je u Crnoj Gori i Makedoniji donijet 1973, U Srbiji 1974, Hrvatska 1978, BiH 1979, Slovenija 1974

sporazumni razvod braka. Krivica je bila jedino relevantna za ostvarivanje prava na izdržavanje bračnog druga nakon razvoda braka. Tako je sud mogao da odbije zahtjev za izdržavanje bračnog druga koji se nedolično ponašao u bračnoj zajednici i ukoliko bi to predstavljalo očiglednu nepravdu za drugog bračnog druga²⁵. Prema ovom Zakonu bračni drugovi više nemaju ni obavezu uzajamne vjernosti koja je bila predviđena Zakonom o braku i porodičnim odnosima. Preljuba više ne predstavlja brakorazvodni uzrok i smatra se dijelom privatnog života koji nije sankcionisan zakonom.

Sa slabljenjem uticaja crkve i jačanje svjetovne vlasti, slabe i vjerski običaji i pravila koja nisu prihvatila razvod braka kao mogućnost za života bračnih drugova. Pravoslavna i protestantska crkva su omogućile razrješenje braka radi određenih uzroka dok je katolička crkva i dalje ostala kod čvrstih stavova o nerazrješivosti braka. Ovo shvatanje dugo se održalo u mnogim srednjovjekovnim državama koje su se razvijale pod uticajem Vatikana, ali su vremenom i one počele da primjenjuju fleksibilniji insitut poništaja braka kao jedine mogućnosti okončanja braka za života supružnika. Ovaj institut bio je uslovljen dobijanjem papske saglasnosti što je bilo prilično skupo pa prema tome dostupno jedino visokom plemstvu i kraljevskim porodicama. Šire narodne mase bile su uskraćene za mogućnost poništaja braka.

Sveta Stolica (Vatikan) i dalje nije promijenila stav prema razvodu braka, a u Italiji, na čijem se tlu i nalazi Vatikan, razvod braka uveden je tek 1970. godine zakonom poznatim pod nazivom „Fortuna-Basllini“²⁶.

Nakon Italije, koja je tradicionalno jaka katolička država, razvod braka počinje da prodire i u druge katoličke zemlje. Tako npr. Španija razvod uvodi 1982. godine, zatim Argentina 1987. godine, a posljednja je to uradila Irska zakonom iz 1997. godine²⁷.

Što se tiče šerijatskog bračnog prava, ono je bilo privatno pravne prirode. Brak je sklapan bračnim ugovorom, pa je u skladu sa tim bio i raskidiv. Veća prava pripisivana su mušarcima koji su mogli da zahtijevaju razvod i bez ikakvog razloga. Razvod je smatran grijehom, ali nisu postojale nikakve sankcije. Za ženu je to pravo ipak bilo ograničeno. Mogućnost razvoda braka žena je mogla da traži samo po jasno preciziranim uslovima.

Posljednja evropska država i članica Evropske unije koja je legalizovala razvod je Malta. To je učinjeno tek nakon referenduma 2011.

²⁵ Čl 288, stav 4 ZBPO

²⁶ Zakon je dobio ime prema delegatima koji su dvije godine ranije podnijeli predlog zakona. Njihov predlog bio je dvanaesti pokušaj uvođenja razvoda braka u Italiji.

²⁷ Irska je razvod braka uvela tek nakon održanog referenduma 1995. godine na kome su se građani izjasnili za uvođenje razvoda.

godine kada se 53% građana izjasnilo da žele da im se omogući razvod braka.

Savremeni institut braka

Pojam i vrste braka

Iako se oblik i broj članova porodice kroz vrijeme mijenjao, ono što je ostalo isto kao osnovno obilježje porodice je postojanje srodničkog odnosa, po pravilu krvnosrodničkog odnosa. Postojanje zajedničkog krvnog ili pravnog pretka po kojem se određuje zajedničko porodično porijeklo, tj. loza je zajednička osobina porodice od njenog nastanka do danas. Danas imamo tzv. nuklearnu porodicu koja se odnosi na muža, ženu i maloljetnu djecu. Savremena porodica nastajala je postepeno u procesu nastanka kapitalističkog društva i industrijske revolucije i formirala se pod uticajem industrijalizacije, urbanizacije i opšteg tehničkog progresa. Savremena porodica je uglavnom usvojila savremeni pogled na svijet, otvorena je prema društvu, njeni članovi su veoma aktivni u društvenom životu i nastoje da usklade lične interese sa zajedničkim.

Porodica je univerzalna društvena institucija i nerazdvojni pratilac ljudskog društva i čovjekovog postojanja. Zasniva se na braku i odnosima srodstva, čiji članovi, po pravilu, žive u zajednici. To je društvena grupa vezana krvnim srodstvima i vezama koje su različite prirode, od običajno-vjerskih do pravno ekonomskih. (Fočo, 2000: 199)

Iako se porodica stalno transformiše i oblikuje, ona je i dalje ostala važna društvena institucija koja ima najznačajniju ulogu u životu svake individue i u samom društvu.

Osnov za zasnivanje porodice predstavlja brak. Iako u savremenom društvu ovo nije pravilo, i dalje brak predstavlja osnov za zasnivanje porodice. Može se reći da je to više ostalo kao običajno nasljeđe, jer se sreću i oblici porodice koje nisu zasnovane na braku. Ono što parira tradicionalnom braku jesu vanbračne zajednice, istopolni brakovi, jednoroditeljske porodice ili porodice bez djece.

Danas se brak najčešće definiše kao zakonom uređena zajednica žene i muškarca zasnovana na njihovoj slobodnoj volji i ravnopravnosti²⁸. U pozitivnom pravu Bosne i Hercegovine jedina pravno priznata forma sklapanja i razvoda braka jeste građanska forma i svjetovni brak je jedino pravno priznati oblik braka.

²⁸ Definisanjem braka više se bavi pravna teorija nego zakoni.

Ustanove slične braku

Vanbračna zajednica

Vanbračna zajednica predstavlja najčešću alternativu braka. Podrazumijeva trajniju zajednicu života žene i muškarca između kojih ne postoje bračne smetnje. U BiH, vanbračnom zajednicom smatra se ona koja je trajala minimum tri godine ili kraće ako je u njoj rođeno dijete. Bračna i vanbračna zajednica su izjednačene kada su u pitanju prava djece. Dijete rođeno van braka i usvojeno dijete ima jednaka prava kao dijete rođeno u braku, dok ranije to nije bio slučaj. Niko nema pravo da diskriminiše dijete po ovom osnovu. Jedan od razloga postojanja braka ranije je bio taj da se zna čije je dijete, jer se ocem djeteta smatrao muž majke. Međutim, danas, kada je medicina napredovala i kada se na osnovu DNK analize može sa sigurnošću utvrditi ko je otac djeteta, brak ne mora da postoji samo iz tog razloga. Za djecu rođenu van braka otac je muškarac čije je očinstvo utvrđeno priznanjem ili pravnosnažnom sudskom presudom u parničnom postupku. Kada majka prijavljuje rođenje djeteta van braka, matičar je dužan da je pouči o njenom pravu da imenuje muškarca koga smatra ocem. Ako ona imenuje muškarca koga smatra ocem djeteta, matičar je dužan da ga pozove kako bi u roku od 30 dana dao izjavu o priznanju očinstva. Ako on u roku od 30 dana ne da nikakvu izjavu ili izjavi da nije otac djeteta, matičar je dužan da majku upozna sa pravom na utvrđivanje očinstva sudskom odlukom. Dijete rođeno van braka može naslijediti umrlog roditelja isto kao i dijete rođeno u braku. Roditelji, bili u braku ili ne, dužni su da izdržavaju svoju djecu i da zajednički i sporazumno odlučuju o bitnim pitanjima kada se radi o njima.

Iako su načelno izjednačena prava djeteta rođenog u braku i u vanbračnoj zajednici, ipak postoje zakonski propusti u slučaju prekida vanbračne zajednice. Poznato je da u slučaju razvoda braka, o povjeravanju djeteta jednom od roditelja, odlučuje sud prilikom donošenja brakorazvodne presude. U slučaju prekida vanbračne zajednice o povjeravanju djeteta jednom od roditelja odlučuje centar za socijalni rad. Ovime se uskraćuje pravo na sudsku zaštitu djeci rođenoj van braka ili u vanbračnoj zajednici, te se direktno krši i ustavna odredba kojom djeca rođena van braka imaju jednaka prava i dužnosti kao i djeca rođena u braku.

Istopolni brakovi

Pravo na sklapanje istopolnih brakova priznato je Evropskom konvencijom za ljudska prava. Iako su mnoge države ratifikovale ovu konvenciju, pravo na istopolne brakove nije priznato u svim državama. Takav je slučaj i sa BiH. U BiH trenutno nijedan od tri porodična zakona ne

prepoznaje istopolna životna partnerstva, kao ni istopolna partnerstva njenih državljana sklopljena u drugim državama ili istopolne parove koji su stranci, a koji dođu da žive u BiH. Prvi koraci ka prihvatanju istopolnih brakova u BiH su došli iz Federacije BiH koja je još 2018. godine donijela odluku o formiranju radne grupe. Obaveza te radne grupe bila je da ispita postojeću zakonsku regulativu i da da prijedloge za njihove izmjene, a sve sa ciljem donošenja zakonskog rješenja o istopolnim partnerstvima. Međutim, do danas sve je ostalo na tome. Najviše što je postignuto u ovoj oblasti jeste Zakon o zabrani diskriminacije u BiH kojim se zabranjuje različito postupanje na osnovu seksualne orijentacije, rodnog identiteta i polnih karakteristika dok je pravo na brak i zasnivanje porodice prepoznato kao jedno od zagarantovanih ljudskih prava građana BiH na osnovu Ustava. Ipak, pravo na brak je priznato samo između različitih polova. Za donošenje zakona koji štiti marginalizovane grupe, prema kojima postoji otpor društva i religije, prerano je još i pričati, a za njegovu realizaciju vjerovatno će biti potrebne i decenije.

Prva država u svijetu koja je dozvolila istopolne brakove bila je Holandija 2001. godine. Nju su slijedile još četrnaest država u koja je i danas priznat istopolni brak²⁹. Postoje i one države koje su priznale istopolno partnerstvo ili neki drugi oblik istopolne zajednice, ali nisu priznali brak i dejstva braka. Takva je, na primjer, bila Hrvatska koja je Zakonom o životnom partnerstvu iz 2014. godine dala istopolnim parovima jednaka prava kakva imaju muško-ženski parovi, osim mogućnosti usvajanja djece³⁰.

Jednoroditeljske porodice

Jednoroditeljske porodice su postojale oduvijek, ali se nisu uvijek tako zvale. „Korišćena terminologija upućivala je na njihovu stigmatizaciju: porodica samohrane majke”, „ugrožena porodica”, „vanbračna majka sa decom”, „problem porodice”, „nepotpuna” ili „krunja” porodica, jesu termini kojima su se ove porodice označavale. U vrijeme naglog porasta porodica sa jednim roditeljem, došlo se do izraza „jedno ili dvo-roditeljska porodica”, koji samo upućuju na činjenicu da u porodici postoji jedan ili dva roditelja, i osim što ukazuje na porodičnu strukturu, ne nosi sa sobom nikakvu negativnu

²⁹Belgija 2003. godine, Španija 2005. godine, Norveška i Švedska 2009. godine, Portugal i Island u 2010. godini, Danska 2012. godine, Francuska 2013. godine, Velika Britanija 2014. godine, Luksemburg i Irska u 2015. godine, Finska, Malta i Njemačka u 2017. godine, Austrija 2019. Godin.

³⁰ U Hrvatskoj se trenutno pred Upravnim sudom vodi postupak po tužbi gej para koji je 2015. godine registrovao istopolnu zajednicu. Zahtjevali su od Centra za socijalnu skrb Zagreb da ih uključi u postupak procjene i prikladnosti za posvajanje djece. Centar ih je, međutim, odbio a i njihovu žalbu je odbilo nadležno Ministarstvo. Upravni sud je donio presudu u aprilu 2021. godine u korist gej para i poništio Rješenje Ministarstva. Presuda je u ovom momentu nepravosnažna.

konotaciju. Ovakve porodice čini jedan roditelj sa svojom djecom (djetetom) i one predstavljaju oblik nepotpune porodice, koja nema standardnu strukturu, jer joj nedostaje jedan član. Porodice sa jednim roditeljem su, u današnje vreme, sve rasprostranjenija pojava, i one se među sobom razlikuju vjerovatno isto onoliko koliko i porodice sa oba roditelja. Do nastanka jednoroditeljskih porodica može doći usljed smrti bračnog druga, razvoda, nestanka jednog roditelja ili njegovog napuštanja porodice, vanbračnog rođenja, zatim, jer je roditelju oduzeto pravo na roditeljsku brigu, roditelj je na izdržavanju zatvorske kazne ili je odsutan zbog bolesti. Ovakav tip porodice može biti takav od samog početka, ukoliko se majka odluči za vanbračno rađanje ili ukoliko otac djeteta napusti majku prije rođenja djeteta, a može nastati i kasnije, zavisno od uzroka. Može nastati dobrovoljno ili usljed nametnutih okolnosti. Jednoroditeljstvo je izloženo većem ekonomskom pritisku, jer staranje o djetetu stavlja pred roditelja povećane finansijske, materijalne i emocionalne zahtjeve, što je izraženije u još većoj mjeri ako nema podrške drugog roditelja. Jednoroditeljska porodica se često smatra i rizičnim činiocem u nastajanju devijantnog ponašanja i psiholoških problema kod djece i adolescenata. Ovo samo dokazuje tezu o neophodnosti učešća oba roditelja u odgoju djeteta. U današnje vrijeme vidljiv je porast jednoroditeljskih porodica, prije svega porodica u kojima je majka sama sa djetetom. Emancipacija žena u društvu dovela je i do toga da žene žele djecu i potomstvo, ali ne žele bračnog ili vanbračnog partnera. Sve češći su slučajevi gdje žene rađaju djecu „sebi” ne otkrivajući ko je otac djeteta. Afirmacija ove pojave u svijetu vidljiva je i u mogućnosti vantjelesne oplodnje sa poznatim ili nepoznatim donatorom ejakulata (sjemene tečnosti) prilikom čega majka postaje jedini roditelj djeteta.

Literatura

1. Begović, M. (1936). *Šerijatsko bračno pravo*. Beograd, Geca Kon.
2. Fočo, S. (2000). *Sociologija*. Zenica. Dom Štampe.
3. Krkljuš, Lj. (2004). *Pravna istorija srpskog naroda*. Novi Sad. Pravni fakultet.
4. Marković, L. (1920). *Porodično pravo*. Beograd. Geca Kon.
5. Melenica, A. (2003). *Rimsko pravo*. Novi Sad. Pravni fakultet.
6. Perić, D. (1997). *Crkveno pravo*. Beograd, Pravni fakultet.
7. Šarkić, S. (1999). *Opšta istorija države i prava*. Beograd, Draganić.
8. Osnovni zakon o braku, Službeni list FNRJ br 29/1946, 367/1948, 11/1951, 44/1951, 18/1955, 4/1957, Službeni list SFRJ br 28/1965, 51/1971, 52/1973
9. Srpski Građanski zakonik

10. Zakon o neveznosti pravnih propisa donesenih prije 6.aprila 1941. godine i za vrijeme neprijateljske okupacije, Službeni list FHRJ, br 86 do 25. oktobra 1946, 105 od 27.decembra 1946, 96 od 12.novembra 1947-obavezno tumačenje
11. Zakonu o braku i porodičnim odnosima iz 1980. Godine, Službeni Glasnik SRS br. 22/80, 24/84, 11/88, 22/93, 25/93, 35/94, 46/95, 29/01

***Abstract:**The family is the oldest form of human community since humanity exists. Even today, the family is the most important social group in society, consisting of parents and their children. Historically, basic human needs, biological nature and innate psychological structures have led to the need for grouping, which ultimately resulted in the formation of a family. As such, the family still represents a functional community whose goal is primarily to satisfy biological, socio-economic, and then cultural ties and relationships.*

The forerunner of forming a family was the satisfaction of sexual needs. That physiological instinct had to be satisfied as well as the need for water and food. It resulted in the birth of offspring and the expansion of the group. In the later stages of the development of society, the need for reproduction appears as an economic need for labor, and as an emotional desire for a child only at a higher level of mental development.

The development of the family was influenced by many factors, the most important of which are social circumstances, economic and social conditions and religious, cultural and customary traditions.

***Key words:** human community, family, marriage, evolution of family and marriage...*

Snježana Barić-Šelmić¹

TEORIJA KORISTI I ZADOVOLJSTVA – GENERACIJSKE KOHORTE NA DRUŠTVENIM MREŽAMA

Apstrakt: Nova paradigma hibridne stvarnosti pretpostavlja kako je izlišno govoriti o dvije odvojene stvarnosti, stvarnoj i onoj virtualnoj. Kako se u novom okruženju snalaze generacijske kohorte: Baby Boomeri, generacija X, Y i Z, istražuje i analizira ovaj rad. Osnovna metodologija temeljena na teoriji koristi i zadovoljstva, istražiti će koje su to gratifikacije za pojedine generacijske kohorte koje ostvaruju koristeći društvene mreže. Rad jasno definira generacijske kohorte te ispituje poznatost, korištenje, konzumiranje i produciranje društvenomrežnoga sadržaja te koristi i zadovoljstva ostvarena koristeći društvene mreže.

Istraživačka kvantitativna metoda anketnog upitnika obuhvatila je uzorak od 968 ispitanika, od čega je 671 ispitanik u potpunosti i valjano ispunio anketni upitnik. Broj ispitanika prema stratumima je bio sljedeći: Baby Boomeri 97 ispitanika, generacija X 213, generacija Y 273 te generacija Novih Milenijalaca 83 ispitanika. Istraživanje pokazuje kako postoji osobna i društvena motivacija te potreba za oslobađanjem tenzija kao motivatora za usvajanje internetskih društvenih mreža. Ovo istraživanje utvrdilo je kako je osobna motivacija često prediktor korištenja društvenih mreža mlađih generacijskih kohorti, poglavito generacijske kohorte Novi Milenijalci (Z), kao i eskapizam koji je najzastupljeniji kod generacijske kohorte Novi Milenijalci. Oni su, uz pripadnike generacijske kohorte Y, također skloniji inovacijama. Generacija Baby Boomera pak koristi društvenu motivaciju kao prediktora korištenja društvenih mreža.

Ključne riječi: društvene mreže, generacijske kohorte, gratifikacija, korist i zadovoljstvo, novi mediji.

Uvod

U Weiserovoj viziji (1993) cilj je bio stvoriti računalnu moć koja će biti dostupna ljudima kada god i gdje god je trebali.

Nova paradigma hibridne stvarnosti pretpostavlja novi način reprezentacije svijeta u kojemu živimo. Ta paradigma sugerira preklapanje stvarnoga (realnoga) okružja s digitalnim, računalno stvorenim objektima.

¹ Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Akademija za umjetnost i kulturu u Osijeku, Odsjek za kulturu, medije i menadžment, Ul. P. Svačića 1F, 31000 Osijek, Hrvatska; e-mail: sbaric@aukos.hr

Hibridna stvarnost je konceptualno proizašla iz virtualne stvarnosti, a u sustavu hibridne stvarnosti, korisnici doživljavaju, kako fizičku okolinu koja ih okružuje, tako i digitalne elemente. Današnjost pretpostavlja društvo koje egzistira u novoj hibridnoj stvarnosti, a oni koji se ne nalaze u njoj, ostaju na marginama društva. Upravo ova činjenica potaknula je promišljanje i o starijim generacijskim kohortama te njihovom korištenju novomedijskih, poglavito internetskih društvenih mreža.

Kod istraživanja društvenih mreža i online medija primijenjena je teorija koristi i zadovoljstva kojom se utvrđuje kako korisnici/konzumenti aktivno odabiru medije koji ponajbolje ispunjavaju i zadovoljavaju njihove potrebe, a njihovi pak izbori temelje se na prošlim medijskim iskustvima. (Blumler&Katz, 1974: 154). Glavni cilj pri uporabi ovoga koncepta jest objasniti kako ljudi koriste medije u svrhu zadovoljenja svojih potreba: razumjeti motive medijskog ophođenja i medijske industrije koje nude publici široki spektar medijskih platformi i sadržaja (LaRose et al., 2001: 396-399).

Ovaj rad u svom teorijskom dijelu pojašnjava generacijske kohorte, teoriju koristi i zadovoljstva te internetske društvene mreže i umreženost. U metodološkom dijelu rada opisuje se metodologija istraživanja, cilj i postavljene hipoteze te deskripcija dobivenih rezultata. U zaključnom dijelu rada prikazana je interpretacija dobivenih rezultata istraživanja i zaključak. Istraživanje je provedeno koristeći kvantitativnu metodu anketnoga upitnika, a upotrijebljen je kvotni uzorak koji je po definiciji neprobabilističke naravi. Izabrana su četiri stratuma koja su predstavljala svaku generacijsku kohortu (Baby Boomer, X, Y i Z). U istraživanju je sudjelovalo ukupno 968 ispitanika, a anketa je provedena u razdoblju od početka ožujka do kraja travnja 2020. godine. Cilj ovoga istraživanja bio je utvrditi koju korist i zadovoljstva ostvaruju pripadnici četiri generacijske kohorte, koristeći internetske društvene mreže.

Generacijske kohorte

Generacijska kohorta predstavlja skupinu pojedinaca koji su rođeni i odgajani u okviru istoga povijesnoga i društvenoga konteksta, a koji sukladno tomu dijele isti pogled na svijet (Mannheim, 1952: 64). Karl Mannheim je ustvrdio kako se generacijska granica stvara kada se dogodi nekakav značajan povijesni događaj ili pak razdoblje rapidne društvene promjene koje utječe da oni rođeni nakon te promjene imaju značajno drugačije formativno iskustvo od onih rođenih prije takve promjene. Upravo ta različitost formativnoga konteksta stvara predispozicije da članovi različite kohorte razmišljaju i djeluju drugačije, a sukladno pak vremenu u kojemu su odrastali. Teorija generacija predstavlja klasični pristup pri objašnjenju

kulturalnih promjena. U svom pojednostavljenom obliku, teorija generacija tvrdi da su promjene u kulturalnim orijentacijama i ponašanju, uvjetovane i posljedica su generacijskih izmjena, putem kojih se nove generacije koje dolaze naslanjaju i prijanjaju vrijednostima, normama, idejama te životnom stilu koji se razlikuje od onih kod starijih generacija. Prema Mannheimu, puka biološka činjenica o nasljeđu i dobnim skupinama jest temelj i sličnosti i razlika između generacija, no društvena događanja i razvoj tijekom formativnih godina određuju poseban momentum u smislu oblikovanja generacija s osobitim i svojstvenim karakteristikama. Izloženost velikim ili pak monumentalnim društvenim događajima tijekom formativnoga razdoblja ima ključnu važnost kao putokaz, budući da se vrijednosne orijentacije, politička uvjerenja te društveni i kulturni stavovi formiraju u tom razdoblju, a uz dugotrajne efekte za cijeli život. (Ester et al., 2006: 8-23). Čuvalo i Peruško (2017) navode kako je važna komponenta u Mannheimovoj teoriji generacija, (1928./1952.; opis Mannheimove teorije generacija preuzet je iz Čuvalo i Peruško, 2017) novi, odnosno svježiji kontakt s objektima, događajima ili fenomenima tijekom formativnih godina u mladosti. Na taj način oblikuje se generacijsko iskustvo, a to će iskustvo kasnije utjecati na sva kasnija iskustva (Bolin, 2014, prema Čuvalo i Peruško, 2017: 275). Prema Mannheimu, najutjecajniji formativni trenutci vezani su uz povijesne događaje, katastrofe, ratove, krize. To su važni, ikonički trenutci kojima su svi u datome trenutku izloženi (Mannheim, 1952: 304-306). No, prema Göranu Bolinu (2014) postoje i manje spektakularni, osobni, prizemni, pa čak i banalni trenutci koji su isto tako formativoga karaktera. Mnogi ljudi svjedoče kako je trenutak kada su otkrili svog omiljenoga umjetnika, glumca ili pak roman, ostavio trajni utisak/znak na njihove živote. To su manji, osobniji događaji koji nisu revolucionarni po svome karakteru, no ipak imaju individualni utjecaj. Konačno, i ovdje postoji kolektivna dimenzija - porast popularnosti umjetnika te kulture obožavatelja koji ih okružuju te koji se uistinu događaju u specifičnome trenutku u povijesti. No, oni se osjećaju osobnije prema principu da idoli, objekti obožavanja i medijski tekstovi generalno stvaraju posebnu vezu između obožavatelja i obožavanog objekta. (Bolin, 2014: 108-110). Odrastanje i iskustvo intimnog kontakta s novom tehnologijom stvara specifično zajedničko generacijsko iskustvo i identitet (Vittadini et al., 2014, prema Čuvalo i Peruško, 2017: 275). Nova medijska generacija pojavljuje se širenjem nove komunikacijske tehnologije ili kada dođe do značajne promjene tehnoloških mogućnosti postojeće tehnologije (Lepa, Hoklas i Weinzierl, 2014; Bolin i Westlund, 2009; Hutchby, 2001; Gibson, 1986; prema Čuvalo i Peruško, 2017: 276). Medijske generacije predstavljaju kolektivno konstruirane, zajedničke odgovore na široku dostupnost određene komunikacijske tehnologije koje tako postaju elementom generacijskog identiteta (Vittadini et al, 2014: 66; Buckingham i

Willett, 2006; prema Čuvalo i Peruško, 2017: 276). Strauss i Howe (1991) definirali su generaciju kao kohortnu (dobnu) skupinu koja se proteže na približan raspon jedne životne faze čije su granice utvrđene vršnjačkim osobnostima. Oni su autori čuvene teorije o arhetipskim generacijama koje možemo podijeliti u kohorte (dobne skupine) ili razdoblja od dvadesetak godina, a razlikuju se po introvertiranosti/ekstrovertiranosti ili stupnju individualnosti naspram sklonosti kolektivu i institucijama. (Strauss i Howe, 1991: 60).

U ovome radu istražuju se četiri generacije te mediji koji se vezuju i isprepliću unutar svake generacijske kohorte. Medij svake pojedine generacije imat će važan učinak kako za svaki sljedeći novi medij koji će se iz toga iznjedriti isto tako i za generaciju koja će ovu prethodnu naslijediti.

Baby Boomeri – generacija idealista

Poslijeratni „baby boom“ omogućio je poseban početak generacije koja je rođena od 1943. do 1960. (Strauss i Howe, 1991: 78). Televizija je dominantan medij za Baby Boomere, iako je radio i nadalje igrao važnu ulogu, baš kao i novine i časopisi. Djeca su uglavnom gledala ono što i odrasli. Nešto od programa je bilo prigodno za njih, ali većina ipak ne. Snimka ubojstva Johna F. Kennedyja 1963. bila je preteča traume koju su djeca iskusila kada je eksplodirao *Challenger*. Vijesti su nastavile donositi u dom ubojstvo Martina Luthera Kinga i Roberta F. Kennedyja.

„Prve Boomer kohorte su postale 'seksualno' punoljetne uz pjesmu the Beatlesa „I Wanna Hold Your Hand“, srednje kohorte uz the Rolling Stonese i pjesmu „Let's Spend the Night Together“, a posljednje kohorte uz Bruce Springsteena i „Dancing in the Dark“ (Strauss i Howe, 1991: 308).

Bilo glazba, film ili televizija, mediji su do Baby Boomera stizali putem jednosmjerne komunikacije. Bilo koja reakcija morala je biti vani kako bi se čuli njihovi glasovi. Nisu mogli odgovarati svojim TV uređajima (Kundanis, 2003: 38–39).

Generacija X – reaktivna

Za generaciju X, koja je rođena između 1961. i 1981. godine, kablovska televizija, videokazete i videorekorderi (*VCR*), postali su nadmoćni i prevladavajući. Raznovrsnost TV kanala i interaktivnost koju su tražili Baby Boomeri postala je stvarnost s punoljetnošću generacije X. Na televiziji su mogli vidjeti:

„Nindža Kornjače - Teenage Mutant Ninja Turtles, isprane niz toalet kao djeca, deformirani radijacijom, odgajani na nezdravoj brznoj hrani (junk

food); i Bart Simpson, dječak ispod prosjeka, kojega kreator uspoređuje s odvratnim malim razmaženkom šiljaste kose“ (Strauss i Howe, 1991: 323).

Generacija Y – Milenijalci

Strauss i Howe definiraju ovu generaciju s onima koji su rođeni nakon 1982. što znači da su punoljetni najranije oko 2000. godine. Kriza izazvana događajima 11. rujna 2001. godine, čini se, usmjerila je pozornost i fokus građanske generacije Y na vijesti i novosti. Pitanja za koja su generacija Y zainteresirani, vezana su uz ono što utječe na njihov život.

Tehnologija širi milenijski svijet na globalni svijet:
„... ova djeca razvijaju svoje interese unutar svijeta koji buja tehnološkim mogućnostima i prilikama, učeći uz računalo, video i mnoštvo kablovskih opcija. Ta sofisticirana skupina koja 'vitla' joystickom i mišem odrasla je uz naprednu koordinaciju oka i ruke te niskim pragom tolerancije za dosadu“ (O'Leary i Rosenthal, 1998: paragraf 23).

Generacija Y - Milenijalci ne poznaje svijet bez računala. Oni imaju interaktivne medije uz računala i video-igrice, kao i vrlo široki broj programa na kablovskoj i satelitskoj televiziji. Oni su medijski interaktivni, uz internet koji je osnovna nova tehnologija ove recentne generacije (Kundanis, 2003: 40-45).

Generacija Z – Novi Milenijalci

U vrijeme izlaska mobilne aplikacije Pokemon Go (2016.), neki od ranih pripadnika generacijske kohorte generacije Z odnosno Novih milenijalaca bili su na pragu punoljetnosti. Generacija Z ili Novi milenijalci su nova generacija koja izvrsno govori tehnološkim jezikom te su prva generacija u potpunosti rođena u globalnom, internetski povezanom svijetu. (Rothman, 2016: 89). Pokemon Go je aplikacija koja izvrsno ilustrira nevjerojatne tehnološke promjene u eri u kojoj živimo. Upravo je ta aplikacija prikazala i oprimjerila realnost ispreplitanja fizičkih i virtualnih prostora (Lopez, 2016: 45). Upravo su pripadnici generacije Z ti koji „žive i dišu“ tehnologiju. „Mozak pripadnika Generacije Z je spojen na sofisticirane, kompleksne vizualne slike te kao rezultat toga, dio mozga odgovoran za vizualne sposobnosti više je razvijen, čineći tako vizualne forme i oblike učenja više efikasnim“ (Rothman, 2016: 1-5). Generacija Z čini oko 25% svjetske populacije (Velasco, 2017: 88). Oni su istinski digitalni urođenici koji odrastaju uz vrlo brzi internet, pametne telefone, društvene medije te pristup informacijama i vijestima. Uobičajen način konzumacije zabavnoga sadržaja je *streaming*, a petina ispitanika (istraživanje provedeno od strane multimedijalne platforme Awesomeness i istraživačke agencije Trendera,

nad pripadnicima generacije Z u SAD-u) priznaje kako ima Finstagram - alternativni privatni Instagram račun, na kojemu mogu objavljivati bez brige o lajkovima, komentarima itd. (Velasco, 2017: 89). Autorica Yamamoto (2018) govori o generaciji koja je ukorijenjena u tehnologiji, prva je koja svjedoči međurasnim vezama, homoseksualnim brakovima te jednakosti za sve u srednjostrujaškim *mainstream* medijima. Tu Gen Z zanima priča (eng. *story behind story*) i upravo stoga su slavne osobe (eng. *celebrity*) „pregažene“ od strane Instagram influencera ili YouTubera. To je generacija koja svjedoči svjetskim događanjima pitajući Alexu ili Siri (Yamamoto, 2018: 26). Od svih prijašnjih generacija (Baby Boomer, generacije X i Y) Z se razlikuju po tome što ne poznaju svijet bez interneta, putem svojih pametnih telefona i online aplikacija u konstantnom su kontaktu s ljudima (24/7), pronalaze odgovore na svoja pitanja na Googleu ili YouTubeu, ali im nedostaju vještine kritičkoga promišljanja kako bi evaluirali izvore informacija. Nikada nisu tražili neku knjigu po policama knjižnice, ne koriste ručni sat niti budilicu, umjesto čitanja teksta ili članka, radije će pogledati YouTube video rezime. Slanje e-pošte je za njih stari način komuniciranja (eng. *so yesterday*) te imaju svoj online jezik kojim se koriste kada šalju poruke (eng. *slanguage*). Te generacije su kinestetički tipovi te vole učiti putem stjecanja iskustava (Rothman, 2016: 1-5).

Teorija koristi i zadovoljstva

Teorija koristi i zadovoljstva evoluirala je paralelno s rastom raznovrsnosti i prodora informacijsko-komunikacijskih tehnologija (ICTs). Nastajanje internetskih društvenih medija i društveno-mrežnih stranica proširilo je teoriju na način da uključi veći i prošireni skup motivacija i različitih oblika identificiranja korisničkoga ponašanja. Ranija istraživanja tradicionalnih i novih medija, koja su koristila teoriju koristi i zadovoljstva, otkrila su dva tipična motiva za medijsku konzumaciju: traženje informacija i zabave (Katz et al., 1974, McQuail, 1983, 2000, Zillmann i Bryant, 1985). Uz već ranije navedeno, korištenje medija u svrhu eskapizma, odmaranja, opuštanja, zabavljanja ili seksualnoga uzbuđenja (Katz i drugi, 1973), konzumirajući određeni medijski sadržaj i zabavne poruke, ljudi su u stanju promijeniti svoje raspoloženje te odabir specifičnih poruka često služi kako bi se reguliralo raspoloženje. Ova teorija je poznata kao teorija upravljanja raspoloženjem (Bryant i Davies, 2006; Bryant i Zillmann 1984; Zillmann 1988). Uz samo konzumiranje medijskoga sadržaja, ljudi mogu sudjelovati i biti interaktivni putem sadržaja odnosno interakcijom s drugima. Interakcija korisnika prema sadržaju se događa onda kada korisnik ocjenjuje/evaluira određeni sadržaj, sprema ga u svoje omiljene stranice, dijeli ga s drugima, komentira itd. Interakcija korisnika prema korisniku događa se kada ljudi djeluju uzajamno i to interakcijom elektroničkom poštom, trenutno slanje

poruka, čavrljaju i ostala internetska „sastajališta“. To su načini na koje pojedinci zadovoljavaju svoju potrebu za društvenom interakcijom (Chan, 2006). I konačno, ljudi koriste nove medije kako bi producirali i publicirali svoj vlastiti sadržaj, npr. video-uratke, fotografije, blog itd. Osobe produciraju svoj vlastiti sadržaj kako bi informirali i zabavili druge te kako bi pokrenuli povratne informacije ili participaciju (Bowman & Willis, 2003). Izražavanje vlastite osobnosti i potreba za samoaktualizacijom potiču ljude na produkcijske i kreativne aktivnosti. Izražavanje vlastite osobnosti se odnosi na izražavanje vlastitoga identiteta, poglavito individualnosti. Pretpostavlja se kako postoji potreba za predstavljanjem svoga unutarnjeg sebstva vanjskome svijetu (McKenna & Bargh, 1999; Swann, 1983).

Umrežena društvenost

Društvenost je u samoj srži ljudskoga bića (Shah, 2017; 125). Ta se suština zrcali i u *online* svijetu. Fenomen društvenosti uz kulturu čini cjelokupnost čovjekova kolektivnoga naslijeđa. Naime, glavna obilježja društvenosti i kulture, kao kolektivnih fenomena, su razmjena, dijeljenje s drugima i komunikacija (Zgrabljić Rotar, 2017: 57). Stoga se valja podsjetiti što zapravo jest društvena, odnosno socijalna mreža, budući da internetske društvene mreže nisu novum same po sebi. One su samo produžetci postojećih tvorevina u virtualnosti. Janković (1998, 2004) navodi kako socijalna mreža označava trajnije i kontinuirano komuniciranje među točno određenim međusobno povezanim subjektima, a Dorogovtsev i Mendes (2003) definiraju dva konstituirajuća elementa koji čine mrežu: sudionike (aktere) te njihovu međusobnu suradnju. Napominju kako su dvije najveće mreže ljudski mozak sa svojih 10 neurona i World Wide Web s 10 mrežnih stranica. (Dorogovtsev & Mendes, 2003: 52-66). Janković kaže kako je socijalna mreža jedan dinamički odnos, budući da se te mreže šire, smanjuju, prorjeđuju ili pak zgušnjavaju, a sve u skladu s interakcijama među subjektima (Janković, 2004: 49). Wang et al. (2013) navode kako je povijesno znano da čovjekov život obilježava društvena (socijalna) struktura: ljudske interakcije i odnosi bili su oduvijek vrlo lokalnoga karaktera, utemeljeni i organizirani oko dijeljenoga fizičkoga prostora. Zadnjih pak desetljeća konvergencija društvenih i računalnih disciplina usmjerila se na stvaranje internetskih društvenih medija i mrežnih aplikacija poput Facebooka, MySpacea, Linkedina i drugih, koje su omogućile mrežne društvene interakcije te dovele do promjene paradigme i prijelaz iz fizičkih u virtualne zajednice: naime, oslobodile su interpersonalne interakcije geografskih i lokacijskih ograničenja. Mrežno utemeljene internetske društvene mreže produžuju se i proširuju na mobilne uređaje te postaju mobilne društvene mreže. Mobilne društvene mreže omogućuju sve glavne značajke internetske društvene mreže uz dodatnu značajku: unaprjeđuju

slobodu kretanja omogućujući korisnicima ostati u kontaktu i dijeliti informacije kamo god da idu. (Wang et al., 2013). One su pružile ljudima javne mrežne platforme, udovoljile računalno medijaliziranoj komunikaciji te ponovno izgradile socijalne konekcije (Zhang i Guo, 2014). Kaplan i Haenlein (2010) definiraju internetske društvene medije kao skup aplikacija koje omogućuju kreiranje, prezentiranje i dijeljenje slika, videa, informacija i ostalih vrsta sadržaja između članova virtualnih zajednica i mreža, nastalih na tehnološkim temeljima Weba 2.0. Oni Web 2.0 definiraju kao „platformu na kojoj sadržaj i aplikacije više nisu stvarane samo od strane pojedinaca, već su kontinuirano modificirane i nadograđivane od strane korisnika“ (Kaplan i Haenlein, 2010: 60-61). Zgrabljčić Rotar (2017) kaže kako je digitalna kultura (kultura novoga milenija) na tragu postmodernih teorija, označila kraj publike u smislu slušatelja, gledatelja, publike kao mase. Interaktivnost je koncept koji ističe razliku između aktivne i interaktivne publike. Ona označava završetak modela tradicionalnog autoritarnog širenja informacija kakav poznamo. Zgrabljčić Rotar (2017) definira tri vrste medija koji se pojavljuju u internetskom okruženju. Konvergirani, novi i novi novi mediji koji su na temeljima web 2.0 tehnologije, poput Wikipedije, YouTubea, Facebooka, a odlika im je da su njihovi korisnici istovremeno i proizvođači sadržaja te da se korištenjem istih ostvaruje komunikacija mnogi prema mnogima (Zgrabljčić Rotar, 2017: 60-63).

Digitalne društvene mreže postaju servisi koji filtriraju sve veći broj informacija, a prema preferencijama korisnika. Fenomen društvenih mreža leži u tome što korisnika čine kraljem u kreaciji svoga vlastitoga virtualnog sadržaja te potiču kulturu dijeljenja, dok ga istovremeno lišavaju potpune kontrole nad svojim podacima koji se uglavnom iskorištavaju u komercijalne svrhe. Svakodnevno korištene platforme (tzv. Velika petorka (*Big Five*: Amazon, Apple, Facebook, Google i Microsoft) spretno prebacuju moć u ruke individualnih korisnika, dok vlasnici tih platformi prikupljaju velike podatke i javne profile na kojima zarađuju uglavnom od oglašavanja (Bernardi, 2008; Fuchs, 2010: 15-19; prema Lovrinić, 2019: 90-91). Ipak, korisnici platformi, prvenstveno društvenih mreža ne smatraju da su na bilo kakvom gubitku, naprotiv. Društvene mreže su besplatne, navode na doprinos javnom dobru, stvaranju kolektiva zajednice, potiču kulturu dijeljenja. S obzirom na to da je njihov pristup odozdo, prividna su protuteža svemu što dolazi s političkog vrha i odozgo (van Dijck et al., 2018: 83–86; prema Lovrinić, 2019:90-94).

Facebook apsolutno dominira tržištem društvenih mreža i usluga: uz Instagram koji je kupio 2012. godine te Whatsapp koji je kupio 2014. godine, okuplja više od 2,5 milijarde korisnika mjesečno. Zajedno s Googleom, zauzima preko 60% cjelokupnog tržišta digitalnog oglašavanja na kojem se

baziraju mnogi poslovni modeli i zbog čega oglašavanje čini njihov glavni izvor prihoda (Van Dijck et al., 2018: 31-46; prema Lovrinić, 2019: 92-94).

Brzi rast, globalna dominacija društvenih mreža i pametnih telefona, kao i prevlast američkog tržišta u svijetu, za neke je medijske teoretičare pokazatelj novog imperijalizma – imperijalizma platformi. (Jin, 2013, prema Lovrinić, 2019: 94).

Metodološki okvir

Cilj ovoga istraživanja bio je utvrditi koje se koristi i zadovoljstva ostvaruju koristeći društvene mreže i to istražujući četiri generacijske kohorte. Istraživanje je provedeno koristeći kvantitativnu metodu anketnoga upitnika na uzorku od 968 ispitanika i to koristeći online upitnik. Prikupljanje podataka obavljeno je u razdoblju od početka ožujka do kraja travnja 2020. godine.

Hipoteze postavljene na samome početku su kako slijedi:

H1 Postojat će značajne razlike pri ostvarivanju koristi i zadovoljstva među generacijskim kohortama u korištenju društvenih mreža

SP2 Generacijske kohorte Novi Milenijalci i generacija Y provode više vremena na društvenim mrežama

SP3 Mlađe generacije koristit će veći broj društvenih mreža

SP4 Mlađe generacije češće će od Baby Boomera koristiti pametne tehnologije za pristup internet

SP5 Starije će generacije češće upotrebljavati društvene mreže za stvaranje osjećaja pripadnosti širem društvu

Uzorak

U istraživanju je upotrijebljen kvotni uzorak, koji je po definiciji neprobabilističke naravi. Izabrana su četiri stratuma koja su predstavljala svaku generacijsku kohortu. U istraživanju je sudjelovalo ukupno 968 ispitanika, od čega je 671 ispitanik u potpunosti i valjano ispunio anketni upitnik. Broj ispitanika prema stratumima je bio sljedeći: Baby Boomeri 97 ispitanika, generacija X 213, generacija Y 273 te generacija Novih Milenijalaca 83 ispitanika. Veličina uzorka određena je pomoću Raosoftove stranice (Raosoft, 2004), koja nudi mogućnost izračunavanja potrebne veličine uzorka za željenu razinu pouzdanosti ($p=0,05$) i stopu odgovora (50%) s obzirom na veličinu populacije (okvirni $N = 4.000.000$).

Od ukupnoga broja sudionika istraživanja ($N=671$), 79,7% u spolnoj strukturi su žene, a 20,3% su muškarci. Prema generacijskim kohortama, u

uzorku Novih Milenijalaca 83,1% su žene, a 16,9% su muškarci. Kod generacije Y strukturu uzorka čini 83,5% žena te 16,5% muškaraca. Kod generacije X je 73,7% žena i 26,3% muškaraca, dok je kod generacijske kohorte Baby Boomer 79,4% žena te 20,6% muškaraca. Pripadnici generacijske kohorte Novi Milenijalci su uglavnom srednjoškolci ili počinju studirati, dok su pripadnici generacije Y u velikoj mjeri studenti, odnosno tek se počinju zapošljavati. Kod generacijske kohorte generacije X najveći postotak imaju visoku stručnu spremu (54,9%), dok je kod generacijske kohorte baby boomer najveći postotak srednje stručne spreme (56,7%). S obzirom na to da primarni cilj ovoga istraživanja nije bio utvrđivanje populacijskih vrijednosti određenih varijabli (npr. postotak ljudi koji upotrebljava Facebook), nego utvrđivanje razlike između dobnih kohorti, ponderiranje podataka nije bilo od one važnosti da je cilj bio upravo utvrđivanje populacijskih parametara. Ipak su izračunani poststratifikacijski ponderi kojima su ispravljene razlike u odnosno na dobnu i spolnu strukturu populacije, a razlog za izračun ovakvih pondera, kako objašnjavamo u nastavku, bio je u provjeri valjanosti upotrebe regresijskih analiza bez uključenih pondera. Ponderi su izračunani na temelju posljednjeg dostupnog popisa stanovništva Republike Hrvatske (Državni zavod za statistiku, 2013), pri čemu se za kohortu Novih milenijalaca pretpostavilo da su na anketu odgovarale osobe starije od 15 godina, odnosno osobe stare od 15 do 20 godina. Ponderi su navedeni u tablici koja slijedi.

Tablica 1. Ponderi po dobi i spolu.

Spol Generacija	Ženski	Muški
Baby Boom	1,16646176	4,006665423
Generacija X	0,634541687	1,752215186
Generacija Y	0,530099511	2,770406892
Novi Milenijalci	0,373536452	1,928359066

Izvor: Vlastita izrada

Iako je vidljivo da struktura uzorka odstupa od populacijske strukture kada su u pitanju i spol i brojnost pojedinih generacijskih kohorti, u multivarijatnim analizama upotrijebljen je tzv. modelski pristup (eng. *model-based approach*). Drugim riječima podatci u multivarijatnim analizama nisu ponderirani, nego su se odgovarajuće varijable, tj. spol i dobna kohorta kojoj sudionik istraživanja pripada, modelirale, odnosno bile su uvrštene u analize kao posebne varijable.

Mjerni instrument

Kod istraživanja društvenih mreža i online medija primijenjena je teorija koristi i zadovoljstva kojom se utvrđuje kako korisnici/konzumenti aktivno odabiru medije koji ponajbolje ispunjavaju i zadovoljavaju njihove

potrebe, a njihovi pak izbori temelje se na prošlim medijskim iskustvima. (Blumler & Katz, 1974). Teorija koristi i zadovoljstva evoluirala je usporedo s rastom raznovrsnosti i prodora informacijsko-komunikacijskih tehnologija (ICTs). Nastajanje društvenih medija i društveno-mrežnih stranica proširilo je teoriju na način da uključi veći i prošireni skup motivacija i različitih oblika identificiranja korisničkoga ponašanja. Za razliku od masmedijskih koncepata i teorija koja naglašavaju utjecaj medija, teorija koristi i zadovoljstva (eng. *Uses and Gratification Theory*) istražuje kako i temeljem kojih motiva (medijski) konzumenti koriste medije te koja zadovoljstva temeljem toga postižu. Kako bismo bili u mogućnosti testirati istraživačke hipoteze, prvo smo provjerili pouzdanost subskala koje su dio skale korisnosti i zadovoljstva upotrebe društvenih mreža. Navedena skala u originalnom je radu (Zolkepli & Kamarulzaman, 2015) imala 12 subskala koje smo, u donekle skraćenom obliku, preuzeli u našem istraživanju. U sljedećoj tablici navedeni su podatci o pouzdanosti prikazanih subskala iz kojih je vidljivo da je njihova pouzdanost zadovoljavajuća, tj. iznad praga od 0,70.

Tablica 2: Pouzdanosti osnovnih subskala skale zadovoljstva i koristi upotrebom internetskih društvenih mreža

Naziv subskale	Cronbachov alfa
Zadovoljstvo (ENJ)	0,831
Zabava (ENT)	0,787
Društvena interakcija (SIN)	0,701
Društveni utjecaj (SIF)	0,849
Pripadanje (BLG)	0,909
Druženje (CSHIP1)	0,816
Bijeg od problema (ESC)	0,814
Zaigranost (PLY)	0,760
Relativne prednosti upotrebe (RA)	0,790
Vidljivost koristi upotrebe (OBS)	0,841
Skladnost (COM)	0,854
Usvajanje upotrebe (ADOPT)	0,853

Izvor: Vlastita izrada

Ove osnovne subskale Zolkepli i Kamarulzaman (2015) korištenjem konfirmacijske faktorske analize, grupiraju u pet subskala višega reda (osobna upotreba, društvena upotreba, tenzija, inovacija, usvajanje). Model s pet subskala višeg reda nudi odgovarajuću razinu parsimonije s obzirom da broj od pet subdimenzija nije prevelik. Ipak, nudi i mogućnost istraživanja mogućih generacijskih razlika na pojedinim subdimenzijama. U tablici su navedene pouzdanosti, tj. Cronbachov alfa, za konstrukte višega reda. Vidljivo je da sve pouzdanosti prelaze konvencionalnu granicu od 0,7, pri čemu valja napomenuti da je dodatna analiza pokazala da izbacivanjem bilo

koje od čestica ne bi došlo do povećavanja pouzdanosti niti jedne dimenzije višega reda.

Tablica 4: Pouzdanosti subskale višeg reda skale zadovoljstva i koristi upotrebom internetskih društvenih mreža

Naziv subskale	Cronbachov alfa
Osobne koristi	0,873
Društvene koristi	0,757
Smanjenje tenzije	0,902
Inovativnost	0,894
Usvajanje upotrebe	0,853

Izvor: Vlastita izrada

Deskriptivni rezultati istraživanja

U grafikonu 1. prikazan je pristup internetu i društvenim mrežama. Ispitanici su se očitovali koje uređaje koriste za pristup internetu, odnosno društvenim mrežama. Generacijske kohorte Novi Milenijalci i generacija Y relativno malo koriste stolno računalo za pristup internetu, generacija X 52,6%, dok kod generacijske kohorte Baby Boomer imamo 44,3% onih koji koriste stolno računalo za spajanje na internet i društvene mreže.

Generacijska kohorta Novi Milenijalci i generacija X imaju relativno slične postotke upotrebe prijenosnoga računala (laptopa) za spajanje na internet, od 68,7% odnosno 69,5%, generacija Y ima najviši postotak od 84,6%, dok kod generacijske kohorte Baby Boomer imamo 44,3% onih koji koriste prijenosno računalo za spajanje na internet i društvene mreže. Generacijska kohorta Novi Milenijalci i generacija Y imaju relativno nizak postotak upotrebe tableta/iPada za spajanje na internet, od 12% odnosno 14,3%, generacija X ima postotak od 26,8%, dok kod generacijske kohorte Baby Boomer imamo 28,9% onih koji koriste tablet/iPad za spajanje na internet i društvene mreže. Generacijske kohorte Novi Milenijalci i generacija Y imaju visoke postotke upotrebe pametnog telefona za spajanje na internet, od 98,8% odnosno 98,9%, generacija X 97,2%, dok kod generacijske kohorte Baby Boomer imamo 82,5% onih koji koriste pametni telefon za spajanje na internet i društvene mreže.

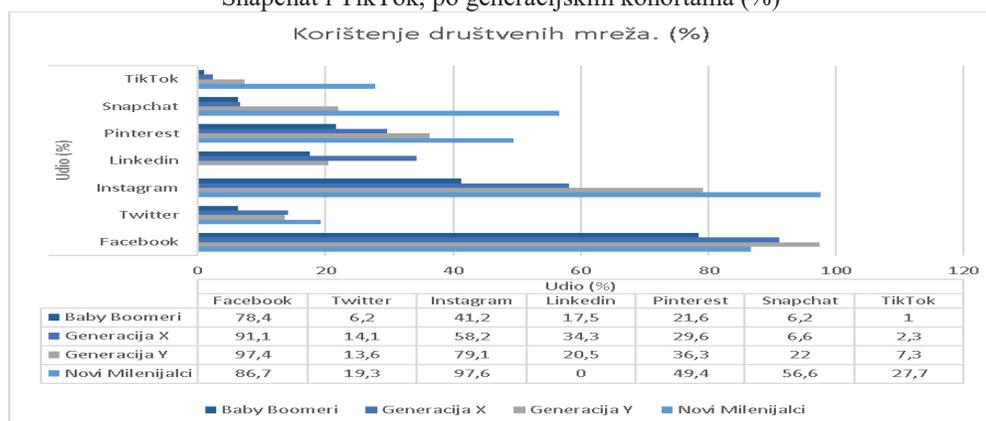
Grafikon 1: Prikaz pristupa internetu i društvenim mrežama po generacijskim kohortama i uređajima koje koriste (%)

Izvor: Vlastita izrada

U grafikonu 2. prikazan je postotak korištenja društvenih mreža Facebook, Twitter, Instagram, LinkedIn, Pinterest, Snapchat i TikTok, po generacijskim kohortama. Tako 86,7% pripadnika generacijske kohorte Novi Milenijalci koristi Facebook, 97,4% generacije Y koristi Facebook, 91,1% generacije X te 78,4% generacije Baby Boomer koristi društvenu mrežu Facebook. Vidljivo je kako je relativno mali postotak korisnika Twittera kod svih generacijskih kohorti, odnosno 19,3% Novih Milenijalaca koristi Twitter, 13,6% generacije Y, 14,1% generacije X te svega 6,2% pripadnika generacijske kohorte Baby Boomer, koristi društvenu mrežu Twitter. Novi Milenijalci koriste Instagram u vrlo visokom postotku od 97,6%, 79,1% pripadnika generacije Y koristi Instagram, 58,2% pripadnika generacije X koristi Instagram te 41,2% pripadnika generacijske kohorte Baby Boomer koristi društvenu mrežu Instagram. Nitko, odnosno 0% pripadnika generacijske kohorte Novi Milenijalci koriste LinkedIn, 20,5% pripadnika generacije Y koristi LinkedIn, 34,3% pripadnika generacije X koristi LinkedIn te 17,5% pripadnika generacijske kohorte Baby Boomer koristi društvenu mrežu LinkedIn. 49,4% pripadnika generacijske kohorte Novi Milenijalci koriste Pinterest, 36,3% pripadnika generacije Y koristi Pinterest, 29,6% pripadnika generacije X koristi Pinterest te 21,6% pripadnika generacijske kohorte Baby Boomer koristi društvenu mrežu Pinterest. 56,6% pripadnika generacijske kohorte Novi Milenijalci koriste Snapchat, 22% pripadnika generacije Y koristi Snapchat, 6,6% pripadnika generacije X koristi Snapchat te 6,2% pripadnika generacijske kohorte Baby Boomer koristi društvenu mrežu Snapchat. 27,7% pripadnika generacijske kohorte Novi Milenijalci koriste TikTok, 7,3% pripadnika generacije Y koristi TikTok, 2,3% pripadnika generacije X koristi TikTok te 1% pripadnika generacijske kohorte Baby Boomer koristi društvenu mrežu TikTok.

Grafikon 2: Korištenje društvenih mreža Facebook, Twitter, Instagram, LinkedIn, Pinterest, Snapchat i TikTok, po generacijskim kohortama (%)

Izvor: Vlastita izrada

Testiranje hipoteza

Istraživačke hipoteze provjeravali smo nizom hijerarhijskih običnih linearnih regresija, Poissonovih regresijskih analiza i binarnih regresijskih analiza, u kojima su subskale upotrebe internetskih društvenih mreža predstavljale kriterijske varijable. U prvom koraku, kao prediktori, unijete su demografske varijable, uključujući i pripadnost generaciji. Kako je ranije navedeno, vrstu upotrebe društvenih mreža operacionalizirali smo tako da smo pojedine subskale skale zadovoljstva i upotrebe interneta upotrijebili kao kriterijske varijable. Rezultati pokazuju da muškarci rjeđe od žena koriste internetske društvene mreže u osobne svrhe. Kada su generacije u pitanju, u usporedbi s Baby Boomerima kao referentnom kategorijom, samo Novi Milenijalci češće upotrebljavaju mreže u osobne svrhe (za užitek i zabavu), a razlika između Baby Boomera i preostale dvije generacije nije statistički značajna. Kada je u pitanju upotreba interneta u društvene svrhe, iz tablice koja slijedi možemo uočiti da su rezultati slični, uz dva izuzetka. Naime, spol u ovom slučaju nije statistički značajan prediktor, a u drugom modelu generacija X također ima intenzivniju upotrebu društvenih mreža u društvene svrhe od Baby Boomera. Analiza sa smanjenjem tenzije kao kriterijskom varijablom, pokazuje da su rezultati slični onima iz analize s osobnim koristima kao kriterijskom varijablom. Novi Milenijalci češće će koristiti društvene mreže u svrhu eskapizma odnosno smanjenja tenzija te bijeg od problema. Analiza inovativnosti kao kriterijske varijable, pokazuje rezultate koji su analogni onima iz analize s osobnim koristima kao kriterijskom varijablom, odnosno da su generacije Y i Novi Milenijalci skloniji koristiti društvene mreže u inovativne svrhe te koristiti relativne prednosti uporabe istih. Naposljetku, istu smo analizu ponovili i s usvajanjem internetskih društvenih mreža kao dijela vlastitog života. Ova se analiza razlikuje od ostalih po tome što, uz Nove Milenijalce, i generacija Y češće usvaja nove tehnologije te ističe vidljivost koristi upotrebe kao važnu prednost. Intenzitet upotrebe društvenih mreža mjerili smo ukupnim vremenom koje sudionici istraživanja provode na društvenim mrežama (na ljestvici od 1 do 7) te brojem društvenih mreža čiji su sudionici članovi. U prvom slučaju upotrijebili smo hijerarhijsku regresijsku analizu, odnosno prethodno navedenu proceduru analize u dva koraka. Rezultati pokazuju kako žene provode više vremena na društvenim mrežama od muškaraca, a приход po članu kućanstva, kao i u prethodnim analizama, nije statistički značajan prediktor. Generacija Y i Novi Milenijalci više vremena provode na društvenim mrežama u odnosu na Baby Boomere. U slučaju broja internetskih društvenih mreža kao prediktora upotrijebili smo Poissonovu regresijsku analizu, a imajući u vidu da je prediktor diskretne (brojčane, *eng. count*) naravi. Devijantnost podijeljena sa stupnjevima slobode iznosila je 0,699, a hi-kvadrat podijeljen sa stupnjevima slobode 0,689 što implicira da

model dobro odgovara brojčanoj naravi podataka. Rezultati pokazuju kako su pripadnici mlađih generacija češće članovi društvenih mreža u usporedbi s Baby Boomerima. Kod analize upotrebe pametne tehnologije., s obzirom da je kriterijska varijabla binarna (opcije odgovora iznosile su „da“ ili „ne“), prilikom testiranja ove hipoteze upotrijebili smo binarnu logističku regresijsku analizu. I ovdje je procedura analize u dva koraka ista kao u prethodnim hijerarhijskim regresijskim analizama. Iz rezultata je vidljivo da generacija Y i Novi Milenijalci u usporedbi s Baby Boomerima češće upotrebljavaju tablet /iPad za pristup internetu. Analizu smo ponovili i korištenjem pametnog telefona za pristup internetu. Rezultati su slični kao i u prethodnoj analizi. Za testiranje hipoteze upotrebe interneta za povećanje osjećaja pripadanja širem društvu, kao kriterijsku varijablu, upotrijebili smo subskalu skale koristi i zadovoljstva upotrebe internetskih društvenih mreža. Rezultati pokazuju da je ovakva upotreba društvenih mreža češća kod muškaraca nego kod žena. Nadalje, generacija X rjeđe od Baby Boomera upotrebljava ovaj način povezivanja sa širim društvom, a Novi Milenijalci češće od Baby Boomera. Između generacije Y i Baby Boomera u ovom smislu nema statistički značajne razlike.

Interpretacija rezultata istraživanja i zaključna razmatranja

Analiziranjem dobivenih rezultata profilirali su se pojmovi koji se interpretiraju kao motivatori korištenja internetskih društvenih mreža. Tako se može ustanoviti kako postoji osobna i društvena motivacija te potreba za oslobađanjem tenzija kao motivatora za usvajanje internetskih društvenih mreža.

Potvrđena je opća hipoteza da postoje značajne razlike između generacijskih kohorti kada govorimo o motivaciji korištenja društvenih mreža, budući da su podatci pokazali kako je osobna motivacija često prediktor korištenja društvenih mreža Baby Boomera, a generacijske kohorte Novi Milenijalci (Z) češće koriste društvene mreže za zabavu i uživanje te izbjegavanje pritisaka. Kada je u pitanju upotreba interneta u društvene svrhe, generacija X ima intenzivniju upotrebu društvenih mreža u društvene svrhe od Baby Boomera. Analiza sa smanjenjem tenzije kao kriterijskom varijablom, pokazuje da su rezultati slični onima iz analize s osobnim koristima kao kriterijskom varijablom. Novi Milenijalci češće će koristiti društvene mreže u svrhu eskapizma odnosno smanjenja tenzija te bijeg od problema. Analiza inovativnosti kao kriterijske varijable, pokazuje rezultate koji su analogni onima iz analize s osobnim koristima kao kriterijskom varijablom, odnosno da su generacije Y i Novi Milenijalci skloniji koristiti društvene mreže u inovativne svrhe te koristiti relativne prednosti uporabe istih. Naposljetku, istu smo analizu ponovili i s usvajanjem internetskih

društvenih mreža kao dijela vlastitog života. Ova se analiza razlikuje od ostalih po tome što, uz Nove Milenijalce, i generacija Y češće usvaja nove tehnologije te ističe vidljivost koristi upotrebe kao važnu prednost. Kod intenziteta upotrebe društvenih mreža generacija Y i Novi Milenijalci više vremena provode na društvenim mrežama u odnosu na Baby Boomere, što potvrđuje specifičnu hipotezu 2. U slučaju broja internetskih društvenih mreža kao prediktora rezultati pokazuju kako su pripadnici mlađih generacija češće članovi društvenih mreža u usporedbi s Baby Boomerima te to potvrđuje specifičnu hipotezu 3. Kod analize upotrebe pametne tehnologije, iz rezultata je vidljivo da generacija Y i Novi Milenijalci u usporedbi s Baby Boomerima češće upotrebljavaju tablet /iPad za pristup internetu te to potvrđuje specifičnu hipotezu 4. Analizu smo ponovili i korištenjem pametnog telefona za pristup internetu. Rezultati su slični kao i u prethodnoj analizi. Za testiranje specifične hipoteze 5 upotrebe interneta za povećanje osjećaja pripadanja širem društvu, kao kriterijsku varijablu, upotrijebili smo subskalu skale koristi i zadovoljstva upotrebe internetskih društvenih mreža. Generacija X rjeđe od Baby Boomera upotrebljava ovaj način povezivanja sa širim društvom, a Novi Milenijalci češće od Baby Boomera. Između generacije Y i Baby Boomera u ovom smislu nema statistički značajne razlike.

Zaključak

Kada se digitalna tehnologija pojavila na tržištu u obliku osobnog računala, ona, odnosno, ono je tada bilo objekt psihološke projekcije, tvrdi Sherry Turkle (2008). Računala koja su bila programirana i prilagođena, doživljavala su se kao „drugo ja“. No, rano 21. stoljeće donosi novu intimnost s komunikacijskim uređajima te nas je primoralo govoriti o novom stanju sebe, „ono“ (Turkle, 2008: 121). Svakodnevno, kada govorimo o učinku tehnologije, podrazumijevamo postojanje odvojenih svjetova – život u/na i izvan ekrana, biti „uključen“ ili „isključen“, fraze koje sugeriraju povezanoga sebe.

Neki korisnici doživljavaju svoje mobilne uređaje kao svoje vlastite produžetke, ekstenzije (Gant & Kiesler, 2001; Hulme & Peters, 2001). Kako je McLuhan vizionarski govorio, mediji kao čovjekovi produžetci omogućili su u potpunosti produžetak ljudskoga bića, ali i ljudskih kapaciteta, povećavajući brzinu i razmjere komunikacije, pomičući granice ljudskoga dosega. (McLuhan, 2008: 9-11). Ovo istraživanje upravo dokazuje kako je pametna mobilna tehnologija, odnosno pametni telefon postao ne samo čovjekov produžetak, nego njegov artifičijelni „organ“. I to ne bilo koji organ, nego dodatni mozak (McLuhan, 2008: 9).

Podatci, vezani uz poznavanje društvenih mreža pokazuju kako u svim generacijama postoji iznimno visok postotak poznavanja Facebooka. Prema podacima Live Internet Stats (<https://www.internetlivestats.com/>), na dan 14. ožujka 2022. ukupan broj korisnika Facebooka u svijetu iznosi preko 3 milijarde. Prema tom istom izvoru, najpopularnije društvene mreže su Facebook, zatim YouTube koji bilježi oko dvije milijarde korisnika, a u stopu ga prati društvenomrežna aplikacija, odnosno komunikacijska mobilna platforma Whatsapp, također s dvije milijarde aktivnih korisnika.

Ovi podatci govore kako se itekako važan društveni život odvija u hibridnoj realnosti te izočnost s iste ostavlja osobe na marginama društva. Istraživanje je pokazalo kako su se digitalnih doseljenici (Prensky, 2001a, 2001b) vrlo vješto prilagodili, naučili novomedijskom jeziku te vrlo aktivno sudjeluju u digitalnome društvu današnjice.

Literatura

1. Blumler, J.G, Katz, E. (1974). *The Uses of Mass Communication*. Sage. Newbury Park. CA
2. Bolin, G. (2014). Media Generations: Objective and Subjective Media Landscapes and Nostalgia among Generations of Media Users, in *Journal of Audience & Reception Studies*. 11 (2).
3. Bolin, G, Westlund, O. (2009). Mobile Generations: The Role of Mobile Technology in the Shaping of Swedish Media Generations, in *International Journal of Communication*. 3 (1).
4. Bowman, S, Willis, C. (2003). *We media: how audiences are shaping the future of news and information*. Preuzeto 5.aprila 2018. sa www.hypergene.net/wemedia/download/we_media.pdf
5. Bryant, J. Davies, J. (2006). Selective Exposure Processes, Bryant, J., Vorderer, P. (Eds). In *Psychology of Entertainment*. Lawrence Erlbaum Associates, Mahwah, NJ.
6. Bryant, J. Zillmann, D. (1984). Using television to alleviate boredom and stress: selective exposure as a function of induced excitational states, in *Journal of Broadcasting*. vol. 28. no. 1, p: 1-20
7. Buckingham, D. (ed.), (2008). *Youth. Identity and Digital Media*, Cambridge. MIT Press
8. Chan, D. (2006). Interactive effects of situational judgment effectiveness and proactive personality on work perceptions and work outcomes. *Journal of Applied Psychology*, 91(2), 475–481. <https://doi.org/10.1037/0021-9010.91.2.475>
9. Čuvalo, A. i Peruško, Z. (2017). Ritmovi medijskih generacija u Hrvatskoj: istraživanje repertoara medijskih generacija iz sociološke

- perspektive, u: *Revija za sociologiju* 47 (2017), 3: 271-302, DOI: 10.5613/rzs.47.3.2
10. Dorogovtsev, S.N. i Mendes, J.F.F. (2003). *Evolution of Networks – from Biological Nets to the Internet and WWW*. Oxford
 11. Ester, P., Brann, M., Mohler, P. (2006). *Globalization, Value Change and Generations - A Cross-National and Intergenerational Perspective*, in *European Value Studies, Vol. 10.*, Boston. USA, Brill Leiden
 12. Gant, D. i Kiesler, S. (2001). *Blurring the boundaries: Cell phones, mobility and the line between the work and personal life*, u: *Wireless World: Social and Interactional Aspects of the Mobile Age*, ur. B. Brown. N. Green i R. Harper. London. Springer
 13. Gibson, W. (2007). *Spook Country*. London. Viking, Penguin
 14. Hulme, M. i Peters, S. (2001). *Me, my phone and I: the role of the mobile phone*, CHI 2001 Workshop: *Mobile Communication understanding users. adoption and design*. Seattle. Wash, http://www.cs.colorado.edu/~palen/chi_workshop
 15. Janković, J. (1998). *Vrednote u kontekstu obiteljskog sustava*. u: *Revija za socijalnu politiku*. 1, 13-22. Preuzeto 27. avgusta 2020. Sa <https://hrcak.srce.hr/file/47128>
 16. Janković, J. (2004). *Pristupanje obitelji - sustavni pristup*. II. Izdanje. Zagreb. Biblioteka Komunikologija. Alinea
 17. Jin, D.Y. (2013). *The Construction of Platform Imperialism in the Globalization Era*. tripleC. 11(1)
 18. Kaplan, A. M., i Haenlein, M. (2010). *Users of the world, unite! The challenges and opportunities of social media*. in: *Business Horizons* 53, br. 1
 19. Katz, E., Gurevitch, M., Haas, H. (1973). *On the Use of the Mass Media for Important Things*, in *American Sociological Review*, 38, <https://pdfs.semanticscholar.org/7c8c/29d18004d78127b0d140159169518f99c468.pdf>
 20. Katz, E., Blumler, J., Gurevitch, M. (1974). *Utilization of Mass Communication by the Individual*, in Blumler and Katz (Eds.) *The Uses of Mass Communications: Current Perspectives on Gratifications Research*. Sage. Beverly Hills. CA
 21. Kundanis, R. M. (2003). *Children, Teens, Families and Mass Media – the Millennial Generation*. New Jersey. London. Lawrence Erlbaum Associates. Publishers
 22. Lopez, G. (2016). *Pokemon Go, explained*, Preuzeto 21. avgusta 2020. sa <http://www.vox.com/2016/7/11/12129162/pokemon-go-android-ios-games>

23. Lovrinić, B. (2019). Nadzor i žudnja u društvenim mrežama: o diskursu kapitalista, u: *Medijska istraživanja*, 25 (2), str: 89-110 DOI: 10.22572/mi.25.2.5
24. Mannheim, K. (1952 (1928)). *Essays on the Sociology of Knowledge*, London, Routledge & K. Paul
25. McKenna, K. Y. A., & Bargh, J. A. (1999). Causes and consequences of social interaction on the Internet: A conceptual framework. *Media Psychology*, 1(3), https://doi.org/10.1207/s1532785xmep0103_4
26. McLuhan, M. (2008) *Razumijevanje medija - Mediji kao čovjekovi proizvođači*. Zagreb. Golden Marketing - Tehnička knjiga
27. McQuail, D. (1983). *Mass Communication Theory*. 1st Ed., London, Sage
28. McQuail, D. (2000). *McQuail's Mass Communication Theory*, 4th Ed. London. Sage
29. O'Leary, N. & Rosenthal, N. (1998). The boom tube. *Adweek Eastern Edition*, 39, 20.
30. Prensky, M. (2001a). Digital Natives. Digital Immigrants. On the Horizon. Vol. 9. No. 5. October 2001. MCB University Press
31. Prensky, M. (2001b). Digital Natives. Digital Immigrants Part 2: Do they really think differently? On the Horizon. Vol. 9. Issue 6. <https://doi.org/10.1108/107481201110424843>
32. Rothman, D. (2016). A Tsunami of learners called Generation Z. Preuzeto 21. avgusta 2020. sa http://ce.wvu.edu/media/15624/needs-different_learning_styles.pdf
33. Shah, C. (2017). Social Media and Social Networking. In: *Social Information Seeking. The Information Retrieval Series*, vol 38. Springer. Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-319-56756-3_3
34. Strauss, W. & Howe, N. (1991). *Generations: The History of America's Future*. New York, Quill
35. Swann, W.B. (1983). Self-verification: Bringing Social Reality into Harmony with the Self, Suls, J. Freenwald, A.G. (Eds.) in *Social Psychological Perspectives on the Self*. Erlbaum. Hillsdale. NJ
36. Turkle, S. (2008). Always-on/always-on-you: tethered self. u: Katz, J E (ur) *Handbook of Mobile Communication Studies*. London: The MIT Press
37. Van Dijck, J. Poell, T. i de Wall, M. (2018). *The Platform Society. Public Values in a Connective World*. New York. Oxford University Press
38. Velasco, H. (2017). Who is Gen Z? How teens are consuming content. Preuzeto 21. Avgusta 2020. sa <https://www.thedrum.com/news/2017/12/27/who-gen-z-how-teens-are-consuming-content>
39. Vittadini, N., Siibak, A., & Nimrod, G. (2014). Generations as media audiences: An introduction. *Participations*. 2014.

40. Wang, Y., Vasilakos, A.V., Jin, Q., Ma, J. (2013). Survey on Mobile Social Networking in Proximity (MSNP): Approaches, Challenges and Architecture, in: *Wireless Netw*, New York, Springer Science + Business Media, DOI 10.1007/s11276-013-0677-7
41. Weiser, M. (1993) Some Computer Science Issues in Ubiquitous Computing, u: *Communications of the ACM*, 36. <https://doi.org/10.1145/159544.159617>
42. Yamamoto, D. (2018). Gen Blend ... Blended, but not blending in. Preuzeto 21. avgusta 2022. sa <https://annenbergl.usc.edu/research/center-public-relations/usc-annenbergl-relevance-report/gen-blend-blended-not-blending>
43. Zhang, D. i Guo, G. (2014). Comparison of Online Social Networks and Real-Life Social Networks. in: *Mathematical Problems in Engineering*, Hindawi Publishing Corporation <http://dx.doi.org/10.1155/2014/578713>
44. Zgrabljic Rotar, N. (2017). Novi mediji digitalnog doba. u: *Zbornik Informacijska tehnologija i mediji 2016.*, ur: Labas Danijel, Zagreb, Sveučilište u zagrebu, Hrvatski studiji
45. Zillmann, D., Bryant, J., (Eds.) (1985). *Selective Exposure to Communication*, Lawrence Erlbaum Associates, Hillsdale, NJ
46. Zillmann, D. (1988). Mood management: using entertainment to full advantage, Donohew, L., Sypher, H., Higgins, E. (Eds), in *Communication, Social Cognition and Affect*, Lawrence Erlbaum Associates, Hillsdale, NJ
47. Zolkepli, I. A. Kamarulzaman, Y. (2015). Social Media Adoption: the Role of Media Needs and Innovation Characteristics, in: *Computers in Human Behavior*. 43. DOI: 10.1016/j.chb.2014.10.050

Abstract: *The new paradigm of hybrid reality assumes how superfluous it is to speak of two separate realities, the real and the virtual. This paper researches and analyzes how generational cohorts Baby Boomeri, Generation X, Y and Z are coping in the new environment. The basic methodology, based on the Uses and Gratification Theory, will investigate which are the gratifications for individual generation cohorts that they achieve using social networks. The paper clearly defines generational cohorts and examines the awareness, use, consumption and production of social network content, as well as the benefits and gratifications achieved using social networks.*

The research quantitative method of the survey questionnaire included a sample of 968 respondents, of which 671 respondents fully and validly completed the survey questionnaire. The number of respondents by stratum was as follows: Baby Boomeri 97 respondents, Generation X 213, Generation Y 273 and Generation New Millennials 83 respondents. Research

shows that there are personal and social motivation and the need to release tensions as a motivators for the adoption of online social networks. This research found that personal motivation is often a predictor of the use of social networks of younger generation cohorts, especially the generation cohort New Millennials (Z), as well as escapism, which is most prevalent in the generation cohort New Millennials. They are, in addition to members of Generation Cohort Y, also more prone to innovation. The Baby Boomer generation, on the other hand, uses social motivation as a predictor of social media use.

Key words: *generation cohorts, gratification, new media, social networks, uses and gratification*

STRUČNO USAVRŠAVANJE NASTAVNIKA U ANDRAGOŠKO-PEDAGOŠKOJ PRAKSI

Apstrakt: Elementarno pitanje koje se nameće nastavnicima današnjice (pri čemu u sintagmi nastavnik današnjice podrazumjevam nastavnike, stručne suradnike i druge koji sudjeluju u edukacijama svih uzrasta), jeste na koji način učiti i poučavati mlade, pri tome ostvariti sve postavljene ciljeve i pripremiti ih za uspješan život u vremenu pred njima. S obzirom na brzinu društvenih promjena, prilagođavati se i mjenjati moraju i sami nastavnici, a to jedino mogu učiniti radom na sebi, odnosno kvalitetnim stručnim usavršavanjem. Segment stručnog usavršavanja nastavnika danas je vjerovatno od presudnog značaja u kreiranju obrazovanja koje može udovoljiti potrebama vremena u kojem živimo, prvenstveno iz razloga što su promjene, koje se u svim sferama ljudske djelatnosti dešavaju, toliko ubrzane da ih obrazovni sistemi nisu u stanju pratiti. U ovom radu ćemo predstaviti kakvo je stručno usavršavanje u pedagoško-andragoškoj praksi danas, odnosno u našim školama, univerzitetima i drugim obrazovno-edukativnim institucijama. Predstaviti ćemo koje vrste i oblici stručnog usavršavanja postoje, kako je i koliko ono bitno za unapređenje nastavnog procesa kao i za sam profesionalni razvoj nastavnika, posebno ako se planira, organizira i realizira planski i sistematski.

Ključne riječi: stručno usavršavanje nastavnika, kompetencije nastavnika, andragoško-pedagoška praksa, interno i eksterno stručno usavršavanje.

Uvod

Čovjek je po svojoj prirodi biće koje je stvoreno da uči, koje voli da uči, a samo obrazovanje predstavlja jednu od njegovih temeljnih djelatnosti, nešto što ga determinira i razlikuje u odnosu na sva druga živa bića. Počevši od razvitka modernih društava, ni u jedno se područje života nije polagalo toliko nade kao u područje obrazovanja. (Liessman, 2009: 43) Čovjeka je dovelo na dominantno mjesto na kojem se danas nalazi, a putevi kojima će dalje ići, višestruki su i nepredvidivi te u bitnoj mjeri ovisni o kvaliteti pedagoškog, odnosno nastavničkog odgojno-obrazovnog uticaja. Sam

¹ Evropski univerzitet Brčko Distrikt; e-mail: pekiivanek@yahoo.de

kvalitet odgojno-obrazovnog procesa direktno je uvjetovan kvalitetima nastavnčkih/pedagoških kompetencija.

Kompetencije koje posjedujemo, a posebno nastavničke kompetencije stičemo na različite načine, kroz formalne, informalno i neformalno obrazovanje. Kompetencije koje stičemo formalnim obrazovanjem, posebno baveći se nastavničkim pozivom, danas nisu više garant uspješnog odgoja i obrazovanja mladih, s obzirom na mnogobrojne intenzivne promjene koje bitno utiču na obrazovanje i nastavni proces. Danas, više nego ikada prije, nalazeći se u eri cjeloživotnog učenja, nastavnici su prinuđeni kontinuirano, planski i organizirano raditi na sebi, svojim kompetencijama i profesionalnom razvoju. (Ivanek, 2022: 55)

Naučni rad na temu Stručno usavršavanje nastavnika u andragoško-pedagoškoj praksi, segment je sveobuhvatnog empirijsko-eksperimentalnog rada u okviru doktorske disertacije na temu „Stručno usavršavanje nastavnika i obrazovno-odgojna postignuća učenika srednje škole“ usmjerene ka istraživanju mogućnosti jačanja nastavničkih kompetencija, unapređivanja nastavnog procesa, interpersonalnih odnosa u njemu te poboljšavanja obrazovno-odgojnih postignuća učenika u srednjoj školi, kroz jedan drugačiji, savremeniji, interaktivniji pristup stručnom usavršavanju nastavnika srednje škole.

Unapređenje navedenih odgojnih, zatim didaktičko-metodičkih, psihološko-pedagoških i komunikacijsko-interakcijskih kompetencija nastavnika, putem jednog drugačijeg, interaktivnijeg pristupa stručnom usavršavanju, dovelo bi i do nužnog jačanja mnogobrojnih kompetencija kod učenika. Željene rezultate je moguće postići samo kroz drugačiji pristup stručnom usavršavanju nastavnika u andragoško-pedagoškoj praksi.

U ovom radu nas je u prvom redu zanimalo kakvo je danas stručno usavršavanje nastavnika u andragoško-pedagoškoj praksi, koje vrste i oblike stručnog usavršavanja imamo, zatim na koji način uticati na isto, odnosno kako usavršavanjem nastavnika jačati njihove kompetencije, koje će poboljšati obrazovne rezultate i odgojno djelovanje nastavnika. Nastavnik na učenika djeluje ne samo svojim znanjem i svojom stručnošću, već svojim ponašanjem i cjelokupnom svojom ličnošću. Stoga je potrebno da svaki pojedinasti nastavnik osvijesti taj problem i razvije kompetencije koje će mu omogućiti efikasnije obrazovno-odgojno djelovanje i veću uspješnost njegovih učenika kako u obrazovnim postignućima tako i u razvoju njihovih ličnosti.

Stručno usavršavanje nastavnika

Kada je u pitanju samo pojmovno određenje stručnog usavršavanja nastavnika, neophodno je poći od termina struka i usavršavanje. *Struka* je termin koji se u većini rječnika, leksikona i enciklopedija uglavnom izjednačava sa terminima profesija i zanimanje, dok se pojam *usavršavanje* uglavnom dovodi u vezu sa dodatnim obrazovanjem ostvarenim na formalni, neformalni ili informalni način. U pedagoškoj enciklopediji (1989: 104), stoji da je stručno usavršavanje nastavnika oblik permanentnog obrazovnog procesa (vaspitača, učitelja, nastavnika pojedinih predmeta, nastavnika praktične nastave, stručnih i ostalih saradnika). Pedagoški leksikon (1996: 485) predstavlja stručno usavršavanje nastavnika kao podsistem u okviru permanentnog obrazovanje prosvjetnih radnika koje počinje neposredno po završetku redovnog školovanja u formi pripravničkog staža i polaganja stručnog ispita i nastavlja se kroz raznovrsne forme samoobrazovanja i programske aktivnosti nastavnčkih škola, fakulteta, prosvjetno-pedagoških službi i stručnih udruženja koje se realizira na različite načine.

Na osnovu navedenih terminoloških objašnjenja, možemo zaključiti da stručno usavršavanje predstavlja oblik, ali i podsistem jednog šireg sistema ili kompleksa permanentnog obrazovanja, usavršavanja i profesionalnog razvoja nastavnika. U današnje vrijeme neophodnije je nego ikada do sada istom pristupiti odgovorno, organizirano, ozbiljno i prije svega stručno. Jedan od glavnih uvjeta uspješne nastave u školi predstavlja kvalitetno obrazovanje nastavnog kadra, što je zapravo njihovo inicijalno obrazovanje, ali i kasnije, u toku rada, kontinuirano i sistematski organizirano stručno usavršavanje. U neposrednoj je vezi za profesionalnim napredovanjem nastavnika, odnosno razvojem njihove profesionalne karijere. (Ivanek, 2022. 56)

Stručno usavršavanje treba da predstavlja, stalni, kontinuirani proces, koji možemo definisati kao proces praćenja, usvajanja i primene savremenih dostignuća u nauci i praksi radi ostvarenja ciljeva i zadataka obrazovanja i vaspitanja i unapređivanja vaspitno-obrazovne prakse. (Stamatović, 2006: 27) Stručno usavršavanje možemo poistovjetiti sa profesionalnim usavršavanjem, koje pokriva veliki broj različitih oblasti i teži usvajanju mnogobrojnih znanja kao i ovladavanju široke lepeze vještina kod nastavnika, te ga kao takvo možemo smatrati posljednjim dijelom profesionalnog razvoja.

Da bi jasno definirali područja stručnog usavršavanja nastavnika, neophodno je poći od samih ciljeva odgoja i obrazovanja, odmaknuti se od tradicionalizma opterećenog pukim usvajanjem činjenica, informacija i njihove reprodukcije, što vodi poslušnosti i pokornosti a udaljava od

kreativnosti i preduzumljivosti. Upravo spomenuta preduzumljivost, kreativnost uz dodatnu prilagodljivost i podršku pedagoške futurologije, pomogla bi nama, pedagozima i nastavnicima, predvidjeti budućnost i obrazovati za nju, a ne za prošlost. Same ciljeve odgoja i obrazovanja bi trebalo temeljiti na viziji budućeg društva a kao bitan proces te budućnosti, koji se sam od sebe nametnuo u posljednjem periodu, jeste proces doživotnog odnosno cjeloživotnog učenja. (Ivanek, 2022. 56).

Nakon što smo konstatirali da je stručno usavršavanje nastavnika neophodno, čak prijeko potrebno, moramo se osvrnuti na činjenice zbog kojih stručna usavršavanja u prošlosti, nisu dala očekivane rezultate. Razlozi su mnogobrojni, a profesor Nikola Potkonjak (2008), kao najbitnije, ističe da nikada do sada jedno ovako važno i složeno pitanje nije bilo posebno zakonski i normativno-pravno regulirano nego se o njemu govori više uzgred i uopćeno, prebacujući to sa jednih na druge akte ili aktere obrazovanja. Takođe, još uvijek nije precizno utvrđena lista činilaca koji bi bili od presudnog značaja za stalno, kontinuirano i sistematsko usavršavanje nastavnika, pri čemu se pominju brojne institucije koje trebaju uzeti učešće ali nigdje nije utvrđena njihova pojedinačna uloga, zadaci koje imaju, odnos u ukupnom sistemu stručnog usavršavanja kao i odgovornost koju za to nose.

Stručno usavršavanje nastavnika u andragoško-pedagoškoj praksi

Posmatrajući problem stručnog usavršavanja nastavnika sa aspekta njegove realizacije u današnjoj nastavnoj praksi, mišljenja smo da se ne realizira na učinkovit način te da njegovi ciljevi, naglašeni u zakonima i pravilnicima, niti približno nisu ostvareni. S tim u vezi, cilj našeg rada jeste stručno usavršavanje koncipirati i realizirati u smislu ostvarivanja mnogo višeg nivoa stručnog usavršavanja od onog koji poznajemo kao plenarna predavanja na velikim seminarima (Suzić, 2008: 47), pri čemu nastavnik istraživač, sam na sebi istražuje efekte ovakvog stručnog usavršavanja i njihov uticaj na djecu. Spoznaje do kojih dolazi, nastavnik bi sistematski pratio, bilježio i objavio, što bi kasnije pomoglo drugim nastavnicima da se razvijaju u tom smijeru. Prema Suziću (2008), na ovaj način bi samo stručno usavršavanje i profesionalno napredovanje nastavnika bilo zasnovano na sistematskim osnovama i imalo progresivni karakter što bi znatno unaprijedilo i rad u prosvjeti. Neophodno je napomenuti da dosadašnji modeli stručnog usavršavanja: „učiti svakoga svemu“ i „ad-hoc“ model, su potpuno neproduktivni jer je apsolutno nemoguće očekivati da se nastavnici jednog predmeta ili grupe predmeta usavršavaju u ostalim predmetima. Takav kružni tok usavršavanja ne bi doprinosa razvoju neophodnih nastavničkih kompetencija za efikasan rad u učionici a samim time niti dopirao do djece i ostvarivao željene rezultate. Takođe je iluzorno očekivati

da stručna usavršavanja koja se „na brzinu“ planiraju i zavise od raspoloživosti predavača, kao i usavršavanja u cilju nagrada u vidu izleta i odmora, dovedu do bilo kakvog poboljšanja profesionalnih kompetencija nastavnika.

Da bi jasno definirali područja stručnog usavršavanja nastavnika, neophodno je poći od samih ciljeva odgoja i obrazovanja, odmaknuti se od tradicionalizma opterećenog pukim usvajanjem činjenica, informacija i njihove reprodukcije, što vodi poslušnosti i pokornosti a udaljava od kreativnosti i preduzimljivosti. Upravo spomenuta preduzimljivost, kreativnost uz dodatnu prilagodljivost i podršku pedagoške futurologije, pomogla bi nama, pedagozima i nastavnicima, predvidjeti budućnost i obrazovati za nju, a ne za prošlost. Same ciljeve odgoja i obrazovanja bi trebalo temeljiti na viziji budućeg društva a kao bitan proces te budućnosti koji se sam od sebe nametnuo u posljednjem periodu jeste proces doživotnog, odnosno cjeloživotnog učenja. Sretni i uspješni ljudi mogu biti samo oni koji znaju učiti, oni koji vole učiti i koji učenje doživljavaju kao svoj izbor u pravcu boljeg života, a nikako oni koji ga doživljavaju kao prisilu, teret i obavezu. (Ivanek, 2017. 58). Stručnim usavršavanjem, nastavnici trebaju osvijestiti važnost i ulogu škole u pripremanju učenika za efikasno i entuzijazmom ispunjeno učenje, za koje bi oni u potpunosti bili osposobljeni, zatim za samostalnim traganjem za informacijama od kojih bi imali konkretnu, praktičnu i funkcionalnu korist.

Stručno usavršavanje nastavnika je neophodno koncipirati na način da se nastavničke kompetencije jačaju i razvijaju u određenim pravcima, koji bi omogućili učenicima da pozitivno vrednuju nastavni predmet, zatim pozitivno percipiraju i vrednuju odnose prema nastavi, što bi na kraju dovelo do toga da zavole učenje. Ovakvim pristupom učenicima, pri čemu bi se učenici sami okrenuli više učenicima, a ne samo nastavnicima, djelovalo bi se i motivacijski pozitivno na učenike, a posebno u sferi intrinzičke, odnosno unutarnje motivacije učenika. Sve ovo, prema Nenadu Suziću (2008), moguće je ostvariti jedino u ambijentu isključivo pozitivne produktivne pedagoške klime, koju u njenoj cjelovitosti čine emocionalna i socijalna klima, uz maksimalnu radno-akcionu i kognitivnu angažiranost učenika. Pedagoška klima, odnosno atmosfera, prema definiciji iz Pedagoškog leksikona (1996: 358), predstavlja ukupnost svih uslova, odnosa, situacija i uticaja, a ne samo vaspitanje i obrazovanje koje se ostvaruje u učionici. Ovakva klima bi za posljedicu imala uspješniju interakciju i efikasnije odgojno djelovanje nastavnika, zatim jačanje prosocijalnih vrijednosti i kooperacije učenika, omogućavala podršku učenicima u učionici, što bi pojačalo osjećaj pripadnosti kolektivu a time i vlastiti osjećaj sigurnosti i samopouzdanja svakog učenika pri čemu bi sve navedeno uticalo i na

akademsko postignuće učenika. Naravno, nastavnik sa ovakvim kompetencijama, znao bi kako reagovati i u slučajevima koji će otežavati uspostavljanje ovakvih odnosa i produktivne klime, jer je svjestan svakog koraka koji preduzima u procesu stvaranja pozitivne klime. Nažalost, kada je u pitanju stvaranje produktivne pedagoške klime, još uvijek nemamo dovoljno istraživačkih odgovora na mnogobrojna pitanja, ali se iskreno nadamo da će naš rad pomoći da se bar djelimično rasvijetli veoma važno područje pedagoškog djelovanja.

Stručno usavršavanje nastavnika kao uvjet unapređenja nastavnog procesa

Permanentne promjene u svim društvenim sferama, pa tako i u obrazovanju, danas su mnogo izraženije i dinamičnije nego što je to bio slučaj u prošlosti. Shodno tome, i sami nosioci odgojno-obrazovnog procesa, nastavnici, pedagozi, trebaju biti svjesni nužnosti uključivanja u savremene tokove promjena putem kontinuiranog pedagoškog i stručnog usavršavanja koji predstavlja uslov njihovog uspješnog i kvalitetnog rada i profesije.

Nakon što smo konstatirali da je stručno usavršavanje nastavnika neophodno, čak prijeko potrebno, moramo se osvrnuti na činjenice zbog kojih stručna usavršavanja u prošlosti, nisu dala očekivane rezultate. Razlozi su mnogobrojni, profesor Nikola Potkonjak (2008), kao najbitnije, ističe da nikada do sada jedno ovako važno i složeno pitanje nije bilo posebno zakonski i normativno-pravno regulisano nego se o njemu govori više uzgred i uopšteno, prebacujući to sa jednih na druge akte ili aktere obrazovanja. Takođe, još uvijek nije precizno utvrđena lista činilaca koji bi bili od presudnog značaja za stalno, kontinuirano i sistematsko usavršavanje nastavnika, pri čemu se pominju brojne institucije koje trebaju uzeti učešće ali nigdje nije utvrđena njihova pojedinačna uloga, zadaci koje imaju, odnos u ukupnom sistemu stručnog usavršavanja kao i odgovornost koju za to nose. Ne može se vjerovati da su za svoje kvalitetno stručno usavršavanje najodgovorniji sami nastavnici koji bi motivirano pristupali vlastitoj organizaciji i realizaciji svog stručnog usavršavanja, kao dio zaduženja koje u opisu posla imaju. Naime, na ovaj način su se odgovornosti pokušavali osloboditi svi drugi činiooci. Rješenje za neuspjehe dosadašnjeg načina stručnog usavršavanja i njegovo unapređenje u budućnosti, Potkonjak vidi u institucionalizaciji stručnog usavršavanja, kojim bi se riješili pomenuti problemi, od zakonske regulative, imenovanja institucije ili nosioca aktivnosti, njihovih obaveza, prava ali i odgovornosti. Prema navedenom, nosioci aktivnosti stručnog usavršavanja nastavnika treba da budu upravo one institucije na kojima se nastavnici i obrazuju, a to su nastavnički fakulteti. Svakako, ostale institucije koje imaju upliv u vaspitno-obrazovni proces,

treba da stvore potrebne uslove za ostvarivanje ovog važnog zadatka, čime bi fakulteti bili nosioci izrade cjelovitog projekta takvog stručnog usavršavanja učitelja i vaspitača (sa potrebnim proračunima neophodnih materijalnih i drugih sredstava), predlagači projekta i borci da se on prihvati od odgovarajućih institucija. (Potkonjak, 2008: 17)

Sa stručnim usavršavanjem nastavnika svakako je usko vezan i njihov karijerni razvoj, stvaranje profesionalnog identiteta kao jačanje samog statusa profesije, oko čega su u naučnoj i stručnoj javnosti permanentno prisutne polemike. Težnja ka osvješćivanju važnosti ovog segmenta nastavničkog poziva i rada treba biti usmjerena ka svakom nastavniku u svakom periodu njegovog profesionalnog djelovanja, čime bi se omogućilo stvaranje isključivo pozitivnog odnosa nastavnika prema razvoju karijere. Na taj način bi se odnos prema neophodnosti stručnog usavršavanja i napredovanja u struci bitno popravio a usavršavanje doživljavalo kao nešto bez čega se ne može kvalitetno raditi u nastavi, a ne kao prisila i obaveza. Na ovaj način prihvaćeno stručno usavršavanje nastavnika bitno bi doprinosilo i razvoju njihove karijere što bi vodilo ka većem ugledu nastavničke profesije, koja nažalost, tradicionalno nije imala status kao neke tzv, jake profesije poput ljekara, advokata, arhitekata i sl. O karijeri nastavnika nije pisano, iako prema izvornom tumačenju profesija nastavnik spada u red javnih profesija, a nastavnik u red javnih ličnosti, kroz čiju karijeru „prolaze“ generacije i generacije mladih i njihovih roditelja, čija karijera treba da „raste“ baš kao što rastu te mlade generacije. (Alibabić i Ovesni, 2008: 44).

Mišljenja smo da bi jedan drugačiji pristup stručnom usavršavanju, profesionalnom a time i karijernom razvoju u mnogome uticao stvaranje i razvoj svijesti o važnosti našeg poziva, prije svega kod nas samih, a time i kod pripadnika drugih struka i profesija. Kada je u pitanju nastavnički poziv, jedan drugačiji, učinkovitiji pristup stručnom usavršavanju, u odnosu da dosadašnju praksu i tradicionalni način, jeste interaktivni pristup jačanja nastavničkih kompetencija (Jerković, 2013: 56). Naposljetku, kako imati kvalitetnu bilo koju profesiju u koliko obrazovanje u kontekstu obrazovno-odgojnog sistema nije dobro?

Vrste stručnog usavršavanja nastavnika

S obzirom na sve veće izazove pred kojim se nalaze obrazovni sistemi, a samim tim i nastavnici kao stubovi tog sistema, nameće se potreba kontinuiranog i sistematski organiziranog stručnog usavršavanja nastavnika u cilju razvoja neophodnih nastavničkih kompetencija. U školskoj praksi današnjih škola, kao i u pedagoško-andragoškoj teoriji, prisutno je više vrsta stručnog usavršavanja baziranih na različitim klasifikacijama, od kojih se najčešće govori o sljedećim kriterijima: radni staž ili iskustvo nastavnika,

nivo školovanja, predmetno područje nastavnika, vremenski kontinuitet, smjer intencije stručnog usavršavanja, kao i mjesto i instituciju u kojoj se realizira stručno usavršavanje.

Radni staž ili iskustvo nastavnika bitan je kriterij koji utiče na način stručnog usavršavanja nastavnika. Pod ovim se podrazumijeva da je prema nastavnicima početnicima neophodno imati drugačiji pristup u odnosu na nastavnike koji imaju bogato iskustvo usljed dugogodišnjeg nastavnog rada. Nastavnicima početnicima posebno je nužno posvetiti dodatnu pažnju u toku odrađivanja pripravničkog staža pri čemu veoma važnu ulogu ima mentor nastavnik koji svojim savjetima i sugestijama treba da „vodi“ nastavnika pripravnika na početku svog rada te mu na taj način pomogne da na samom početku pronađe sebe u pozivu koji je odabrao i izgradi vlastiti stil rada. Nerjetko se dešava da nastavnici koji nisu imali neophodnu stručno pedagošku i didaktičko-metodičku podršku u period odrađivanja pripravničkog staža imaju ozbiljne probleme u realizovanju nastave i poslije u toku rada, te veoma rijetko postižu dobre rezultate i osjećaju zadovoljstvo svojim radom.

Prema nivou školovanja razlikujemo stručno usavršavanje odgajatelja (vaspitača), zatim nastavnika osnovnih, srednjih i visokih škola. Potrebe nastavnika na svakom od ovih nivoa su drugačije, te shodno tome i realizacija njihovog stručnog usavršavanja treba biti drugačije koncipirana.

Kada su u pitanju predmetna područja kojima nastavnici pripadaju, praksa je u školama da se formiraju stručni aktivni u okviru kojih se nalaze ista ili srodna predmetna područja, prema čemu razlikujemo npr. stručno usavršavanje nastavnika matematike, nastavnika biologije, nastavnika poljoprivredne grupe predmeta, nastavnika medicinske grupe predmeta itd. U osnovnoj školi se može još govoriti o stručnom usavršavanju nastavnika prve trijade (razredna nastava), druge trijade (razredno-predmetna nastava) te treće trijade (predmetna nastava).

Stručno usavršavanje nastavnika koje se odvija kontinuirano, na duži vremenski period, naziva se permanentnim stručnim usavršavanjem. Za razliku od ove vrste stručnog usavršavanja, moguće je da se stručno usavršavanje organizuje samo za potrebe realizacije jedne teme u jednom navratu i tada govorimo o periodičnom ili privremenom stručnom usavršavanju.

Ukoliko stručno usavršavanje posmatramo sa aspekta geografsko-demografske prosvjetne politike, odnosno nivoa obrazovne politike, možemo govoriti o školskom, općinskom, regionalnom, republičkom i državnom stručnom usavršavanju. Bitno je naglasiti da od odnosa vladajuće prosvjetne politike u mnogome zavisi i kvalitet stručnog usavršavanja nastavnika a

samim time i rezultat njihovog rada posmatran kroz prizmu postignuća učenika.

Kada je u pitanju smjer intencije, razlikujemo stručno usavršavanje koje je usmjereno od strane institucija, kako formalnih tako i neformalnih, odnosno usavršavanje usmjereno od samog nastavnika (kao vid samousavršavanja na osnovu vlastitih potreba i interesa). U ovom slučaju, kao i u prethodnim, motivacija nastavnika za stručno usavršavanje igra bitnu ulogu u kvaliteti istog i rezultatima koje daje.

Od mnogobrojnih navedenih vrsta stručnog usavršavanja nastavnika, neophodno je u razmatranje uzeti i analizirati one oblike koji su najprisutniji i prepoznatljiviji u savremenoj školskoj praksi, bez obzira na istaknutost i važnost nivoa opštosti u odnosu na druge vrste stručnog usavršavanja. Prema Draženku Jorgiću (2011), riječ je o stručnom usavršavanju koje može biti eksterno i interno, gdje se kao polazni kriterij ove podjele uzima mjesto i institucija izvođenja stručnog usavršavanja nastavnika. Na ovaj način možemo govoriti o unutrašnjem ili unutarškolskom i vanjskom ili vanškolskom stručnom usavršavanju, kao dvjema najistaknutijim vrstama stručnog usavršavanja.

Interno i eksterno stručno usavršavanje nastavnika

Stručno usavršavanje nastavnika koje se obavlja unutar institucije, odnosno unutar škole, naziva se *internostručno usavršavanje nastavnika*. Riječ je o praktično najrasprostranjenijem i najzastupljenijem, a ujedno i najstarijem obliku stručnog usavršavanja, koje se bitno razlikuje od škole do škole. Kao što smo već napomenili, zakonskim aktima je predviđeno i obavezno stručno usavršavanje, ali nije precizirano na koji način je neophodno realizirati. Najčešće se može naći kao dio sadržaja Godišnjeg programa rada škole, ili je determinirano u vidu aneksa Godišnjeg programa rada. Bazirano je na suradnji i zajedničkim aktivnostima, prije svega pedagoga, direktora i cijelog nastavničkog kolektiva u svim etapama, planiranju, realizaciji i evaluaciji. Planiranje stručnog usavršavanja za jednu školsku godinu se obično vrši na početku školske godine, u prvoj polovini devetog mjeseca, dok se realizacija i evaluacija vrše tokom cijele školske godine.

Bitno je napomenuti da je *interno stručno usavršavanje* uglavnom osmišljeno od strane školskog pedagoga i često ne ispunjava sve neophodne zahtjeve kvaliteta. Uglavnom je usmjereno na realiziranje poznatih i višestruko ponavljanih stvari koje se ne mogu smatrati pravim i neophodnim inovacijama u savremenoj nastavi. Kada je riječ o oblicima internog stručnog usavršavanja, oni su najčešće ostvaruju putem pisanja eseja na

zadate ili ponekad izabrane teme, uglavnom jednom godišnje a nerjetko završe u laticama bez ikakve praktične koristi.

Pisanje priprema za nastavne sate, zatim održavanje oglednih ili uglednih sati, takođe su vidovi internog stručnog usavršavanja u školi. Ogledni ili ugledni sati se pripremaju i realiziraju najčešće u okviru istih stručnih aktiva pri čemu na samom oglednom satuprisustvuju (ili bi trebali) članovi aktiva, direktor i pedagog. Nakon održanog oglednog sata, praktikuje se obaviti kvalitativna formativna evaluacija kroz diskusiju prisutnih nastavnika, pri čemu svaki nastavnik iznosi dojmove, komentare i eventualne sugestije vezano za posmatrani sat. Svoje stručno mišljenje daje direktor, i posebno pedagog. Praksa je pokazala, što se može zaključiti iz povratnih informacija nastavnika nakon održanih oglednih sati, da je razmjena iskustava i stručna ekspertiza pedagoga nakon održanog sata dala veoma dobre smjernice za iskustveno učenje i usavršavanje nastavnika koji su posmatrali ogledni sat, jer su već tada za određene inovativne stvari, našli mjesto u području svog nastavnog rada.

Mnogo rjeđe se interno stručno usavršavanje realizira putem predavanja i diskusija na nastavničkim vijećima ili stručnim aktivima, a u koliko se i realizira na ovaj način, uglavnom je predavačkog tipa sa minimalnim učešćem i interakcijom nastavnika. Nastavnici se time samo površno upoznaju sa inovacijama u odgojno-obrazovnom radu koje bi im mogli poboljšati kvalitet nastavnog procesa i pomoći u rješavanju aktualne problematike u radu i životu škole, bez mogućnosti da inovativne sadržaje uvježbavaju i poslije konkretno primjenjuju na svojim satima.

Smatramo da se aktualnim internim stručnim usavršavanjem nastavnika, odnosno načinom njegovog realiziranja u našim školama ne ostvaruju planirani ciljevi i da bi polje djelovanja a samim time i pozitivni efekti na nastavu i nastavni proces, drugačijim pristupom mogli biti mnogo bolji, što nam je između ostalog i bila namjera osvijestiti u našem radu. Ovome u prilog govori i činjenica da je internim stručnim usavršavanjem moguće direktno i brzo djelovati na nastavnike jer je svaki školski dan prilika da se nešto novo nauči. Pored toga, radi se o stručnom usavršavanju koje nije skupo, fleksibilno je, realizira se u skladu sa postojećom materijalno tehničkom podrškom u školi kao i dostupnom pedagoško-psihološkom i didaktičko-metodičkom literaturom. Interno stručno usavršavanje nastavnika je često ogledalo djelovanja i odnosa uprave škole i pedagoške službe prema nastavnicima, ali i odraz samostalne spremnosti nastavnika da aktivnim i odgovornim učešćem u stručnom usavršavanju utiču na svoj stručni napredak i profesionalni razvoj.

Eksterno stručno usavršavanje nastavnika predstavlja sve oblike stručnog usavršavanja koji se obavljaju izvan institucije, odnosno škole u kojoj rade nastavnici i najčešće se organizira od strane različitih vanškolskih institucija. Kao organizatori ovog vida stručnog usavršavanja najčešće se javljaju institucije nadležnih obrazovnih vlasti, pedagoški zavodi odnosno pedagoške institucije. Kada je u pitanju organizacija eksternog stručnog usavršavanja nastavnika u Brčko distriktu BiH, realizira se putem Programa stručnog usavršavanja koji donosi i realizira Pedagoška institucija, najčešće putem seminara, kroz četiri termina u toku jedne školske godine (osmi mjesec-pred početak nove školske godine, zatim u toku zimskog raspusta, u periodu proljetnog raspusta-najčešće je to prva sedmica u četvrtom mjesecu, te krajem šestog mjeseca-nakon završetka nastave). (Pravilnik o stručnom usavršavanju odgojitelja, nastavnika, stručnih saradnika, saradnika u nastavi i direktora predškolskih ustanova, osnovnih i srednjih škola brčko distrikta BiH, 2012: 4).

Teme ovakvog (eksternog) oblika stručnog usavršavanja nastavnika delegiraju stručni aktivni različitih grupa ili predmeta, na način gdje svaki aktiv predlaže teme koje procjenjuje kao neophodne za jačanje određenih stručnih kompetencija. Eksterno stručno usavršavanje nastavnika uglavnom realiziraju spoljni eksperti koji se bave istraživanjem i unapređenjem odgoja i obrazovanja, i uglavnom su to eminentni stručnjaci, univerzitetski profesori ili eksperti iz drugih područja koji direktno ili indirektno mogu utjecati na unapređenje odgojno-obrazovnog rada. Također, realizatori ovakvog oblika stručnog usavršavanja mogu biti i iskusni nastavnici, savjetnici, inovatori ili nastavnici-istraživači koji su svojim akcionim istraživanjem došli do naučnih spoznaja koje i drugima mogu koristiti za unapređenje nastavne prakse. Eksterno stručno usavršavanje nastavnika, pored navedenog načina realizacije putem seminara, još se može realizovati putem savjetovanja, okruglih stolova, skupova, kongresa, konferencija, raznih takmičenja, kampova, studijskih putovanja i slično. (Jorgić, 2011: 20). Treba naglasiti da je ova vrsta stručnog usavršavanja nastavnika mnogo skuplja od internog stručnog usavršavanja, interventna je i masovnog karaktera. Obično se izvodi kada su u pitanju aktuelne novine, promjene ili reformski zahtjevi na globalnom prosvjetnom nivou koji se trebaju diseminirati do svakog nastavnika, i predstavljaju na svojevrsan način i odraz društvene brige za stručno usavršavanje nastavnika.

Oblici stručnog usavršavanja nastavnika

Temeljito analizirajući stručnu pedagošku i andragošku literaturu, uočeno je da postoje različiti pristupi kada je u pitanju poimanje oblika stručnog usavršavanja nastavnika. Sam način praktične provedbe stručnog

usavršavanja nastavnika predstavlja osnovni kriterij po kojem se razlikuju oblici, sredstva i metode stručnog usavršavanja, pri čemu se sredstva i metode pojmovno apstrahuju pod terminom „vidovi“. (Suzić, 2008: 52). S tim u vezi, pomenuti autor upućuje na razlikovanje sljedećih oblika i vidova stručnog usavršavanja nastavnika:

- individualno stručno usavršavanje,
- grupno stručno usavršavanje,
- kolektivno (plenarno) stručno usavršavanje,
- istraživačke projekte,
- ogledna predavanja,
- inovacije u nastavi.

U narednom dijelu rada slijedi kratko objašnjenje svakog od navedenih vidova i oblika stručnog usavršavanja nastavnika.

Individualno stručno usavršavanje obuhvata sve aktivnosti nastavnika koje preduzima samostalno a vezane su za: konsultovanje i prorađivanje stručne literature, pisane obrade pojedinih tema, upoznavanje sa suvremenom nastavnom tehnologijom kao i publikovanje radova u časopisima. Draženko Jorgić je identifikovao dvije varijante usmjerenja individualnog oblika stručnog usavršavanja nastavnika:

1. usmjerenje individualnog oblika stručnog usavršavanja od strane organizatora ili voditelja stručnog usavršavanja, i
2. samoinicijativno individualno stručno usavršavanje nastavnika, koje je neformalnog obilježja i odnosi se na samoinicijativu stručnog usavršavanja od strane svakog nastavnika (Jorgić, 2011: 48-49).

Takođe, u ovaj vid stručnog usavršavanja nastavnika možemo dodati i sve aktivnosti koje nastavnik ostvaruje putem savjetodavno-pedagoškog razgovora sa pedagogom, realizirajući neku od pomenutih aktivnosti.

Grupno stručno usavršavanje je vid stručnog usavršavanja u kojem učestvuje veći broj nastavnika, a ostvaruje se putem realizacije tema na različitim nivoima stručnih organa u školi, kao što je nastavničko vijeće, odjeljsko odnosno razredno vijeće, stručni aktivisti. Može se praktikovati i kroz rad određenih radnih grupa koje se u školi mogu formirati u cilju rješavanja pojedinih stručnih pitanja, koja se odnose na istu ili sličnu problematiku dva ili više stručna aktiva, grupe predmeta ili slično. U ovaj vid stručnog usavršavanja ubrajamo i radionice određenog tipa koje se mogu realizirati na različite načine i tretirati različite teme.

Kolektivno stručno usavršavanje se još naziva i plenarno, a realizira se kroz više formi, kao što su: seminari, savjetovanja, simpozijumi, kongresi,

okrugli stolovi, tribine, javne rasprave ili neke forme koje predstavljaju kombinaciju navedenih načina kolektivnog stručnog usavršavanja. Posebnu formu stručnog usavršavanja nastavnika predstavljaju *istraživački projekti*, pri čemu nastavnik sam, ili sa drugim nastavnikom ili nastavnicima, realizira određeni projekat. Uloga nastavnika u projektnom timu može biti različita, od rukovođenja istraživačkim timom, člana projektne grupe, ili samog učešća u istraživanju i statističkoj obradi podataka, a sve sa ciljem jačanja njegovih stručnih kompetencija u različitim segmentima.

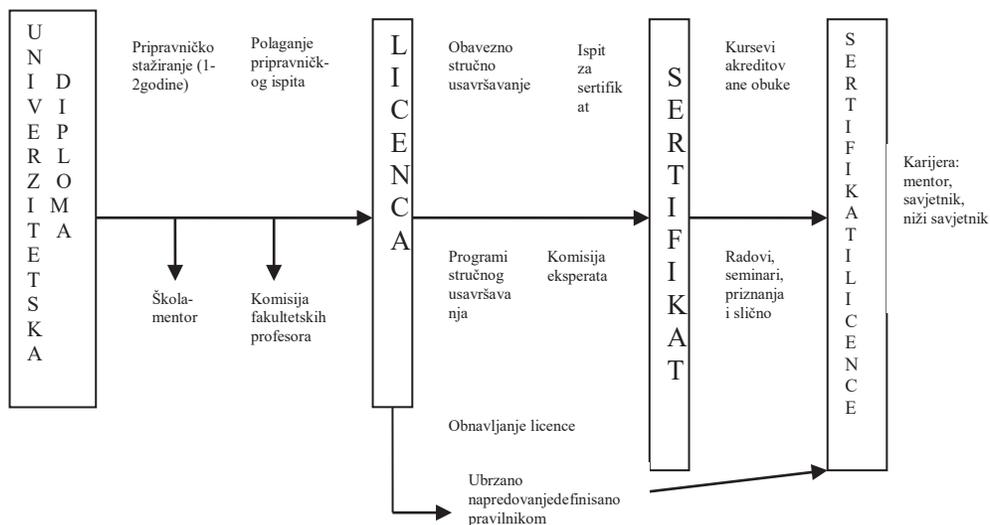
Ogledno ili ugledno predavanje je poseban vid stručnog usavršavanja nastavnika koji je prvenstveno usmjeren ka unapređenju nastavne prakse, a kroz to i njegovih teoretskih spoznaja. Nastavnici pripremaju jedan ili više oglednih sati, a onda ih realiziraju pred drugim nastavnicima iz istog aktiva, ali i drugih aktiva, zatim pedagogom, direktorom, pomoćnikom direktora, nadzornicima ili drugim stručnjacima za nastavu ili oblast koju realiziraju. Cilj *oglednog* sata jeste da nastavnik demonstrira primjenu suvremenih metoda i sredstava, vlastite inovacije i kreacije u cilju unapređenja nastave a do kojih je došao iskustvenom spoznajom. Važno je naglasiti da je značaj ovakvog stručnog usavršavanja nastavnika posebno u tome što se nakon realiziranog oglednog sata, omogućava učešće svih nastavnika, stručnih suradnika i drugih, u jednoj kreativnoj diskusiji i razmjeni mišljenja vezano za održani sat. To znatno doprinosi usvajanju novih znanja kroz povezivanje sa vlastitim iskustvom svakog nastavnika, pronalaženje u određenim situacijama i mogućnost unapređenja vlastite nastavne prakse. Kada je u pitanju *ugledno predavanje*, ono se odnosi na rad nastavnika u cilju demonstracije uzora, najvrijednijeg primjera, gdje ono može biti izvedeno u okviru tzv. ogleđa ili pedagoškog eksperimenta, ali i kao posebno pripremljen nastavni sat na kome kao posmatrači prisustvuju oni kojima se namjerava demonstrirati primjena suvremenih metoda i sredstava rada sa ciljem unapređivanja nastave.

Kao vid stručnog usavršavanja možemo navesti još i *inovacije u nastavi*, pri čemu nastavnik određenu novinu teoretski osmišljava, razrađuje i praktično primjenjuje u svom radu s ciljem unapređenja nastave u određenom odjeljenju, razredu ili školi. Cilj uvođenja inovacije u nastavi nije demonstracija „moći“ ili stručne kompetencije nastavnika, nego unapređivanje nastave pri čemu bi svaka uspješna inovacija trebalo da bude dalje primjenjivana u školi, ukoliko to dozvoljavaju materijalne i organizaciono-kadrovske okolnosti. (Suzić, 2008: 53). Nažalost, mnoge „suvremene“ škole kod nas nemaju elementarne uvjete za ovakav pristup stručnom usavršavanju i uopće kvalitetnijoj realizaciji nastavnog procesa.

Stručno usavršavanje nastavnika - sistemski organiziran proces

Zahtjev za kvalitetnim obrazovanjem i usavršavanjem nastavnika u cilju jačanja njihovih kompetencija, posljedica je stalnih promjena u suvremenom društvu i jedan od preduvjeta za profesionalni razvoj kompetentnih nastavnika u društvu znanja. Shodno tome, nameće nam se činjenica da se stručnom usavršavanju nastavnika treba pristupiti drugačije nego što je to do sada rađeno, pri čemu bi jedini način stvaranja dugoročnog, sistematski organiziranog modela stručnog usavršavanja nastavnika, morao biti baziran na jasnoj viziji budućnosti i ciljevima koje želimo ostvariti odgojem i obrazovanjem. Takav model stručnog usavršavanja nastavnika kao univerzalni temelj za projektiranje dugoročnog sistema usavršavanja i profesionalnog razvoja nastavnika, pod nazivom *model doživotnog usavršavanja nastavnika*, predstavlja nam Nenad Suzić. Naime, teme, područja ili oblasti stručnog usavršavanja, morale bi se razvijati prema potrebi prakse pojedinih škola ili prema potrebama sistema odgoja i obrazovanja pri čemu je osnovno svojstvo ovog modela da se teme sistematski usklađuju sa ciljevima odgoja i obrazovanja, a zatim realiziraju po nivoima odnosno modulima, na način da se na nivou prvog modula stiče elementarna licenca za rad u prosvjeti, na nivou drugog modula obnavlja se licenca putem sertifikata koje propisuje nadležna institucija a na trećem modulu slijedi izbor u zvanja. (Suzić, 2008: 48)

Model doživotnog usavršavanja nastavnika predstavljen je na slici 1.

Slika 1. Model doživotnog usavršavanja nastavnika (Prema: Suzić, 2008: 49).

U prvom modulu bi prosvjetni radnik nakon diplomiranja obavio stažiranje i u praksi primjenjivao znanja stečena tijekom studija, a sve to pod rukovodstvom i stručnim nadzorom mentora. Za nastavnike koji nisu završili

nastavničke fakultete, odnosno fakultete prosvjetne struke nego druge fakultete, kao što su ekonomija, pravo, mašinstvo, farmacija, poljoprivreda i sl., u okviru ovog modula bi bili organizirani stručni ispiti na kojima bi polagali propisane predmete pedagoške struke (uglavnom se radi o pedagogiji, didaktici, psihologiji i metodoci predmeta koji nastavnik predaje) pred komisijom univerzitetskih profesora date struke kao i predmeta koji će predavati u školi. Pripravnici su nakon završetka stažiranja i realizacije programa obuke pripravnika dužni polagati pripravnčki ispit, kao dokaz osposobljenosti kandidata da primjeni stečena znanja iz predmeta koji predaje iz prosvjetnog poziva te pokaže metodičke kompetencije za rad sa učenicima u učionici. Na žalost, kada je u pitanju polaganje stručnog ispita nastavnika koji nisu završili pedagoške fakultete, dosadašnja praksa je pokazala da se na ovaj način nisu postigli željeni rezultati. Naime, uglavnom se radi o formalnom činu da se ova formalnost završi i ovakvi kadrovi uvedu u nastavu, pri čemu oni najčešće ne steknu ni elementarna znanja o modernim nastavnim metodama, potrebnim psihološkim osnovama za rad sa djecom, trendovima u pedagogiji i drugim neophodnim pedagoško-psihološkim, didaktičko-metodičkim i komunikacijsko-interakcijskim spoznajama potrebnim za kvalitetan rad u nastavi. Ne svojom krivicom, usljed nedostatka pomenutih kompetencija, „novonastali“ nastavnici su prinuđeni improvizirati pri čemu se najčešće opredjeljuju za oponašanje modela nastavnika koji su njima predavali, što ne može dati očekivane rezultate i ishode rada. Ovakva površnost i formalistički pristup u polaganju stručnih ispita i pedagoško-psihološke grupe predmeta, morala bi se zaustaviti i mijenjati, kako bi budućim nastavnicima, koji su dolaskom u školu u ulogu nastavnika, izabrali novu, možda za cijeli život profesiju, pomoglo i omogućilo da ovladaju neophodnim nastavničkim kompetencijama i svojim radom unapređuju nastavni proces a pri tome osjećaju radost i zadovoljstvo.

Nakon završetka prvog modula i sticanja licence za rad u prosvjeti, slijedi dokazivanje kvaliteta prosvjetnog radnika u *drugom modulu* kroz potvrđivanje licence iz prvog modula ali i mogućnost daljeg napredovanja. Ovaj period traje pet godina (a može i kraće), pri čemu se licenca potvrđuje na obaveznim seminarima, zvaničnom programu stručnog usavršavanja kroz sticanje sertifikata i dokazivanjem profesionalnih kompetencija putem polaganja ispita ili javnih prezentacija. Sertifikati mogu biti obavezni ili neobavezni i veoma je bitno da ih propisuje nadležna državna administracija. Služe kao svojevrsni dokaz da su nastavnici usvojili neophodna znanja i savladali metode i tehnike u dvije sfere: a) u sferi metodike interaktivnog učenja i b) u sferi obuke učenika za učenje učenja, sa ciljem da djeca nauče učiti i da zavole učenje u stimulatívnoj atmosferi tople i produktivne emocionalne klime i interaktivnih nastavnih metoda. Do sada, što i jeste

jedno od osnovnih obilježja tradicionalne nastave, nastavnike nije pretjerano brinulo kako će učenici učiti i kako će se pri tome osjećati.

U *trećem modulu* bi se nastavilo sa dodatnim usavršavanjem iz oblasti interaktivnog učenja i jačanjem metoda i tehnika za obuku učenika za učenje učenja iz oblasti koje se nisu apsolvirale u drugom modulu, kao i usvajanjem novih spoznaja vezanih za motivaciju učenika. Ovakvim pristupom stručnom usavršavanju na ovom bi se području izvršile pozitivne radikalne promjene vezane za stručno usavršavanje nastavnika i jačanje nastavničkih kompetencija iz pomenutih oblasti. Nenad Suzić smatra da bi ovakav sistem doživotnog stručnog usavršavanja i profesionalnog napredovanja nastavnika bio usklađen sa aktuelnim ciljem odgoja i obrazovanja, odvijao bi se sistematski, omogućio profesionalno napredovanje nastavnika a time i mnogo kvalitetniju nastavu. Svakako bi ovaj model organiziranog stručnog usavršavanja mogao poslužiti kao kvalitetniji vid stručnog usavršavanja od trenutnog načina realizacije istog.

Zaključak

Proučavanjem dostupne suvremene pedagoške, didaktičke, a posebno andragoške literature (i tematski relevantnih naučnih monografija, članaka i udžbenika), vezano za stručno usavršavanje nastavnika u cilju unapređenja cjelogupnih nastavničkih kompetencija, a što bi uvjetovalo bolje postignuća učenika, ustanovili smo da je to kompleksna oblast kojoj u suvremenoj nastavnoj praksi nije posvećena potrebna pažnja. Veoma je malo značajnih naučnih doprinosa u rasvjetljavanju važnosti inovativnog pristupa i kreiranja novog modela stručnog usavršavanja, sistemski organiziranog interaktivnog stručnog usavršavanja nastavnika, prisutno u pedagoško-andragoškoj teoriji i savremenim empirijskim istraživanjima, koji tretiraju ovaj problem.

Stručno usavršavanje predstavlja oblik, ali i podsistem jednog šireg sistema ili kompleksa permanentnog obrazovanja, usavršavanja i profesionalnog razvoja nastavnika. U današnje vrijeme neophodnije je nego ikada do sada istom pristupiti odgovorno, organizirano, ozbiljno i prije svega stručno. Jedan od glavnih uvjeta uspješne nastave u školi predstavlja kvalitetno obrazovanje nastavnog kadra, što je zapravo njihovo inicijalno obrazovanje, ali i kasnije, u toku rada, kontinuirano i sistematski organizirano stručno usavršavanje, čemu je danas neophodno temeljitije i sistematičnije pristupiti, jer novi, suvremeni pristup odgoju, obrazovanju, nastavi i slobodnim aktivnostima determinira dinamičan, složen komunikacijsko-interakcijski odnos između neposrednih faktora nastave, učenika i nastavnika. (Ivanek, 2013: 25).

Pretpostavljamo da je neophodno kontinuirano, planski organizirano i interaktivno realizirano stručno usavršavanje na duži vremenski period, kako bi inovativni obrasci pristupa učenicima i realizaciji nastave postali usvojeni uobičajeni obrasci komuniciranja i djelovanja. Iskreno se nadamo da će rezultati ovog rada inicirati i potaknuti druga slična istraživanja iz problematike stručnog usavršavanja nastavnika i jačanja njihovih kompetencija u cilju rješavanja mnogobrojnih problema koja se nameću obrazovanju u vremenu kojem živimo.

U našem radu smo predstavili trenutnu situaciju vezanu za stručno usavršavanje nastavnika, sve nedostatke i manjkavosti iste kao i posljedice koje nastaju zbog ovakvog pristupa. S tim u vezi, predstavljen je i drugačiji model stručnog usavršavanja, koji bi mogao biti inspiracija za promjenu i rad na kreiranju nove paradigme stručnog usavršavanja - inovativnog interaktivnog modela stručnog usavršavanja. Iskreno se nadamo da će se bar neki pedagozi, nastavnici i znanstvenici usuditi krenuti tim novim putem.

Literatura:

1. Alibabić, Š., Ovesni K. (2008). Karijerni razvoj nastavnika. U Zborniku „*Inovacije u osnovnoškolskom obrazovanju-od postojećeg ka mogućem*“. Beograd: Učiteljski fakultet.
2. Ivanek, P. (2013). *Sukobi u komunikaciji između učenika i nastavnika*. Brčko: Tang-art.
3. Ivanek, P. (2017). *Stručno usavršavanje nastavnika i obrazovno-vaspitna postignuća učenika srednje škole* (doktorska disertacija). COBISS.RS-ID 6874136 (ISBN 978-99976-662-7-7)
4. Ivanek, P. (2022). Stručno usavršavanje i pedagoško-psihološke kompetencije nastavnika. *Naučni časopis Evropska revija br. XV*, 63-83.
5. Jerković, Lj. (2013). *Interaktivno usavršavanje savjetodavnih kompetencija nastavnika*. Filozofski fakultet u Banjoj Luci. Laktaši: Grafomark.
6. Jorgić, D. (2011). *Interaktivno stručno usavršavanje nastavnika*. Banjaluka: Filozofski fakultet Banjaluka.
7. Liessman, P. K. (2009). *Teorija neobrazovanosti – Zablude društva znanja*. Zagreb, Naklada Jasenski i Turk.
8. *Pedagoški leksikon* (1996). Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
9. Potkonjak, N., Šimleša P. (1989). *Pedagoška enciklopedija*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
10. Potkonjak, N. (2003). *XXI vek ni „vek deteta“ ni vek pedagogije*. Novi Sad: Savez pedagoških društava Vojvodine.

11. Potkonjak, N. (2008). *Zalažem se za institucionalizaciju stručnog usavršavanja nastavnika*, Naučni skup „Obrazovanje i usavršavanje nastavnika“, str. 11-18, Učiteljski fakultet u Užicu, Užice.
12. Pravilnik o stručnom usavršavanju odgojitelja, nastavnika, stručnih saradnika, saradnika u nastavi i direktora predškolskih ustanova, osnovnih i srednjih škola brčko distrikta BiH, 2012. Brčko
13. Suzić, N. (2008). Model doživotnog usavršavanja i napredovanja nastavnika. Naučni skup „*Obrazovanje i usavršavanje nastavnika*“, str. 43-58, Učiteljski fakultet u Užicu, Užice.
14. Stamatović, J. (2006). *Programi i oblici stručnog usavršavanja nastavnika*. Beograd: Institut za pedagogiju i andragogiju filozofskog fakulteta u Beogradu.
15. Vujaklija M. (1980). *Leksikon stranih reči i izraza*. Beograd: Prosveta.

Abstract: *The elementary question that is imposed on today's teachers (where by the phrase "today's teacher" I mean teachers, professional associates and others who participate in educations of all ages) is how to learn and teach young people, while achieving all the set goals and preparing them for a successful life in the time before them. Considering the speed of social changes, the teachers themselves must adapt and change, and they can only do this by working on themselves, that is, by quality professional training. The professional training segment of teachers today is probably of crucial importance in the creation of education that can meet the needs of the times we live in, primarily because the changes occurring in all spheres of human activity are so accelerated that educational systems are unable to keep up with them. In this paper, we will present what professional training is like in pedagogical-andragogical practice today, that is, in our schools, universities and other educational institutions. We will present what types and forms of professional training exist, how and how important it is for the improvement of the teaching process as well as for the professional development of teachers, especially if it is planned, organized and implemented in a planned and systematic way.*

Key words: *teacher professional development, teacher competencies, andragogic-pedagogical practice, internal and external professional development*

Sandra Šokčević¹

UTJECAJ INOZEMNIH IZRAVNIH ULAGANJA NA KONKURENTNOST IZVOZA REPUBLIKE HRVATSKE

***Apstrakt:** Problem koji se uočava pri istraživanju ove teme vezane uz utjecaj izravnih inozemnih ulaganja i njihov učinak na konkurentnost hrvatskog gospodarstva, ogleda se u činjenici da je nakon ulaska Republike Hrvatske u punopravno članstvo Europske unije smanjen interes stručne i znanstvene javnosti za fenomenom inozemnih izravnih ulaganja. Naime, smatralo se da će samo pristupanje zajedničkom tržištu, nesmetanom kretanju roba i kapitala pokrenuti nove investicijske cikluse u Republici Hrvatskoj što se nije dogodilo u očekivanom obujmu. Sukladno tematici rada prikupljeni su statistički podaci o obujmu i strukturi izvoza, te se uspoređuju s pokazateljima izvozne konkurentnosti i odabranih makroekonomskih varijabli metodama korelacije i regresije. Stoga se postavlja inicijalna točka rada koja se ogleda u hipotezi koja glasi: inozemna izravna ulaganja jedan su od čimbenika poboljšanja konkurentnosti izvoza Republike Hrvatske. Generalni je zaključak analize da je ustanovljena jasna pozitivna umjerena povezanost FDI-a i obujma izvoza roba i hrvatske konkurentnosti na svjetskom tržištu.*

***Ključne riječi:** konkurentnost, izravna inozemna ulaganja, izvoz, Republika Hrvatska.*

Uvod

Ekonomski rast i razvoj svake države, u suvremenim međunarodnim ekonomskim odnosima, u najužoj je vezi s mogućnošću nacionalnog gospodarstva da investira u nove tehnologije i znanstveno-istraživačke djelatnosti. Nedostatna vlastita sredstva, pogotovo kad su u pitanju male države, nameće potrebu pribavljanja inozemnog kapitala i njegovog stavljanja u funkciju podizanja međunarodne konkurentnosti pojedinih gospodarstava. Podizanje konkurentnosti omogućava ravnopravno uključivanje države u međunarodnu podjelu rada i rast njenog učešća u razmjenu roba i usluga s drugim državama.

Od više mogućih oblika stranog kapitala, posljednjih nekoliko desetljeća, karakterizira brzi rast inozemnih izravnih ulaganja. I dok

¹ Sveučilište Libertas Zagreb; e-mail: ssokcevic@libertas.hr

investicijska aktivnost među ekonomski razvijenim gospodarstvima, iako po visini sredstava predstavlja najznačajniji dio međunarodne investicione aktivnosti, ne izaziva pretjeranu pozornost ni političkih struktura, ni javnosti, pa ni znanstvenika, investicije razvijenih država u države u razvoju uzrokuju brojne znanstvene i političke kontraverze.

Utjecaj inozemnih izravnih ulaganja na konkurentnost izvoza roba i usluga Republike Hrvatske

Kako bi se mogli procijeniti učinci koje inozemna izravna ulaganja polučuju na konkurentnost izvoza Republike Hrvatske potrebno je analizirati kvantitetu, ali i kvalitetu njihova utjecaja na cjelokupno gospodarstvo. U tom kontekstu izdvajaju se bitniji makroekonomski pokazatelji na koje neposredno ili posredno utječe priljev i akumulirane zalihe proteklih ulaganja. Važan čimbenik učinaka FDI-a je vrijeme koje protiče, ali i trenutak u kojem se priljev događa. Izdvojeni su i sistematizirani podaci za razdoblje od 2000. do 2020. godine smatrajući da je to razdoblje dovoljno signifikantno za analiziranje dinamike kretanja odabranih parametara. Narednom tablicom predočavaju se glavni parametri na kojima se temelje analize učinaka FDI na gospodarstvo i izvoznu komparativnu prednost Republike Hrvatske u odnosu na Svijet.

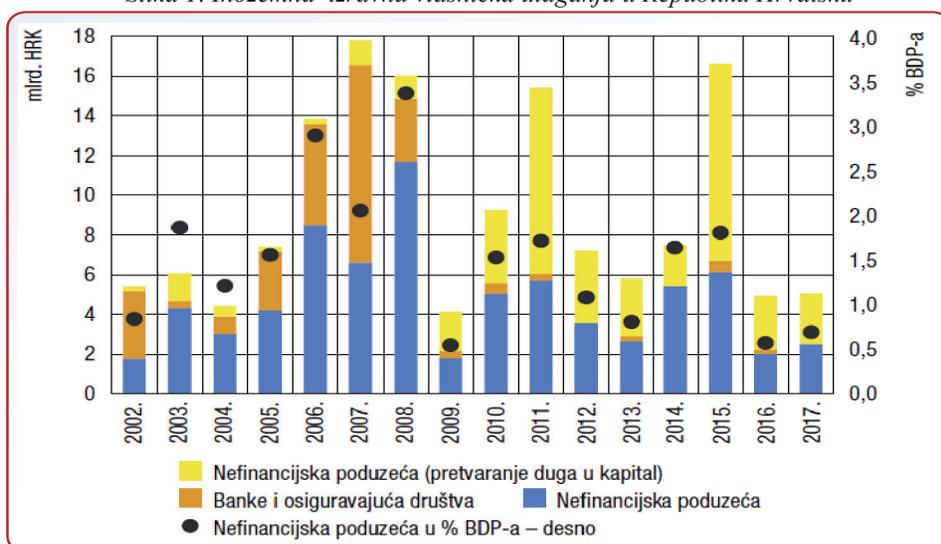
Tablica 1. Parametri utjecaja inozemnih izravnih ulaganja u Republiku Hrvatsku od 2000.-2020.godine

Godina	U MILIJUNIMA €				STOPE RASTA U %			
	BDP	FDI	IZVOZ	Uvoz	Zaposl.	Nezaposl.	Plaće	Inflacija
2000.	23.682	1077,4	4.821,6	8.597,5	1.340.957	21,1%	3,9%	3%
2001.	25.986	1158,9	5.214,1	10.244,8	1.348.308	22,0%	2,8%	2%
2002.	28.773	1048	5.188,2	11.327,0	1.359.015	22,3%	3,4%	1%
2003.	31.011	1611,5	5.464,4	12.538,0	1.392.514	19,1%	4,0%	1%
2004.	33.779	1060,8	6.453,8	13.354,4	1.409.634	18,0%	3,8%	2%
2005.	36.805	1451,4	7.069,4	14.949,5	1.420.574	17,9%	1,4%	3%
2006.	40.546	2491,7	8.251,6	17.104,7	1.467.876	16,6%	2,1%	3%
2007.	44.272	3433,6	9.001,6	18.826,6	1.516.909	14,8%	1,9%	3%
2008.	48.338	3685,6	9.585,1	20.817,1	1.554.805	13,2%	1,1%	6%
2009.	45.416	2182,6	7.529,4	15.220,1	1.498.784	14,9%	0,4%	3%
2010.	45.596	1153,7	8.898,3	15.132,5	1.432.454	17,4%	-0,5%	-1%
2011.	45.408	895	9.533,7	16.280,9	1.411.238	17,8%	-0,3%	2%
2012.	44.509	1015,4	9.448,9	16.213,7	1.395.116	18,9%	-3,0%	2%
2013.	44.359	736,8	9.482,9	16.567,6	1.364.298	20,2%	-1,1%	2%
2014.	43.944	2311,1	10.262,9	17.225,0	1.342.149	19,6%	0,6%	0%
2015.	45.211	23,2	11.434,0	18.624,1	1.356.568	17,0%	1,6%	0%
2016.	47.271	368	12.270,7	19.934,2	1.443.141	14,4%	2,5%	0%
2017.	49.913	447	13.983,4	22.077,9	1.476.832	11,6%	4,2%	1%
2018.	52.718	1.085	14.505,1	24.047,7	1.517.580	9,2%	2,9%	1%
2019.	55.604	3.475	15.186,3	25.323,1	1.555.068	7,6%	2,5%	1%
2020.	50.225	1.046	14.831,8	23.132,9	1.543.869	8,9%	2,8%	1%

Izvor: obrada podataka HNB, DZS i HGK.

Učinci koje su dosadašnja inozemna izravna ulaganja imali na konkurentnost Republike Hrvatske mogu se kroz vremensku seriju od 21. godine analizirati s više stajališta. Najčešće, zagovornici većeg priljeva FDI-a, argumentiraju svoja stajališta rastom BDP-a, većom zaposlenosti, stabilnošću cijena, povraćenog izvoza roba i usluga, većeg indeksa konkurentnosti i općenito većeg životnog standarda hrvatskih građana. Protivnici politike neselektivnog privlačenja inozemnih izravnih ulaganja objašnjavaju svoje stavove brigom za očuvanjem prostora i prirodnog okoliša te opredjeljenjem za održivim razvojem. Međutim, sva kompleksnost realne analize učinaka FDI-a na neku državu dolazi do izražaja u vremenima poremećaja globalnih tokova kapitala uzrokovanih većim (GFK ili COVID 19) ili manjim lokalnim krizama, kada se uspoređuju sve ekonomske aktivnosti ili se premještaju u sigurnija područja.

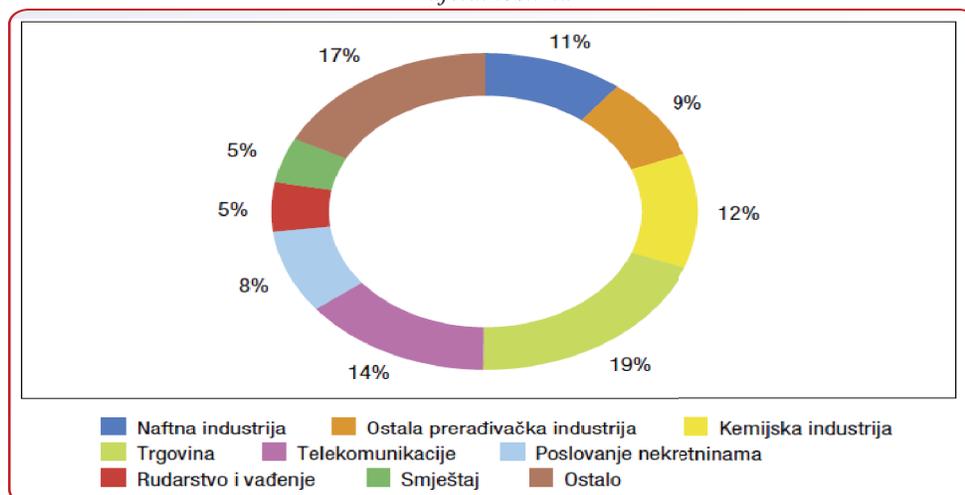
Slika 1. Inozemna izravna vlasnička ulaganja u Republiku Hrvatsku

Izvor: (Bule & Čudina, 2020:4)

Za razmatranje učinaka FDI na gospodarstvo važno je razlučiti ona ulaganja koja idu prema nefinancijskom sektoru od onih koji se kreću prema bankama i osiguravajućim društvima. Trenutak kada su ulaganja bila najznačajnija u banke i osiguravajuća društva je bio između 2006. i 2008. godine kada su dovršeni privatizacijski procesi Hrvatskih banaka (dokapitalizacije). Nakon ulaska u EU znakovit je porast FDI-a prema nefinancijskim poduzećima uglavnom pokrivanja gubitaka radi stjecanja vlasništva.

Slika 2. Struktura inozemnih izravnih vlasničkih ulaganja u nefinancijska poduzeća po djelatnostima

Izvor: (Bule & Čudina, 2020:4)

Vidljivo je kako su (Bule & Čudina, 2020:3): „inozemna izravna vlasnička ulaganja u nefinancijska poduzeća relativno skromna, već je i njihova struktura razmjerno nepovoljna, što se vidi iz razrade po djelatnostima“. Nadalje, kako navode spomenuti autori (Bule & Čudina, 2020:3): „Prevladavaju ulaganja u sektore nerazmjenjivih dobara i usluga poput trgovine, telekomunikacija, poslovanja nekretninama i sl.“. Jedan od osnovnih ciljeva strategije privlačenja inozemnih izravnih ulaganja i očekivanja njihovog utjecaja na države domaćine, osobito manje razvijene, jest doprinos rastu obujma izvoza. Potencijal stranog kapitala u tom pogledu je ogroman. Kod određenog broja država, kako navodi Multilateral Investment Guarantee Agency, pozitivan primjer ulaganja INTEL-a u Kostariku (MIGA, 2006), gdje su inozemna izravna ulaganja u relativno kratkom periodu, presudno utjecale, kako na rast izvoza, tako i na promjenu strukture vanjskotrgovinske razmjene kroz poticanje domaće proizvodnje sklopova i dijelova složenih proizvoda, zamjenjujući tako uvozne inpute domaćim. U kojoj mjeri su inozemne ulaganja imale takav učinak moguće je utvrditi analizom kretanja izvoza u BDP. Dolazi li u određenom periodu i do rasta priljeva stranog kapitala i do rasta učešća izvoza u BDP može se potvrditi pozitivna korelacija među tim kretanjima i s određenom sigurnošću pretpostaviti² pozitivan učinak inozemnih izravnih ulaganja na većem uključivanju države u međunarodnoj podjelu rada. Kao modeli na temelju kojih bi se mogli donositi zaključci o utjecaju izravnih inozemnih ulaganja na

² Precizan učinak inozemnih direktnih investicija na obujam vanjskotrgovinske razmjene teško je utvrditi zbog teškoća u razdvajanju direktnog i indirektnog utjecaja.

izvoz Republike Hrvatske u nastavku rada koristiti će se: 1) obujam i struktura izvoza Republike Hrvatske, 2) pokazatelji izvozne konkurentnosti Republike Hrvatske, 3) model višestruke linearne regresije i 4) model otkrivenih komparativnih prednosti (engl. Revealed Comparative Advantages – RCA).

Obujam i struktura izvoza Republike Hrvatske

Republika Hrvatska kao država s malim nacionalnim tržištem, ima izraženu potrebu za jačim integriranjem u svjetsko gospodarstvo s ciljem ostvarivanja brojnih ekonomskih učinaka, ali je za to potrebna visoka kvaliteta i prihvatljiva cijena finalnih proizvoda i usluga. Izvozne mogućnosti i uvozna ovisnost nacionalne ekonomije odraz su dostignute razine konkurentnosti njezinih gospodarskih subjekata i njihove proizvodnosti.

Tablica 2. Izvoz i uvoz roba i usluga Republike Hrvatske za razdoblje od 2000. do 2020. godine (u milijunima €)

GODINA	IZVOZ	UVOZ	BILANCA
2000.	4.821,6	8.597,5	-3.775,9
2001.	5.214,1	10.244,8	-5.030,7
2002.	5.188,2	11.327,0	-6.138,8
2003.	5.464,4	12.538,0	-7.073,6
2004.	6.453,8	13.354,4	-6.900,6
2005.	7.069,4	14.949,5	-7.880,1
2006.	8.251,6	17.104,7	-8.853,1
2007.	9.001,6	18.826,6	-9.825,0
2008.	9.585,1	20.817,1	-11.232,0
2009.	7.529,4	15.220,1	-7.690,7
2010.	8.898,3	15.132,5	-6.234,2
2011.	9.533,7	16.280,9	-6.747,2
2012.	9.448,9	16.213,7	-6.764,8
2013.	9.482,9	16.567,6	-7.084,7
2014.	10.262,9	17.225,0	-6.962,1
2015.	11.434,0	18.624,1	-7.190,1
2016.	12.270,7	19.934,2	-7.663,5
2017.	13.983,4	22.077,9	-8.094,5
2018.	14.505,1	24.047,7	-9.542,6
2019.	15.186,3	25.323,1	-10.136,8
2020.	14.831,8	23.132,9	-8.301,1
UKUPNO	198.417,4	357.539,3	-159.121,9

Izvor: DZS, robna razmjena s inozemstvom, 2022.

Ukupan izvoz u tom razdoblju iznosio je 198.417,4 milijuna eura dok je uvoz iznosio 357.539,3 milijuna eura. Kroz cijelo promatrano razdoblje bilanca vanjskotrgovinske razmjene je negativna, a skala boja ukazuje na pojačani deficit u kriznim vremenima.

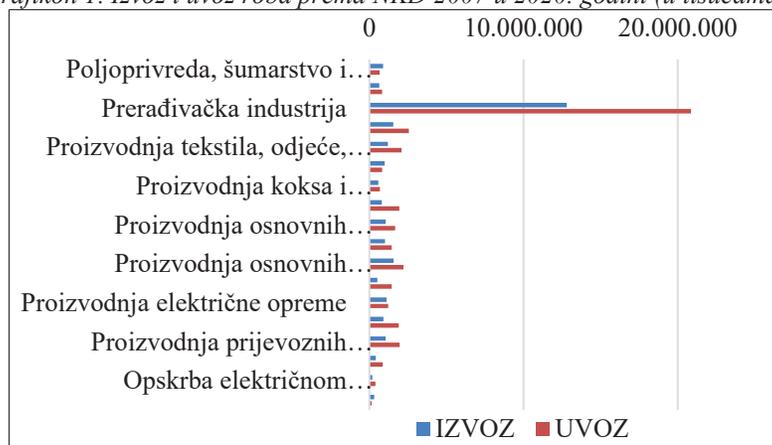
Tablica 3. Struktura i obujam izvoza i uvoza roba u 2010. i 2020. godini (u tisućama €)

	IZVOZ		UVOZ	
	2010.	2020.	2010.	2020.
Hrana i žive životinje	760.272	1.794.397	1.360.031	2.568.806
Pića i duhan	189.006	299.592	138.220	392.002
Sirove materije, osim goriva	601.539	1.107.680	255.488	432.030
Mineralna goriva i maziva	1.113.105	1.343.119	2.843.502	1.952.514
Životinjska i biljna ulja i masti	20.503	72.731	56.510	104.930
Kemijski proizvodi	1.013.481	2.051.063	2.137.229	3.852.740
Proizvodi svrstani prema materijalu	1.260.801	2.502.124	2.724.983	4.097.539
Strojevi i prijevozna sredstva	2.819.496	3.530.993	3.880.431	6.174.094
Razni gotovi proizvodi	1.120.098	2.075.886	1.736.125	3.306.891
Proizvodi i transakcije, d. n.	6.941	68.028	4.492	32.165
Neraspoređeno		54.150		4.156
UKUPNO	8.905.242	14.899.762	15.137.011	22.917.867

Izvor: DZS, robna razmjena s inozemstvom, 2022.

Promatrano kroz razdoblja s odmakom od 10 godina uočava se konzistentnost deficita u svim promatranim robama. Strojevi i prijevozna sredstva odskaču, kako u izvozu tako i u uvozu u oba promatrana razdoblja. Prema NKD 2007 (proizvodno načelo) izvoz i uvoz roba u 2020. godini odvijao se kako je predočeno narednim grafikonom.

Grafikon 1. Izvoz i uvoz roba prema NKD 2007 u 2020. godini (u tisućama €)

Izvor: DZS, robna razmjena s inozemstvom, 2022.

Pokazatelji izvozne konkurentnosti Republike Hrvatske

Međunarodna konkurentnost nacionalnog gospodarstva temelji se na mjerenju i usporedbi makroekonomskih pokazatelja i životnog standarda pri čemu je u središtu pozornosti produktivnost, dok se u užem smislu određuje kao sposobnost države da izvozi svoje proizvode na svjetsko tržište. Odnosno, kako navodi Leko-Šimić (1999:77): „konkurentnost je mjera sposobnosti neke države da u slobodnim i ravnopravnim tržišnim uvjetima proizvede robe i usluge koje prolaze test međunarodnog tržišta, uz istodobno zadržavanje i dugoročno povećanje realnog dohotka stanovništva“. Dakle, međunarodna konkurentnost nacionalnog gospodarstva je sposobnost države za izvoz, njezina uspješnost u iskorištavanju prirodnih, materijalnih i ljudskih resursa u proizvodnji i u nastupu na tržištu, produktivnost, životni standard, ali čine je i međunarodni ugovori i sporazumi kojih je država potpisnik, članstvo države u različitim međunarodnim organizacijama i slično. Pri tome valja imati na umu da je međunarodna konkurentnost države samo odraz sposobnosti njenih gospodarskih subjekata da se uspješno uključe u spomenute međunarodne procese. Različiti autori navode veći ili manji broj pokazatelja izvozne konkurentnosti, no svi polaze od toga da je kvantitativno ocjenjivanje međunarodne konkurentnosti moguće ostvariti praćenjem kretanja udjela nacionalne ekonomije na domaćem i međunarodnom tržištu. Pokazatelj komparativne prednosti (RCA) izvoza izračunat je prema Balassinovoj formuli.³ Indeks pokazuje komparativnu prednost nacionalnog izvoza u odnosu na ukupni svjetski izvoz za pojedine grupe izvoznih proizvoda. Vrijednosti iznad 1 pokazuju da je određena promatrana grupa proizvoda konkurentna na svjetskom tržištu.

Tablica 4. RCA Republike Hrvatske prema Svijetu za grupe proizvoda prema SITC Rev2

Godina/grupa proizvoda	Tekstil	Hrana	Prerađivačka industrija	Kemijski proizvodi	Gorivo	Rude i metali	Poljopriv. sirovine	Strojevi i oprema
2000.	2,93	1,01	1	1,65	0,8	1,45	3,16	0,42
2001.	2,93	1,09	0,99	1,25	0,75	1,54	3,12	0,47
2002.	2,77	1,3	0,96	1,07	0,57	1,65	3,52	0,5
2003.	2,35	1,77	0,95	0,97	0,64	1,26	3,02	0,57
2004.	2,07	1,36	0,99	1,05	0,72	1,41	2,52	0,68
2005.	1,98	1,87	0,95	1,1	0,71	1,54	2,6	0,59
2006.	1,69	2,06	0,96	1,04	0,7	1,41	2,56	0,67
2007.	1,72	1,79	0,94	1,02	0,87	1,25	2,76	0,65
2008.	1,8	1,66	1,02	1,06	0,63	1,17	2,81	0,77
2009.	1,68	1,77	0,94	0,88	0,75	1,16	2,95	0,74
2010.	1,59	1,69	0,93	1,08	0,9	1,19	2,64	0,7
2011	1,62	1,61	0,96	1,11	0,75	1,31	2,59	0,72
2012.	1,66	1,79	0,9	1,03	0,84	1,34	2,9	0,62
2013.	1,65	1,58	0,94	1,04	0,87	1,08	3,12	0,66

³ Prema izračunu objavljenom od Balassa, B. u članku Trade Liberalization and Revealed Comparative Advantage, 1965., dostupno na: <https://doi.org/10.1111/j.1467-9957.1965.tb00050.x>

2014.	1,76	1,5	0,86	1,09	1,21	0,99	3,1	0,49
2015.	1,57	1,63	0,9	1,14	0,93	0,84	3,39	0,58
2016.	1,55	1,61	0,9	1,1	0,9	0,87	3,47	0,62
2017.	1,55	1,67	0,89	1,19	0,9	1,01	3,5	0,57
2018.	1,47	1,8	0,9	1,08	0,76	0,99	3,49	0,59
2019.	1,34	1,75	0,9	1,09	0,82	1,13	3,64	0,61

Izvor: WITS, Croatia, 2022.

Iz tablice je uočljiv pad RCA za proizvode tekstilne industrije koja je svoj pad započela krajem devedesetih godina prošlog stoljeća u procesima tranzicije da bi potom nakon restrukturiranja suočila s konkurencijom Dalekog istoka. Poljoprivredne sirovine (pšenica, kukuruz, suncokret, repica) značajan su proizvod za kojim postoji svjetske potražnja i nisu osjetljive na krize već dapače krize su njihova šansa.

Model višestruke linearne regresije

Model višestruke linearne regresije koji se razmatra u ovom dijelu rada zasniva se na pokazateljima iz tablice 1., te podacima o kretanju ukupnog izvoza Republike Hrvatske za razdoblje od 2000. do 2020. godine koji su preuzeti od Državnog zavoda za statistiku (DZS). Razdoblje analize suženo je na 21 godinu (2000. - 2020. godine) budući da podaci za varijable "Zadržane zarade" i "Ostala ulaganja" nisu raspoloživi u ranijem razdoblju te zbog činjenice da u postupku postavljanja modela nije praktično koristiti nule kod primjene *Least Squares* metode u regresiji. Podaci za 2021. godinu također nisu potpuni (prisutni su samo za razdoblje siječanj - travanj), stoga je navedena godina isključena iz analize. Višestruka linearna regresija izvodi se pomoću računalne potpore korištenjem statističkog programa SPSS 24. U modelu se kao zavisna varijabla postavlja "Izvoz" (IZV), dok su nezavisne varijable "Vlasnička ulaganja" (VLUL), "Zadržana dobit" (ZADOBIT), "Ostala ulaganja" (OST) te "Ukupna ulaganja" (FDI). U analizi se koristi log-log model budući da zaključci koji proizlaze iz tumačenja parametara log-log modela najbolje tumače međuovisnost zavisne varijable i nezavisnih varijabli.

Regresijska jednadžba s četiri regresora⁴ LGVLAULAG, LGZADDOBIT, LGOSTALA i LGFDI glasi:

$$\log(\text{IZV}) = \beta_0 + \beta_1 \log(\text{VLULAG}) + \beta_2 \log(\text{ZADOBIT}) + \beta_3 \log(\text{OSTALA}) + \beta_4 \log(\text{FDI}) + \varepsilon \quad (1)$$

⁴ LGVLUL = log(VLUL); LGZADZ = log(ZADZ); LGOST = log(OST); LGFDI = log(FDI)

Tablica 5. Log vrijednosti zavisne i nezavisnih varijabli za razdoblje 2000. – 2020. godine

Godina	LGVLALAG	LGZADDOBIT	LGOSTALA	LGFDI	LGIZVOZ
2000.	2,87454	1,93854	3,96838	3,03238	3,68319
2001.	2,95957	2,27391	4,00524	3,06405	3,71718
2002.	2,85631	2,20666	4,08002	3,02036	3,71501
2003.	2,88218	2,76928	4,20910	3,20723	3,73754
2004.	2,50556	2,46499	4,26388	3,02563	3,80982
2005.	2,90342	2,75620	4,33543	3,16179	3,84938
2006.	3,15091	2,84741	4,40814	3,39650	3,91654
2007.	3,34007	2,68423	4,45222	3,53575	3,95432
2008.	3,27480	2,70628	4,54280	3,56651	3,98160
2009.	2,65147	2,45850	4,56417	3,33897	3,87676
2010.	2,41814	2,72468	4,56189	3,06209	3,94931
2011.	3,26621	2,44240	4,56795	2,95182	3,97926
2012.	2,89492	2,40703	4,52201	3,00664	3,97538
2013.	2,82491	2,47342	4,50891	2,86735	3,97694
2014.	3,34897	2,27371	4,50512	3,36382	4,01127
2015.	3,29195	2,99226	4,48659	1,36549	4,05820
2016.	2,83929	2,46276	4,44543	2,56632	4,08887
2017.	2,77844	2,80136	4,42904	2,65031	4,14561
2018.	2,87835	2,97405	4,42648	3,03523	4,16152
2019.	2,95602	2,86889	4,35040	3,54098	4,18145
2020.	2,81684	2,54329	4,33354	3,01932	4,17120

Izvor: Državni zavod za statistiku; obrada autora

Model Summary; Sample 2000 2020; Included observations 21; Method: Least Squares					
Model	R ⁵	R Square ⁶	Adjusted R Square	Std. Error of the Estimate	Durbin-Watson
1	0,711 ^a	0,506	0,382	0,12248967	0,493

⁵ “R” označava vrijednost koeficijenta višestruke korelacije. On služi da bi se odredila kvaliteta predviđanja zavisne varijable LOGIZVOZ, a vrijednost 0,711 predstavlja dobru razinu predviđanja.

⁶ “R Square” predstavlja koeficijent odlučivanja, tj. proporciju disperzije zavisne varijable koja se može objasniti nezavisnom. Vrijednost 0,506 predstavlja 50,6% varijabilnosti zavisne varijable koji može biti objašnjen nezavisnim varijablama, tako da je jačina veze jaka.

ANOVA						
Model		Sum of Squares	df	Mean Square	F ⁷	Sig.
1	Regression	,245	4	0,061	4,090	0,018 ^b
	Residual	,240	16	0,015		
	Total	,485	20			

Coefficients							
Model		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients		t	Sig.
		B	Std. Error	Beta			
1	(Constant)	1,732	0,724			2,392	0,029
	LOGFDI	-0,035	0,059	-0,105		-0,587	0,566
	LOGZADDOBIT	0,182	0,115	0,319		1,586	0,132
	LOGOSTALA	0,410	0,173	0,476		2,373	0,031
	LOGVLAULAG	0,020	,0107	0,033		0,185	0,0855

Izvor: Obrada autora podrškom SPSS 24, temeljem podataka tablice 1

Interpretacijom parametara dobivenih višestrukom linearnom regresijom glasi može se zaključiti:

- 1) Ako se vlasnička ulaganja povećaju za 1%, tada će se robni izvoz Hrvatske u prosjeku povećati za 0,02%. Ovaj pokazatelj govori o izrazitoj neelastičnosti izvoza (IZV) na promjenu nezavisne varijable "Vlasnička ulaganja" (VLULAG).
- 2) Ako se zadržane dobiti povećaju za 1%, tada će se robni izvoz Hrvatske u prosjeku povećati za 0,182%. Ovaj pokazatelj također govori o neelastičnosti izvoza (IZV) na promjenu nezavisne varijable "Zadržane dobiti" (ZADOB)
- 3) Ako se ostala ulaganja povećaju za 1%, tada će se robni izvoz Hrvatske u prosjeku povećati za 0,41%. Ovaj pokazatelj govori o i umjerenoj neelastičnosti izvoza (IZV) na promjenu nezavisne varijable "Ostala ulaganja" (OSTALA)
- 4) Ako se ukupna inozemna ulaganja povećaju za 1%, tada će se robni izvoz Hrvatske u prosjeku smanjiti za 0,035%. Ovaj pokazatelj govori o neelastičnosti izvoza (IZV) na promjenu nezavisne varijable "Ukupna ulaganja" (FDI).

Vrijednosti parametara dovode do općeg zaključka kojim se konstatira da je robni izvoz Hrvatske neelastičan na promjene pojedinačnih komponenata inozemnih izravnih ulaganja i ukupnih inozemnih izravnih ulaganja što je vidljivo u sljedećoj tablici.

⁷ F-vrijednost u ANOVA tablici, testira regresijski model. $F(4,16) = 4,09$; $p > 0,05$ što upućuje da je odabrani model dobar.

Tablica 6. Elastičnost promjene regresanda u odnosu na regresore

Regresori	Veza	Koeficijent elastičnosti (%)
VLULAG	+	0,02
ZADDOB	+	0,182
OSTALA	+	0,41
FDI	-	0,035

Utjecaj inozemnih izravnih ulaganja na promjenu strukture izvoza Republike Hrvatske

U kojoj mjeri inozemna izravna ulaganja utječu na promjenu strukture izvoza Republike Hrvatske i na koji je to način povezano s RCA pojedinih izvoznih sektora moguće je analizirati prateći dugogodišnje izvozne trendove pojedinih roba prema stupnju njihove dovršenosti.

U analizi se razmatraju četiri sektori izvoza:

- 1) Gotovi proizvodi za potrošnju - robe široke potrošnje namijenjene za korištenje ili konzumaciju;
- 2) Sirovine;
- 3) Kapitalnih dobara - obuhvaćaju strojeve, industrijske zgrade i postrojenja, prometna sredstva..
- 4) Intermedijarnih proizvoda - reprodukcijски materijali i poluproizvodi potrebni u lancu proizvodnje.

Daljnjom tablicom se kroz dvadesetogodišnje razdoblje predočava kretanje udjela pojedinog sektora u izvozu i njegov RCA u odnosu na svijet.

Tablica 7. Struktura izvoza roba prema stupnju dovršenosti i njihov RCA u razmjeni sa Svijetom od 2000. do 2019. godine.

Godina	GOTOVI PROIZVODI		SIROVINE		KAPITALNA DOBRA		INTERMEDIJARNI PROIZVODI	
	Udio u %	RCA	Udio u %	RCA	Udio u %	RCA	Udio u %	RCA
2000.	44,50%	1,54	5,20%	0,66	25,70%	0,45	24,60%	1,56
2001.	43,30%	1,46	5,40%	0,7	28,90%	0,51	22,40%	1,44
2002.	43,90%	1,34	6,00%	0,83	27,60%	0,55	22,50%	1,42
2003.	44,40%	1,45	6,20%	0,7	28,40%	0,62	21,00%	1,22
2004.	43,10%	1,43	5,50%	0,6	30,90%	0,74	20,50%	1,16
2005.	45,10%	1,53	5,40%	0,53	27,80%	0,63	21,70%	1,23
2006.	45,10%	1,49	6,30%	0,58	27,60%	0,71	21,00%	1,2
2007.	42,00%	1,41	7,10%	0,73	30,00%	0,7	20,90%	1,16
2008.	40,60%	1,4	6,50%	0,49	31,80%	0,82	21,20%	1,19
2009.	44,00%	1,41	8,00%	0,66	28,20%	0,76	19,80%	1,1
2010.	42,10%	1,38	8,30%	0,63	29,80%	0,73	19,90%	1,21
2011.	42,10%	1,39	9,20%	0,62	28,30%	0,76	20,40%	1,2
2012.	45,20%	1,52	9,70%	0,64	24,70%	0,64	20,40%	1,15
2013.	44,40%	1,46	9,90%	0,61	23,00%	0,7	22,10%	1,14
2014.	45,00%	1,56	9,10%	0,68	20,90%	0,53	24,30%	1,13
2015.	43,30%	1,34	9,40%	0,82	21,90%	0,62	25,00%	1,18
2016.	44,40%	1,31	9,00%	0,9	21,80%	0,64	24,60%	1,12

2017.	44,20%	1,35	8,80%	0,81	21,30%	0,59	25,50%	1,18
2018.	45,30%	1,37	9,10%	0,74	21,40%	0,58	23,80%	1,19
2019.	45,20%	1,34	9,50%	0,79	21,40%	0,59	23,60%	1,22

Izvor: obrada autora prema podacima (WITS, 2022)

Iz predočene tablice vizualno se može zaključiti kako u ukupnom izvozu postoji trend rasta gotovih proizvoda odnosno proizvoda više dodane vrijednosti što ne prati RCA što pak ukazuje na to kako ti proizvodi nisu dovoljno konkurentni na svjetskom tržištu.

Izvoz sirovina, odnosno proizvoda niske dodane vrijednosti bilježi rast u udjelu ukupnog izvoza što je vjerojatno potaknuto višim indeksima RCA.

Izvoz kapitalnih dobara ima trend smanjenja u ukupnom izvozu od ulaska u Europsku uniju što je ujedno i posljedica njegove ne konkurentnosti na svjetskom tržištu.

Udio hrvatskog izvoza u izvozu intermedijarnih proizvoda, nasuprot prethodnom bilježi rast nakon 2013. godine što očito nije uzrokovano većom potražnjom već preraspodjelom u strukturi izvoza roba.

Zaključno, u promatranom razdoblju došlo je do promjena udjela robnog izvoza sirovina (+4%) i gotovih proizvoda (+1,7%) te smanjenja udjele u izvozu kapitalnih dobara (-4,7%) i intermedijarnih proizvoda (-1%).

S obzirom da je izvoz u nominalnom vrijednostima konstantno rastao kao i FDI, a iz tablice 7 je vidljivo da se promjene u strukturi nisu zbivale zbog utjecaja RCA, nameće se zaključak kao su one izazvane pod utjecajem FDI što se može uzeti uvjetno samo kao logičnu pretpostavku.

Zaključak

U državi primateljici strana ulaganja utječu na obogaćivanje ljudskog kapitala, povećavaju razinu konkurentnosti nacionalnog gospodarstva i mijenjaju način korporativnog razmišljanja i upravljanja. Hrvatsko poslovno okruženje, pak se ne smatra najpoticajnijim na ovom području. U usporedbi s drugim konkurentskim državama, znatno zaostaje po udjelu pristiglih inozemnih izravnih ulaganja. Iz potonjeg razloga, Republika Hrvatska je stalno prisiljena donositi takve zakonske i poticajne mjere koje će povećati strani kapital i time povećati konkurentnost hrvatskog nacionalnog gospodarstva. Interakcija svijeta uzrokovana globalizacijom natjerala je poduzeća na razmišljanje o izlasku na međunarodna tržišta. Pritisak konkurencije, smanjenje jediničnih troškova (ekonomija razmjera) i razvoj tehnologije utječu na način poslovanja brže i intenzivnije nego ikad. Postupni pad trgovinskih barijera doveo je do značajnog povećanja međunarodne

trgovine i ulaganja, uključujući i oblike izravnih ulaganja. Inozemna izravna ulaganja značajno su porasla na globalnoj razini tijekom posljednjih nekoliko desetljeća i, unatoč svojoj složenosti i visokom riziku, privukla su veliku pozornost stranih ulagača. U ovome radu se je nastojalo, uvažavanjem podataka HNB-a, HGK i DZS-a ukazati na trendove koji proizlaze iz njihovih podataka kao nesumnjivo jakog argumenta za tvrdnju da su izravna ulaganja jedan od čimbenika poboljšanja konkurentnosti izvoza Republike Hrvatske. Rezultati analize su pokazali da se uočava jasna umjerena povezanost FDI-a i obujma izvoza roba i konkurentnosti Republike Hrvatske na svjetskom tržištu.

Literatura:

1. Balassa, B. (1965). Trade Liberalization and Revealed Comparative Advantage. *Manchester School of Economic and Social Studies*. Preuzeto 25. listopada 2022. sa <http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-9957.1965.tb00050x>
2. Bule, M., i Čudina, A. (2020). *Inozemna izravna vlasnička ulaganja i premija stranog vlasništva: slučaj Hrvatske*. Istraživanja, *HNB*, 55(1), 3-4.
3. Državni zavod za statistiku (DSZ). (2022). *Robna razmjena s inozemstvom*. Preuzeto 31. listopada 2022. sa <https://dzs.gov.hr/rezultati-pretraživanja/49?page=1&tag=-1&Datumod=&Datumdo=28.05.2022.&pojam=robna+razmjena+s+inozemstvom>
4. Hrvatska gospodarska komora (HGK). (2022). *Hrvatska gospodarska kretanja*. Preuzeto 31. listopada 2022. <https://www.hgk.hr/documents/gospodarskakretanja010222www623c503a2692b.pdf>
5. Hrvatska narodna banka (HNB). (2022). *Inozemna izravna ulaganja u Republiku Hrvatsku*. Preuzeto 5. studenog 2022. sa <https://www.hnb.hr/statistika/statisticki-podaci/sektor-inozemstva/inozemna-izravna-ulaganja>
6. Leko-Šimić, M. (1999). *Međunarodna konkurentnost hrvatskog gospodarstva u okruženju tranzicijskih zemalja srednje i istočne Europe*. Tržište, 11(10)
7. MIGA. (2006). *The Impact of Intel in Costa Rica Nine Years After the Decision to Invest*. Washington, DC: Multilateral Investment Guarantee Agency (MIGA).
8. WITS. (2022). *Trade stats by country*. Washington, SAD: World Bank. Preuzeto 1. studenog 2022. sa <https://wits.worldbank.org/countryProfile/en/country/HRV/Year/2019/TradeFlow/Export/Partner/all/Product/UNCTAD-SoP4>

Abstract: *The problem observed when researching this topic related to the impact of foreign direct investments and their effect on the competitiveness of the Croatian economy is reflected in the fact that after the Republic of Croatia's entry into full membership of the European Union, the interest of the professional and scientific public in the phenomenon of foreign direct investments has decreased. Namely, it was believed that only joining the common market, unhindered movement of goods and capital, would start new investment cycles in the Republic of Croatia, which did not happen in the expected volume. In accordance with the topic of the work, statistical data on the volume and structure of exports were collected and compared with indicators of export competitiveness and selected macroeconomic variables using correlation and regression methods. Therefore, the initial point of the work is set, which is reflected in the hypothesis that reads: foreign direct investments are one of the factors in improving the competitiveness of exports of the Republic of Croatia. The general conclusion of the analysis is that a clear positive moderate connection between FDI and the volume of goods exports and Croatian competitiveness on the world market was established.*

Key words: *competitiveness, foreign direct investment, export, Republic of Croatia.*

Prikaz knjige

UDK: 371.3:811.163.41(048.83)

DOI: 10.7251/ERB2216116M

Damir Markulin¹

PRIKAZ KNJIGE

Metodika nastave maternjeg jezika i književnosti/Drago Tešanović

Drago Tešanović, 2016, *Metodika nastave maternjeg jezika i književnosti*, Brčko, izdavač Evropski univerzitet Brčko distrikt, urednik dr. Nedeljko Stanković, recenzenti: prof. dr. Mirjana Stoisavljević, prof. dr. Ruža Tomić, štampa Markos/Banjaluca, tiraž 200, 1-274.

Uvod

Autor u predgovoru apostrofira da je knjiga nastala za potrebe predmeta Metodika nastave bhs jezika na Evropskom univerzitetu Brčko Distrikt, te se bavi područjem metodike nastave maternjeg jezika i književnosti sa metodikom rada za djecu s posebnim potrebama. U knjizi su na znanstveno relevantan način prezentirana i opisana metodička iskustva i znanja iz područja metodike nastave jezika i književnosti. Knjiga je struktuirana u 12 poglavlja: metodika nastave materinjeg jezika i književnosti, planiranje u nastavi, nastavne metode, nastava početnog čitanja i pisanja, nastava književnosti, usmeno i pismeno izražavanje, nastava gramatike i pravopisa, prožimanje nastave jezika, književnosti i govorne kulture, audio vizuelna sredstva u nastavi, posebni oblici rada, nastava materinjeg jezika i književnosti u radu sa djecom koja imaju poteškoće u govoru i pisanju, ocjenjivanje u nastavi materinjeg jezika i književnosti.

Ova knjiga razmatra i opisuje relevantne aspekte teorijskog i praktičnog proučavanja i poučavanja jezika i književnosti, te na suvremen i jezično izgrađen i bogat način prezentira kompleksno područje metodike jezika i književnosti. Sadržajno bogata interpretacija, prezentirana percepcija i recepcija važnosti metodike nastave jezika i književnosti u složenom sustavu odgojno-obrazovnog procesa jest suštinska vrijednost ove knjige. Zbog tih vrijednosti moguća je njena upotreba u nastavi na razini sveučilišta, fakulteta i veleučilišta, ali i rada u osnovnim i srednjim školama. Razvidno je

¹ Doktorant na Pedagoškom fakultetu Evropskog univerziteta Brčko Distrikt; e-mail: damir.markulin@gmail.com

da je autor u knjigu na suvremen način interdisciplinarnim pristupom, kao glavnom sastavnicom književno-metodičkih načela, implementirao osobna znanja i iskustvo, ali i druga relevantna i recentna znanja iz područja metodike jezika i književnosti.

Kritička razmatranja

U prvom poglavlju autor na jezgrovit i sustavan način predstavlja predmet i zadatke materinjeg jezika u književnosti, ciljeve metodike nastave materinjeg jezika i definira osnovne pojmove u nastavi maternjeg jezika i književnosti. Predmetnost nastave maternjeg jezika obuhvaćena je programima pojedinih škola i razreda. Obuhvaća oblasti iz lingvistike i književnosti i sastoji se iz domaće i svjetske književnosti, lingvistike, gramatike, stilistike, pravopisa, usmenog i pismenog izražavanja, scenske i filmske umjetnosti, a dalje se širi i na psihologiju učenika i učenja. Apostrofirava važnost nastave maternjeg jezika što ona obrazuje učenike, tj. daje im znanja, razvija vještine i navike, što odgaja učenike u skladu s općim ciljevima i zadacima odgoja i što razvija njihove sposobnosti. Autor definira i raspravlja o ciljevima metodike nastave maternjeg jezika opisujući detaljno obrazovne (spoznajne) i praktične (funkcionalne) ciljeve. Definira i na čitak, jasan način definira osnovne pojmove u nastavi maternjeg jezika i književnosti; jezik, govor i elemente govora, glas i pismo.

U drugom poglavlju autor raspravlja o planiranju u nastavi maternjeg jezika i književnosti te razrađuje karakteristike godišnjeg plana rada, operativnog plana rada, metodičke pristupe pojedinim nastavnim jedinicama. U ovom poglavlju se planovi prikazuju tabelarno na jasan i sistematiziran način, te prezentira detaljna razrada plana rada.

U trećem poglavlju autor obrađuje nastavne metode te ih opširno klasificira, predstavlja vrste nastavnih metoda, suvremene strategije učenja i suvremene nastavne sustave, opisuje izbor nastavnih metoda, oblika rada i nastavnih sredstava. U ovom poglavlju autor raspravu osnažuje vizualnim sadržajima i preglednim skicama, te se na brz i lak način ulazi u problematiku nastavnih metoda. Tekst je stilski visoko doraden i čitljiv, te čitatelj s lakoćom prati i analizira ponuđene sadržaje. Autor suvremenim pristupom nastavi i suvremenim nastavnim strategijama pruža relevantan pogled na to područje.

U četvrtom poglavlju autor raspravlja o nastavi početnog pisanja i čitanja te prezentira početno čitanje, početno pisanje, ciljeve nastave početnog pisanja i čitanja, zadatke početnog čitanja i pisanja, metode početnog čitanja i pisanja i učenje drugog pisma. Također i u ovom poglavlju

se koristi skica kao vizualni prikaz razmatranog područja što omogućuje lakši pregled i logičko povezivanje sadržaja iz ovog područja.

U petom poglavlju autor opisuje nastavu književnosti detaljno prezentirajući i razrađujući principe u nastavi književnosti, strukturu nastavnog sata, opći model obrade umjetničkog teksta, obradu teksta na osnovu plana, obrada teksta pomoću istraživačkih zadataka, posebne modele obrade umjetničkog teksta, lirske pjesme, epske pjesme, bajke i basne. Ovo poglavlje ima visoke teorijske i praktične vrijednosti za nastavnike praktičare i studente.

U šestom poglavlju autor opisuje i objašnjava usmeno i pismeno izražavanje te njihove oblike. Posebno razmatra prepričavanje, oblike prepričavanja (doslovno prepričavanje, slobodno prepričavanje, prepričavanje proširivanjem priče, opširno (detaljno) prepričavanje, sažeto prepričavanje, prepričavanje pomoću odgovora na pitanje, informativno prepričavanje, prepričavanje po analogiji, prepričavanje s promjenom gramatičkog lica, prepričavanje s promjenom stanovišta, prepričavanje s promjenom završetka sadržaja, prepričavanje sadržaja u cjelini, prepričavanje sadržaja po dijelovima. Detaljno se opisuje pričanje, vrste pričanja, opisivanje, izvještavanje, govorna interpretacija, vježbe razgovora. Također se detaljno opisuju oblici pismenog izražavanja.

U sedmom poglavlju autor raspravlja, opisuje i obrazlaže nastavu gramatike i pravopisa. Definira i opisuje zadatke nastave gramatike i pravopisa, principe u nastavi gramatike i pravopisa, indukciju i dedukciju kao način spoznaje, metodički polazni test, analizu i sintezu, tipove nastavnog sata u obradi gramatike i pravopisa, nastavna sredstva u nastavi gramatike i pravopisa, nastavu ortografije.

U osmom poglavlju autor raspravlja o prožimanju nastave jezika, književnosti i govorne kulture ističući potrebu njihove povezanosti.

U devetom poglavlju autor opisuje audio-vizualna sredstva u nastavi. Posebno se obrađuje teatar, film, televizija i kompjuterizirana nastava.

U desetom poglavlju autor definira i opisuje posebne oblike rada: dopunsku nastavu, dodatnu nastavu, produžnu nastavu, slobodne aktivnosti, školske priredbe, izlete i posjete, ekskurzije.

U jedanaestom poglavlju autor opisuje nastavu maternjeg jezika i književnosti u radu s djecom koja imaju poteškoće u govoru i pisanju. Posebno se obrađuje rad s djecom s govornim poteškoćama, govorno-jezičnim poteškoćama i korektivno-metodički rad u metodici nastave materinjeg jezika i književnosti.

U dvanaestom poglavlju autor razmatra ocjenjivanje i elemente vrednovanja ocjenjivanjau nastavi materinjeg jezika i književnosti.

Zaključak

Knjiga je pisana na razumljiv, tečan i govorno pitak način visokim stilom pisanja, te snažnim jezičnim izrazom. Knjiga je vizualno i grafički kvalitetno oblikovana, te omogućuje brz i jasan pregled sadržaja. S obzirom na razinu kvalitete rasprave o području metodike nastave meternjeg jezika i književnosti ova knjiga osim obrazovne misije i značenja ima mogućnost upotrebe na sveučilištima, fakultetima, veleučilištima, ali predstavlja izuzetno kvalitetan sadržaj za rad u osnovnim i srednjim školama.

Sistematizirana, na suvremen način jasno i detaljno prezentirana i raspravljena područja metodike nastave materinjeg jezika ovu knjigu svrstavaju u relevantne znanstvene izvore izučavanja metodike nastave materinjeg jezika i književnosti, ali i važan nastavni materijal u radu nastavnika-praktičara.

Možemo zaključiti da je ova knjiga znatan doprinos razvoju pedagoške suvremene misli i metodike materinjeg jezika i književnosti.

UPUTSTVO AUTORIMA

EVROPSKA REVIJA je naučni časopis Evropskog univerziteta Brčko Distrikta koji izlazi dva puta godišnje. U časopisu objavljujemo naučne radove i prikaze iz svih oblasti društvenih i humanističkih nauka. Radovi koji su već objavljeni u nekoj drugoj publikaciji neće biti prihvaćeni. Ovim uputstvom utvrđuju se način i uslovi publikovanja i utvrđuju se kriterijumi, način i postupak izbora naučnih publikacija za objavu u časopisu. Redakcija časopisa prima radove tokom cijele godine a radovi moraju biti pravopisno i jezički korektno napisani u skladu sa ovim uputstvom. Uz rad autor šalje i potpisanu izjavu (prilog na kraju). Po prijemu rada isti se prosljeđuje na adrese minimum dva recenzenta, a da bi bio publikovan u časopisu mora imati bar dvije pozitivne recenzije.

KATEGORIZACIJA

Kategorizacija članaka je obaveza i odgovornost uredništva, a mogu je predlagati recenzenti i članovi uredništva, odnosno urednici rubrika. Članci u časopisima se, po COBISS ili nekom drugom oficijalno priznatom sistemu, razvrstavaju u naučne radove i stručne članke.

Originalan naučni članak načelno je organizovan po shemi IMRAD za eksperimentalna istraživanja ili na deskriptivan način za deskriptivna naučna područja, u kome se prvi put publikuje tekst o rezultatima sopstvenog istraživanja ostvarenog primjenom naučnih metoda, koje su tekstualno opisane i koje omogućavaju da se istraživanje po potrebi ponovi, a utvrđene činjenice provjere.

Pregledni naučni članak predstavlja pregled najnovijih radova o određenom predmetnom području sa ciljem da se već publikovane informacije sažmu, analiziraju, evaluiraju ili sintetizuju, te donosi nove sinteze koje takođe obavezno uključuju rezultate sopstvenog istraživanja autora.

Kratko ili prethodno saopštenje je rad, ali manjeg obima ili preliminarnog karaktera, u kojem neki elementi IMRAD-a mogu biti ispušteni, a radi se o sažetom iznošenju rezultata završenog izvornog istraživačkog rada ili članka koji je u nastajanju (engl. Working Paper).

Naučna kritika, odnosno polemika ili osvrt je rasprava na određenu naučnu temu, zasnovana isključivo na naučnoj argumentaciji, u kojoj autor dokazuje ispravnost određenog kriterijuma svog mišljenja, odnosno potvrđuje ili pobija nalaze drugih autora.

Informativni prilog je uvodnik, komentar i slično.

Prikaz knjige, instrumenta, računarskog programa, slučaja, naučnog događaja i slično jeste prilog u kome autor procjenjuje pravilnost/nepravilnost nekog naučnog ili stručnog rada, kriterijuma, postavke ili polazišta, uz poseban naglasak na kvalitet ocjenjivanog rada.

OPŠTE NAPOMENE

Rad kucati na stranici formata B5(JIS), sa marginama od 2.5 cm (opcija *Normal*), tako što ćete izabrati odgovarajuću tastaturu i font. Radove pisati korišćenjem latiničnog pisma, font *Times New Roman*, veličina 12, prored (*Multiple*) 1, poravnati s obe strane (*Justified*). Napomene (fusnote) pisati korišćenjem latiničnog pisma, font *Times New Roman*, veličina 10, prored (*Multiple*) 1. Obim rada ne smije premašiti jedan autorski tabak.

Radovi treba da budu dostavljeni na elektronsku adresu redakcije: evropska.revija@eubd.edu.ba, u prilogu - kao otvoreni dokument (*Word*). Prije slanja redakciji rad sačuvati u verziji Word 1997–2003 (File - *Save as type - Word 1997-2003*) radi izbjegavanja tehničkih problema usljed nekompatibilnosti različitih verzija Word programa na računarima.

STRUKTURA RADA

Članak u časopisu mora biti uređen na standardan način, sa navedenim osnovnim elementima članka kao što su: naslov, imena autora, elektronska adresa za korespondenciju, naziv ustanove, adresa.

1. Ime i prezime (svih) autora pisati u gornjem lijevom uglu. Ispred imena navesti naučno zvanje, a iza prezimena staviti znak za podložnu napomenu (fusnota). U napomeni navesti: naziv institucije (afilijacija) - navodi se pun naziv i sjedište institucije u kojoj je autor zaposlen; adresa elektronske pošte autora.

2. Naslov rada treba da što vjernije opiše sadržaj rada, prikladnim riječima za indeksiranje i pretraživanje. Piše se ispod imena autora s jednim redom razmaka, velikim slovima (*Times New Roman 14 Bold*), a podnaslovi treba da budu pisani malim slovima (*Times New Roman 12 Bold*). Naslov i podnaslovi treba da imaju centralno poravnanje.

3. Sažetak (apstrakt) rada je kratak informativni pregled sadržaja koji čitaocu omogućava da brzo i tačno ocijeni njegovu relevantnost i koje sadrži termine koji se često koriste za indeksiranje i pretragu članka. Treba da ima od 100 do 250 riječi. Piše se ispod naslova, s jednim redom razamaka, (*Times New Roman 11 Italic*), s oznakom *Apstrakt*.

4. Ključne riječi su termini ili fraze kojih ne može biti više od deset. Pišu se ispod sažetka, s jednim redom razmaka, (*Times New Roman 11 Italic*), sa oznakom *Ključne riječi* i tačkom iza posljednje riječi.

5. Tekst rada piše se ispod ključnih riječi, s dva reda razmaka.

6. Spisak izvora i citirane literature piše se na kraju teksta, nakon dva reda razmaka, (*Times New Roman 12*).

7. Rezime na engleskom jeziku, treba da stoji ispod spiska literature.

8. Ključne riječi na engleskom jeziku pišu se ispod rezimea, s jednim redom razmaka.

9. Prilozi (slike, tabele, grafikoni) mogu biti umetnuti u tekst. Veličinu treba prilagoditi da ne ometaju slanje rada. Prilozi se ne štampaju u boji.

CITIRANJE U TEKSTU RADA

Prilikom pisanja rada potrebno je da se pridržavate APA stila. APA stil je jedan od najbolje dokumentovanih sistema za pisanje, formatiranje i navođenje referenci, sa lako dostupnim priručnikom koje je prilagođeno savremenom akademskom izražavanju. Za razliku od onih stilova u kojima fusnota služi za identifikaciju izvora uz različite dodatne napomene, APA stilom je prostor unutar fusnota predviđen isključivo za dodatne napomene i pojašnjenja autora, dok se skraćena identifikacija izvora nalazi u samom tekstu odmah nakon rečenice koja se citira, a kompletna identifikacija korišćenog izvora nalazi se na kraju teksta u popisu referenci.

PRIMJERI NAJČEŠĆE KORIŠĆENIH IZVORA NAVEDENIH U APA STILU

1. KNJIGA (MONOGRAFIJA)

Prezime, Inicijal imena. (Godina). *Naslov*. Mjesto: Izdavač.

1.1. Jedan autor knjige:

u tekstu: (Simić, 2001: 95)

na kraju rada: Simić, K. (2001). *Umjetnost življenja*. Brčko: SKPD Prosvjeta.

1.2. Više autora knjige:

u tekstu: (Keković i sar., 2011: 56)

na kraju rada: Keković, Z., Savić, S., Komazec, N., Milošević, M., i Jovanović, D. (2011). *Procjena rizika*. Beograd: Centar za analizu i upravljanje krizama.

1.3. Bez autora:

u tekstu: (American Psychological Association [APA], 2009), sve naredne reference mogu i kao (APA, 2009)

na kraju rada: *Publication Manual of the American Psychological Association (6th Edition)*. (2009). Washington, D.C.: American Psychological Association.

2. DIPLOMSKI, MASTER, MAGISTARSKI I DOKTORSKI RADOVI

Prezime, Inicijal imena. (Godina). Naslov. Vrsta rada (diplomski, master, magistarski ili doktorski rad). Mjesto: Ustanova gdje je odbranjen rad.

2.1. Diplomski rad:

u tekstu: (Ivković, 2008: 8)

na kraju rada: Ivković, M. (2008). *Habermasova koncepcija sistemske kolonizacije svijeta života*. Diplomski rad. Beograd: Filozofski fakultet.

2.2. Master rad:

u tekstu: (Vučić, 2012: 26)

na kraju rada: Vučić, S. (2012). *Sekuritizacija kao analitički okvir nacionalne bezbjednosti*. Master rad. Beograd: Fakultet bezbjednosti.

2.3. Magistarski rad:

u tekstu: (Živojinović, 2008: 72)

na kraju rada: Živojinović, D. (2008). *Realizam nivoa analize u međunarodnim odnosima*. Magistarski rad. Beograd: Fakultet političkih nauka.

2.4. Doktorski rad:

u tekstu: (Ejdus, 2012: 145)

na kraju rada: Ejdus, F. (2012). *Uzajamno konstituisanje identiteta političke zajednice i njene bezbjednosti*. Doktorski rad. Beograd: Fakultet političkih nauka.

3. NAUČNI RAD (ČLANAK) U NAUČNOM ČASOPISU

Prezime, Inicijal imena. (Godina). Naslov. Naziv časopisa, volumen (broj), prva strana članka-posljednja strana članka.

3.1. Jedan autor

u tekstu: (Dragišić, 2010: 225)

na kraju rada: Dragišić, Z. (2010). Nacionalna bezbjednost - alternative i perspektive. *Srpska politička misao*, 28(2), 217-232.

3.2. Više autora

u tekstu: (Gad & Petersen, 2011: 325)

na kraju rada: Gad, U. P. & Petersen, K. L. (2011). Concepts of politics in securitization studies. *Security Dialogue*, 42(4-5), 315-328.

u tekstu: (Stanarević i sar., 2012: 155)

na kraju rada: Stanarević, S., Gačić, J. i Jakovljević, V. (2012). Integrisanje koncepta *safety* i *security* kulture u korporativnu bezbjednost. *Godišnjak Fakulteta bezbjednosti*, 147-163.

3.3. Više autora, onlajn naučni časopis

u tekstu: (Said & Funk, 2002)

na kraju rada: Said, A. A. & Funk, N. C. (2002). The Role of Faith in Cross-Cultural Conflict Resolution. *Peace and Conflict Studies*, 9(1). Preuzeto 14. novembra 2014. sa <http://www.gmu.edu/programs/icar/pcs/ASNC83PCS.htm>

4. SAOPŠTENJE U ZBORNIKU SA NAUČNE KONFERENCIJE ŠTAMPANO U CJELINI

Prezime, Inicijal imena. (Godina). Naslov. U: *Naziv zbornika*. (prva strana članka-posljednja strana članka). Mjesto: Izdavač.

4.1. Jedan autor:

u tekstu: (Cvetković, 2002: 37)

na kraju rada: Cvetković, V. N. (2002). Institucije, država, identitet. U: *(Re)konstrukcija institucija: godinu dana tranzicije u Srbiji*. (str. 27-42). Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.

4.2. Više autora:

u tekstu: (Jovetić i Janković, 2011)

na kraju rada: Jovetić, S. i Janković, N. (2011). Značaj naučno-tehnološkog razvoja za društveno-ekonomski razvoj zemlje: statističko-ekonometrijski model. U: *Tehnologija, kultura i razvoj: tematski zbornik radova XVIII naučnog skupa međunarodnog značaja "Tehnologija, kultura i razvoj"*. (str. 142-151). Subotica: Udruženje "Tehnologija i društvo"

3.3. Više autora, onlajn naučni časopis

u tekstu: (Said & Funk, 2002)

na kraju rada: Said, A. A. & Funk, N. C. (2002). The Role of Faith in Cross-Cultural Conflict Resolution. *Peace and Conflict Studies*, 9(1). Preuzeto 14. novembra 2014. sa <http://www.gmu.edu/programs/icar/pcs/ASNC83PCS.htm>

5. TEKST PREUZET SA INTERNETA

Prezime, Inicijal imena. (Godina). *Naslov*. Preuzeto datum. sa Internet adrese

5.1. Jedan autor:

u tekstu: (Žižek, 2013)

na kraju rada: Žižek, S. (2013). *Die Krise des Westens betrifft sowohl Demokratie als auch Finanzwirtschaft*. Preuzeto 14. novembra, 2013., sa <http://www.egs.edu/faculty/slavoj-zizek/articles/die-krise-des-westens-betrifft-sowohl-demokratie-als-auch-finanzwirtschaft/>

5.2. Više autora:

u tekstu: (Cha & Friedhoff, 2013) ili (Cha & Friedhoff, 2013, 14. novembar)

na kraju rada: Cha, V. & Friedhoff, K. (2013). Ending a Feud Between Allies. *The New York Times* [onlajn], str. A1. Preuzeto 15. novembra 2013, sa <http://www.nytimes.com/2013/11/15/opinion/ending-a-feud-between-allies.html>

EVROPSKA REVIJA

ISSN 2303-8020

Evropski univerzitet Brčko Distrikt

IZJAVA AUTORA

Autor teksta:

Naslov rada: _____

Afilijacija: _____

Kontakt (elektronska pošta i telefon): _____

Godište rođenja: _____

Pod punom moralnom i materijalnom odgovornošću, izjavljujem:

- da tekst dostavljen uredništvu radi objavljivanja u časopisu Evropska revija predstavlja rezultat sopstvenih istraživanja, i da ne krši autorska prava ili prava bilo koje treće strane,
- da su u tekstu poštovana sva pravila citiranja i referenciranja izvora i sekundarne literature (nema plagijarizma u bilo kom obliku),
- da tekst nije objavljen u bilo kojoj drugoj publikaciji pod bilo kojim drugim naslovom, niti u sličnom ili izmijenjenom obliku, te da nije objavljen na nekom drugom jeziku,
- da rad nije i neće biti ponuđen radi objavljivanja bilo kojoj publikaciji u zemlji ili inostranstvu, dok uredništvo časopisa Evropska revija ne izvjesti autora o krajnjoj odluci o publikovanju rada.

U _____,
__ . __ .2022. godine

Potpis autora
